

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt: VII

Sayı: 25

II. Kânun 1943

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA

1 9 4 3

BELLETEN

Cilt: VII

İlinci Kânun 1943

Sayı: 25

PAZARLI'DA ÇIKAN ESERLER ÜZERİNDE YENİ ARAŞTIRMALAR

Dr. EKREM AKURGAL

Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Doçenti

Türk Tarih Kurumu'nun yaptırdığı kazılar arasında Pazarlı buluntuları mühim bir yer almaktadır¹. Çünkü burada ortaya çıkan pişmiş topraktan kabartmalı levhaların, Anadolu'nun bu kadar içerilerinde bulunduğu bundan önce bilinmiyordu. Filvaki Gordionda da bu nevi eserler bulunmuştur². Fakat Pazarlı daha içeride ve bu pişmiş toprak eserlerin bol bulunduğu batı Anadolu şehirlerinden daha uzaktadır. Her ne kadar bu çeşit levhalar vermiş olan Akalan mahalli de batı Anadolu'dan çok uzakta ise de Phokaea şehrinin Kolonisi olan Amisos mahalline çok yakındır³. Bu itibarla Akalan, binaları pişmiş topraktan kabartmalı levhalarla süslemek âdetini (ileride de belirtileceği gibi) oradan almıştır. Pazarlı ve bu arada Gordion yerlerinde ortaya çıkan eserler bir de şu noktadan mühimdirler: Şimdiye kadar pişmiş topraktan kabartmalı levhalar

¹ Pazarlı hakkında bugüne kadar yapılan uzun veya kısa neşriyat şunlardır: La Turquie Kémaliste (Septembre 1937); H. Koşay, Les Fouilles de Pazarlı (İstanbul 1938); H. Koşay, Belleten Nr. 9 cilt 3, 1939, 15-25; Bittel, AA. 54, 1939, 134-143; Picard, Gaz. des Beax Arts 1939, 210 ff.; Larisa am Hermos I 151 haşiyeye (1); Larisa am Hermos II (Kjellberg, Die Architektonischen Terrakotten) 142 Haşiyeye 8; Arif Müfit Mansal, Ülkü Nr. 100 cilt 17 (Haziran 1941) 379-381.

² G. ve A. Körte, Gordion 153 ve arkası.

³ H. Koch, RM 30, 1915, 22-23.

yalnız Yunanlıların oturduğu şehirlerde ele geçmiştir⁴. Pazarlı ve Gordion ise Frigia toprakları içinde bulunmaktadır. İmdi mesele şudur: Pazarlı eserleri orijinal midirler, yoksa Şark veya Yunan san'atının tesiri altında mı kalmışlardır? Ve eğer dışardan bir tesir gelmişse hangisi daha büyük bir baskı yapmıştır? Bu meselenin çözülmesi mümkün olursa Anadolu'nun çok karanlık bir çağı üzerinde bazı noktaların aydınlatılması kabil olacaktır.

Dr. Hamit Koşay bu defaki muvakkat raporunda⁵ daha fazla malzeme neşretmiş ve kitabına Mahmut Akok'un bazı plânlarını da ilâve etmiştir. Biz bu yazımızda henüz neşredilmemiş malzemeden de istifade edeceğiz ve Keramik meselesini de gözönünde tuttuktan başka Frigia'nın diğer yerlerinde bulunan eserleri de beraber ele alacağız.

Yukarıda söylediğimiz gibi evlerin veya mabetlerin pişmiş topraktan kabartmalı levhalarla süslenmesi en çok batı Anadolu şehirlerinde tesadüf olunur⁶. Bu nevi eserler nefsi Yunanistan'da⁷ ve İtalya'da da⁸ boldur. İtalya'daki eserlerin Anadolu'dan örnek aldıkları sabit olmuşsa da⁹ bu âdetin nefsi Yunanistan'da mı yoksa Anadolu'da mı doğmuş olduğunu kat'i bir surette ispat etmek henüz mümkün olamamıştır¹⁰. Şu var ki mabetlerin çatı pervazının ve diğer mahallerinin bu çeşit kabartma levhalarla süslenmesi yalnız Anadolu eserlerinde malûm olup nefsi Yunanistan'da bu güne kadar tesadüf edilmemiştir¹¹. Nefsi Yunanistan mimarisi tezyinatı klâsik devirdeki Osmanlı eserleri gibi tezyinatı pek hesaplı ve ancak muayyen ve mahdut yerlerde kullanıyordu. Meselâ Dorik

⁴ Her ne kadar Sardes'te meydana çıkan pişmiş toprak eserlerin hemen hepsi Lydia devrine aitseler de gösterdikleri stil o derece Yunan tarzındadır ki onları tamamiyle bir Yunan eseri olarak mütalea etmemiz lâzım gelmektedir. Sardis X Th. L. Shear, architectural Terra-cottas.

⁵ H. Koşay, Les Fouilles de Pazarlı (Türk Tarih Kurumu yayınlarından V inci seri Nr. 4. Ankara 1941).

⁶ H. Koch op. cit. (RM 30. 1915, 1 ff.) Koch bu makalesinde bundan yirmi beş sene evvel bütün pişmiş toprak levhalar üzerinde çalışmış ve o zaman mevcut bütün eserleri bir araya toplamıştır. Makalesi bugün dahi çok işe yaramakta, bilhassa bütün malzemeyi bir arada bulandırmasından dolayı çok fayda vermektedir.

⁷ H. Koch op. cit.

⁸ Ibid.

⁹ Ibid. s. 2.

¹⁰ Bu husustaki muhtelif fikirleri en son olarak Kjellberg münakaşa etmektedir. Larisa am Hermos II 139 ff.; Larisa am Hermos I 150 ff.

¹¹ Larisa am Hermos I 150 ff. II 139 ff.

mimaride binanın cephe kısmında yalnız metoplar kabartmalarla süslenir; sütunlar veya çatı pervazları kat'iyen figürlü kabartmalarla nakşedilmezdi. Buna mukabil Anadolu'nun Ion mimarî tarzında metoptan başka baştabanın Friese kısmı, çatı pervazı ve hattâ sütunlar kabartmalarla süslenirlerdi¹². Bu itibarla pişmiş topraktan figürlerle kabartmalı levhaların menşei Anadolu'da aramak çok daha doğru olur. Belki Korinth şehri pişmiş topraktan tezyinath levhalarla damları çatı pervazlarını ve baştabanın diğer yerlerini kaplamak âdetini bulmuş olabilirler¹³. Fakat bina cephesinin figürlü kabartmaları havi levhalarla kaplanmasının bir batı Anadolu âdeti olduğuna şüphe etmekte mahal yoktur.

Bina cephesinin müteaddit yerlerinin bol bir surette figürlü kabartmalarla süslenmesi âdeti ise Anadolu'ya herhalde Şark eserlerinden gelmiştir. Çünkü böyle bir âdet Şark'ta eskidenberi bilinmektedir. Şark'ta bina cephesinin Orthostates kısımlarının en eski zamanlardanberi figürlü kabartmalarla süslü olduğu bilinir bir meseledir. Hitit, Assur, İran (Achamenit devrinden Sasanid devrine kadar) san'atlarında kâfi derecede misaller vardır. Esasen Columnae caelatae misallerinin her ikisinin Lydia ve Kroisos ile ilgisi bu bol süsleme tarzının bu memleket yolu ile Şark'tan geldiğine bir delildir. Yalnız şu var ki Şark san'atı binalarını pişmiş topraktan eserlerle süslemeyip, cephenin kendi, mermer veya tuğladan olan, asıl sathı üzerinde kabartılmış figürler meydana getirirdi. Mevzuumuz olan mustatil şeklindeki ve vasatî 50-100 santimetre büyüklüğündeki pişmiş toprak levhalar Şark'ta belli değildir. Ondan başka bu pişmiş toprak levhalarının bütün teknik teferruatı da Şark eserlerinde bulunmayan vasıflar gösterirler. İmdi, eserleri etraflı bir şekilde inceleyip tahlil etmeğe ve bu suretle bu eserler hakkında vazih bir neticeye varmağa çalışalım.

LEVHALARIN MİMARÎ HUSUSİYETLERİ

Pazarlı'daki levhaların bir kısmı üst taraflarında vasatî bir iki santim kalınlığında bir (çubuk) ve onun üzerinde 4-6 santim

¹² Bu meyanda Ephesos'taki Artemis Mâbedinin Kroisos tarafından hediye edilmiş sütunundaki figürlü tezyinatı, ve Sardes'teki Artemis mâbedinin sütun kaidelerinde evvelce mevcut bulunduğu şüphesiz olan kabartmaları ve nihayet Assos'taki Dorik mâbedin metopları altındaki Friz kabartmalarını zikredebiliriz.

¹³ - Larisa II. 13 i ff.

genişliğinde bir (pervaz) la^{13a} diğer bir kısmı da yalnız bir çubukla¹⁴ nihayei bulurlar. Çubuk üzerine bir pervazla profilendirilmiş olan levhalara aynen Akalan'da¹⁵ ve Gordion'da da¹⁶ tesadüf olunur. Pazarlı levhalarının çubukları levhanın zeminindeki renkten olup alttan ve üsttan birer kalın siyah çizgi arasında bulunmaktadırlar. Yine aynı kalınlıkta ve birbirinden muayyen mesafelerde yer alan bir sıra çifte çizgilerle amuden katedilmiş bulunmaktadır¹⁷. Bu amudî çifte çizgiler bir (inci sırası) veya Astragal diyebileceğimiz tezyinî motif nizamını göstermektedirler. Bu nevi çizgilere Akalan'daki eserlerde de tesadüf ederiz¹⁸. Bu amudî çifte çizgilerin (inci dizisini) gösterdiklerini Larisa'daki bazı levhalara baktığımızda daha vazih bir şekilde anlayabiliriz¹⁹. Şekil 1 de bir yumurta sırası altında bir inci dizisinin kabartılmış olduğunu görüyoruz. Şekil 2 de bir kale duvar tepe tezyinatı şeklinde müselleslerle nihayet bulan levhanın çubuğunda ise şekil 1 deki kabarik tezyinatın boya ile ifadesini müşahede ediyoruz. İşte Pazarlı levhalarının çubukları üzerinde gözükten çifte çizgiler de şekil 1 ve 2 deki Larisa levhalarının inci dizisi tezyinatından başka bir şey değildir. Bundan çıkardığımız netice şudur: Pazarlı levhaları Yunan eserlerinin bir kopyasıdır. Eğer Pazarlı levhalarında bu çizgiler şekil 2 deki kadar muntazam bir mesafe takip etmiyorsa bunu Pazarlı ustasının ihmalinde aramak icabeder.

Larisa'daki çatı pervazı — sima kısmını süsleyen levhaların üst

^{13a} H. Koşay lev. 21, 22, 31

¹⁴ İbdi. lev. 27. Bazı levhalarda hiç bir profil mevcut değildir. Bunlar her halde duvarları kaplıyorlardı. Bunlar köşelemesine konulmuş siyah boyalı dört köşelerle çerçivelenmişlerdir. H. Koşay lev. 29. ve hiç şüphe yok ki binanın alçak yerlerinde bulunuyorlardı. Çünkü binanın üst kısmında bulunan levhalar daima büyük profillere sahiptirler. Bak meselâ: Larisa II 29. Bu hususta Larisa I 136 ve Larisa II 24 ff. de bakmalı. Pazarlı levhalarının bina üzerindeki taksimatını ancak bütün malzeme neşredildikten sonra tahmin etmek kabil olacaktır. Bir kısım parçalar hâlâ hafriyat yerindedir.

¹⁵ Th. Macridy, une citadelle archaïque du Pont, MDOG 12, 1907 lev. 11-14 veya H. Koch RM. 30, 1915, 18 şek. 3-6.

¹⁶ Körte, Gordion 158 şek. 141. Pazarlı ve Gordion da Pervaz kısmı Çubuktan bir girinti ile ayrılmasına mukabil Akalanda Pervaz doğrudan doğruya çubuk üzerinde bulunmaktadır. Macridy op, cit. Levha 11, 12, 13

¹⁷ H. Koşay levha 21.

¹⁸ H. Koch op, cit. 18 şek. 3-5.

¹⁹ Larisa II lev. 13 Nr. 32, 36. lev 2, 8, 27

cihetlerinde üçken şeklinde bir nevi kale duvarı tepe tezyinatı ile nihayet bulmaktadır²⁰. Aynı üçköşeleri Akalan'da boya ile gösterilmiş olarak buluyoruz²¹. Pazarlı eserlerinde ise bu üçköşelere hiç tesadüf edilmemektedir. Şüphe yok ki bu üçköşeli tezyinat kale duvarlarının bir taklidi olduğundan ancak binanın en üst kısmını süsleyen levhaların üzerinde bulunurlar. Bu üçköşeli tezyinatı Pazarlı levhaları arasında bulamadığımızı göre şimdilik şu hüküm verilebilir: Pazarlı'da bu levhaların bulunduğu binanın lateralsiması yani yan çatı pervazı mevcut değildi. Nitekim Pazarlı'da, Gordion'da da olduğu gibi, şimdiye kadar yalnız Cephe - Kiremitleri (Antefix=Stirnziegel) bulunmuştur²². Pazarlı ve Gordion'da yançatı pervazının (lateraf - sima=Traufsima) bulunmayıp onun yerine Cephe - Kiremitlerinin kullanılması Anadolu için bir sürpriz teşkil eder. Çünkü Neandria'daki mabedin arzettiği mahlût bir tarz²³ istisna edilirse Anadolu'da altıncı asrın ikinci nısfından evvel Cephe-Kiremitleri kullanan mabetler malûm olmamıştır²⁴. Bu itibarla Anadolu'ya has olan yan-pervaz yerine nefsi Yunanistan eserlerine münhasır bir âdetin yani cephe-kiremitlerinin Gordion ve Pazarlı'da kullanılması dikkate değer bir meseledir. Herhalde nefsi Yunanistan'dan buraya kadar gelen bir tesiri şimdilik kaydetmeğe mecburuz. Ondan başka Pazarlı ve Gordion cephe-kiremitlerinin beyzî şeklinin aynıını Olympia'daki Heraion'da buluruz²⁵. Filvaki bu şekil cephe-kiremitleri biraz evvel bahsettiğimiz Nean-

²⁰ Larisa II levha 5, 10, 13

²¹ Maeridy op. cit. lev. 11, 12; H. Koch RM. 30. 1915, 18 şek. 3-4. Mammafi bu üç köşeler Larisa'da da bazan pervaz üzerine boya ile gösterilmişlerdir. Larisa II lev 6, 16. Bu üç-köşeler Assur mimarisinde binaların veya kalelerin üst kısmını süsler: Schäfer-Andrae, Die Kunst des alten Orients (Propyl. Kg 1) 539, 570. Hiç şüphe yok ki Yunan sanatı bu motifi Assur mimarisinden almıştır.

²² H. Koşay levha 28,30. Körte Gordion 154 şek. 136,137.

Gordion'daki Alınlık-Pervazı (frontal sima = Giebelsima) parçalarından onların evvelce üç köşelerle müzeyyen olup olmadığını anlamak kabil değildir. Gordion 155 şek. 138. Fakat şu kadarının kaydedilmesi lâzımdır ki üç köşe tezyinatını haiz olmıyan pervaz levhaları da mevcuttur: Sardis X şek. 18-20. H. Koch op. cit. 28 şek. 10.

²³ Burada cephe-kiremitleri yan-pervaz üzerine bindirilmiştir; bu hususta: Larisa I 153.

²⁴ Mevcut misller altıncı asrın ikinci yarımındandır: H. Koch, RM. 30, 1015 25 şek. 17-20, 22; Larisa, I 153.

²⁵ Olympia II lev. 116 s. 191

dria²⁶ mabedinde de mevcutsa da bunun asıl menşeinin nefsi Yunanistan'da olduğu kanaatindeyim. Binaenaleyh gerek yan-pervaz yerine cephe-kiremitlerinin kullanılması ve gerek cephe-kiremitlerinin beyzî şekli bizi nefsi Yunanistan tesirlerinden haberdar eden iki vesikadır.

LEVHALAR ÜZERİNDEKİ FİGÜRLÜ FRİZLER

Pazarlı levhalarının üzerindeki mevzular en fazla Gordion eserlerini hatırlatmaktadır. Mevzular şunlardır: Bir sıra arka arkaya hücum şeklinde dizilmiş veya birbiriyle mücadele eder vaziyette karşı karşıya duran muharipler, müteakib bir şekilde karşı karşıya duran veya oturan muhtelif aslan, dağkeçileri, kentaur'lar ve sphinx gibi hakiki veya hayali hayvanlar ve nihayet karşı karşıya duran arslanlar ve boğalar.

Muharip figürleri:

En fazla göze çarpan muharip figürleridir. Onlar ilk bakışta Miken muhariplerini hatırlatmaktadır. Fakat her ne kadar sivri burunları, Karagöz veya Hacivat vücutlarıyla bu tesiri yapmakta iseler de Miken muharipleriyle hiç bir esaslı benzerlik arzetmedikleri, Bittel'in de söylediği gibi, aşikârdır²⁷. Pazarlı muhariplerinin bir kuş kafasını andıran yüz profilleri için, Miken muhariplerinden fazla, Yunanistan'ın ilk arkaik eserlerinden birçok misaller vermek kabildir²⁸. Mızrağın tutuş tarzı ve miğferin şekli için Bittel haklı olarak Aristonothos'un kraterindeki muharipleri misal olarak vermektedir²⁹. Ondan başka adım atışlarını, hacivatvari duruşlarını yedinci asırdan Atina'da mamul bir Yunan vazosunda aynen buluruz³⁰ (şekil 3). Kezalik onların tekerlek şeklinde³¹ veya daha başka tezyinat ile süslü toparlak kalkanlarının da Miken kalkanlarıyla bir benzerlikleri yoktur. Muhariplerin vücutlarını dolduran

²⁶ 41 Berliner Winkelmannsprogramm lev. 1,2

²⁷ Bittel AA. 54, 1939, 137. Mamafih Hamit Koşay en son raporunda da Pazarlı muhariplerini Miken muharipleriyle karşılaştırmaktadır. op, cit. Lev. 25

²⁸ Meselâ: Conze, Melische Tongefässe lev 1 ff.; Pfuhl, Muz. III 108; Hampe, Frühe griechische Sagenbilder lev. 31 (alttaki şekil).

²⁹ AA. 54, 1939, 137

³⁰ JdI 1887 lev. 5, aynı vazo: CVA. Deutschland, Berlin lev. 43-44.

³¹ Bu motif üzerinde bak: Larisa II 165 Haşiyeye 4.

muhtelif hendesi tezyinat, aynı mahalde bulunan hayvan şekillerinin de boş yerlerini doldurmaktadır. Böylece hendesi tezyinattan başka bir mânaları yoktur³². Yine bilhassa şurası kaydedilmelidir ki Pazarlı muhاریlerinin miğferleri ve sorguçları ne Garkemiş muhاریlerinde ne de Miken muhاریlerinde mevcutturlar³³. Çünkü Miken muhاریlerinde Pazarlı miğferlerinde görünen yanaklık mevcut olmadıktan başka, sorguğun ne şekli ne de malzemesi Pazarlı muhاریlerinde olduğu gibidir. Pazarlı muhاریlerinin sorguçları Miken muhاریlerinin gibi tüyden olmayıp madendendir. Kezalik Garkemiş muhاریlerinde de bir yanaklık mevcut olmayıp miğfere mutasıl olan sorguç ise mukayese edilemeyecek kadar başka şekildedir. Hele Garkemiş muhاریlerinin külâh şeklindeki yüksek miğferleri hiç bir münasebet arzetmez (Şekil: 4 a, b). Pazarlı muhاریleri hakikî bir ionik miğfer ve sorguç taşımaktadırlar. Şekil 5 te şimdiye kadar neşredilmemiş bir Pazarlı muhاریbinin başını görüyoruz. Başın tam şeklini alan miğfer yüzü tamamen setreden yanaklık ile, ve öne ve arkaya sivri bir şekilde düşen ay biçimli sorguç ile Pazarlı muhاریleri ion muhاریlerinin aynıdırlar. Bu hususta ion san'atından birçok misaller zikretmek kabildir. Şekil 6 da bir Klazomen lahdi üzerindeki bir muhاریbin miğfer ve sorgucu görülmektedir³⁴. Gerek yanaklık ve gerek alın üzerindeki iki kat olarak takviye edilmiş olan ve bir çıkıntı teşkil eden kısım ile ve gerekse miğfere bir madenî çubuk ile merbut olan sorguç ile tamamiyle birbirinin aynıdır. Kezalik bir ionik eser olan şekil 7 de karşı karşıya mücadele eden iki muhاری görüyoruz³⁵. Bunların miğferleri de Pazarlı muhاریlerinin miğferlerine çok benzerdir. Ense kısmındaki kıvrım Pazarlı miğferlerinde aynen mevcuttur. Şekil 8 de ise³⁶ plâstik bir ion vazosunda bu nevi miğferlerin cepheden bir görünüşünü müşahede ediyoruz. Pazarlı muhاریlerinin miğfer ve sorguçları bu üç misal ile anlaşılacağı gibi tamamiyle ion tarzındadır³⁷.

³² H. Koşay op. cit. lev. 31

³³ H. Koşay op. cit. lev. 25

³⁴ Ant. Denkm. II lev. 25

³⁵ Ant. Denkm. II lev. 21

³⁶ Maximova, Les vases plastiques lev. 20 (79); ondan başka: Buschor, Altsamische Standbilder şek. 168, 169; Perrot-Chipiez V 172 şek. 116, 117.

³⁷ Pazarlı miğferlerinin sorguçları üzerindeki tezyinat aynen Isparta'daki Artemis Orthia mâbedinde çıkan küçük kurşun muhاریlerin sorguçlarında bulunmaktadır: Daukinns, Art. lev. 183 (Nr. 3, 11), 191 (Nr. 4, 5, 6, 13, 14)

Pazarlı muharipleri birbirinden bariz üç dört nokta ile ayrılan iki ayrı tip arzederler. Birinci tip: Bu nevi muhariplerden bir tanesinin başını şek. 5 te görmüştük. Diğer iki misali de H. Koşay neşretmiştir³⁸. Bu muharipler büyük kıt'ada levhalar üzerinde kabartılmış olup bunlardan bir vücut kısmı ve daha başka parçalar da bulunmuştur³⁹. Bu tip muhariplerin yüz profilleri, miğferleri ve sorguçları itina ile işlenmiştir. Her üç misal de tetkik edilince bunların tıpkı şek. 7 deki ion muharipleri gibi bir Monomachie yani karşılıklı tek savaş yaptıkları anlaşılır. Dr. H. Koşay'ın neşrettiği iki misalde vazihan ve şek. 5 te ise silik bir iz halinde bu muhariplerin sağ ellerinde birer silâh tuttukları görülmekte ve bunlara da düşman tarafından mızrakla hücum edildiği ise her üç şekilde de açıkça seçilmektedir. İkinci tip muharipler: Bunlar küçük kıt'ada levhalar üzerinde kabartılmışlardır. Monomachie halinde olmayıp arka arkaya sıraya dizilmişler ve fakat mızraklarını hücum halinde kaldırmışlardır. Bunların yüzleri birinci tip büyük kıt'adaki muhariplerde olduğu gibi mütenasip bir şekilde bulunmayıp, bir kuş profilini hatırlatmakta, miğferlerinin ve sorguçlarının şekli de yüzleri gibi gayrimuntazam bir hal arzettekilerdir.

Muhariplerin iki muhtelif tip arzettekilerini Bittel de kaydetmişti⁴⁰. Hattâ o, bu ayrılığı "iki tamamıyla yabancı kavim arasında savaş,, olarak tavsif etmişti. Şüphesiz ki Bittel bu izahında haklı değildir. Çünkü onun ifadesine göre küçük muhariplerle büyük muhariplerin karşı karşıya savaş yapması lâzımgelir. Halbuki bunların karşı karşıya gelmesine imkân yoktur. Zira her iki tip de aynı istikamette bulunmaktadır. Ondan başka büyük kıt'adaki levhaların küçük kıt'adaki levhalarla binanın cephesinde aynı hizada mütekabil bir surette dizilmiş olmaları da mümkün değildir. Büyük kıt'adaki muhariplerin düşmanlarından maalesef hiç bir parça elimize geçmemiştir. Fakat onları küçük muhariplerin tipinde kabul etmek yanlış bir iş olur. Büyük kıt'adaki muhariplerin düşmanları da aynı tipte ve aynı kıyafette olsalar gerektir. Hele bu eserlerin birçok Yunan tesirleri göstermeleri nazarı dikkate alınırca burada da, Yunan san'atının en büyük prensiplerinden birine uygun olarak, şek. 7 de görüldüğü gibi birbirinin aynı tipten olan iki mu-

³⁸ H. Koşay lev, 23

³⁹ H. Koşay lev. 22 (solda)

⁴⁰ AA. 54, 1939, 137

haribin mücadele ettiğini kabul etmek lâzımdır. İki çeşit muharip tipinin sebebinin ben kendi hesabıma bir zaman farkına da bağlamağa imkân bulamadım. Fikrimce aradaki farklar şundan ibarettir:

Eğer her iki tipteki muhariplerin miğferlerine ve sorguçlarına dikkat edilirse aradaki bütün ayrılığa rağmen esas şeklin aynı olduğu görülür. Şekil 9 da ikinci tip küçük kıt'adaki muhariplerden beş muhtelif misal görüyoruz. Dikkat edilirse bunlar tamamıyla birbirinden farklı gözükürler. En soldaki ile en sağdaki arasında çok büyük farklar vardır. Soldakinde bir yanaklığın ve hattâ bir miğferin mevcut olduğu zor kabul olunabilir. Buna mukabil sağdaki- nin gerek yanaklığı gerek miğferi ve gerek enseliği nisbeten itina ile işlenmiş olduğu gibi sorguç ta soldakinin püskül vaziyetinden çıkmış bulunmaktadır. Şimdi şek. 5 deki büyük muharip başını şek. 9 un solundaki küçük muharip başı ile mukayese edersek herhangi bir benzerliğin mevcut olduğunu kabul edemeyiz. Fakat şek. 9 un en sağındaki muharip başını şek. 5 deki muharip başı ile karşılaştırsak aradaki farkın esaslı olmadığı, belki yegâne ayrılığın işçilikteki itina derecesine bağlı olduğu meydana çıkar; bütün detaylar aynıdır. Yalnız birisi dikkat ve ihtimam ile işlenmiş diğeri, tabir caiz görülürse, şişirilmiştir. Yüz profillerindeki farkı da ancak böyle izah etmek kabildir. Bu söylediklerimizi ispat için daha güzel bir misal mevcuttur. Şek. 10 da şimdiye kadar neşre- dilmemiş küçük kıt'adaki muhariplere ait iki miğfer görüyoruz⁴¹. Bunların yalnız sorguç kısımları iyice sezilmektedir. Bu son küçük kıt'adaki muhariplerin miğferlerini yukarıdaki sıraya koymak istersek bunların sorguç noktalarının büyük kıt'adaki muhariplerden farksız bulduklarını görür ve onların kıt'asını bilmesek büyük muhariplere ait olduklarını zannederdik. Bütün bu anlattıklarımızla şunu ispat ettiğimize kaniiz ki küçük muhariplerle büyük muhariplerin miğferleri, sorguçları ve yanaklıkları birbirinden esas şekil itibarıyla farksızdır. Aradaki fark itina ve ihtimamın nispeti ile mütenasiptir.

Muharip figürleri arasında bir zaman farkı da ilk nazarda mevcut gibi görünür. Hele miğferlerin ve saire detayların küçük muhariplerde iptidaf bir şekilde olması, onların daha eski ve bü-

⁴¹ Şek. 5 ve 7 deki parçaları neşretmeme müsaade eden Müzeler Müdürü Dr. Hamit Koşay'a çok teşekkür ederim.

yük kıt'adaki muhariplerin de daha yeni bir zamana ait olduğunu düşündürmeğe sevkedebilir. Fakat bunun da kabil olmadığını aşikâr bir surette ispat etmek mümkündür:

Yukarıda da söylediğimiz gibi büyük muhariplerden bir tane-sinin vücut kısmı ele geçmiştir ⁴². Ayaklar ve kalkan üzerindeki tezyinat tıpkı küçük muhariplerdeki hendesi tezyinatın aynıdır. Arada bir zaman farkı olmasına imkân yoktur. Eğer parçanın büyüklüğünü bilmeseydik onu küçük kıt'adaki muharipler arasına sıralardık. Vücutlardaki bu benzerlik her iki tip muharibin hemze-man olduğunu gösterir.

İki tip arasında zaman farkı da olmadığı böylece sabit olduktan sonra geriye işçilikteki itina farkının neden ileri geldiği ve nasıl izah edilebileceği suali kalmaktadır. Aradaki işçilik farkını izah edecek bir nokta mevcuttur. Dikkat edilirse küçük kıt'adaki muharip levhalarının üst tarafları birer çubuk ve birer pervaz ile profillenmişlerdir. Buna mukabil büyük levhadaki muharip levhaları böyle bir profilden mahrumdurlar. Bu levhaların hiç bir kabark çerçevesi bulunmayıp etrafları boya ile, tıpkı grifonlu levhalarda olduğu gibi, dikine konmuş murabbalarla çerçevelenmişlerdir. İmdi küçük levhaların üst kısımlarının bir profili haiz olmaları, onların binanın yüksek bir kısmında bir intiha noktasında konulmuş olduklarını gösterir. Netekim H. Koşay ve Akok ta büyük bir isabetle küçük muharipleri binanın yukarı ucuna sıralamışlardır ⁴³. Fikrimce büyük muharip levhalarının büyüklüğü ve profilsiz oluşları, onların bina cephesinin en aşağı yani toprağa en yakın bir yerinde dizili olduklarını gösterir. İşte büyük muhariplerin binanın en alt tarafında ve seyircilerin en yakından görebileceği bir yerinde bulunması onların öyle itinalı bir şekilde işlenmelerini icap ettirmiştir. Buna mukabil binanın en yukarı ve aşağıdan pek az seçilir yerinde sıralı duran küçük muhariplere gelince onlar orada nihayet dekoratif bir mâna ifade ettikleri için detaylara ihtimam edilmemiş ve itinasız bir şekilde éskisse halinde yalnız umumî hatlarıyla işlenmişlerdir. Yine bu sebeptendir ki küçük muharipler tezyinî bir motif gibi arka arkaya sıraya dizilmişlerdir. Halbuki büyük muharipler zairlerin çok yakından göre-

⁴² H. Koşay lav. 22 (solda).

⁴³ H; Koşay lev. 40.

bilecekleri bir yerde mevki almış olduklarından itina ile işlenmişler ve yine bu sebepten dekoratif bir şekilde arka arkaya değil, bir mevzu ve bir hâdise halinde karşı karşıya mücadele eder bir vaziyette gösterilmişlerdir. Bu mücadele eden muharipleri bütün Yunan san'atındaki muharebe resimleri gibi temsili bir mahiyette anlamak lâzımdır. Tarihî bir mânaları mevcut olamaz.

Arslan ve boğa resimli levhalar :

Enteresan olan cihet şudur ki Pazarlı kabartmalarında en umulmadık yerlerde yunanî tesirler gözükmektedir. Elde mevcut levhalar arasında bir arslan ile bir boğanın karşı karşıya durduğunu görüyoruz⁴⁴. Haddizatında Şark san'atının en makbul bir motifi olan bu gurup, kompozisyonu ve detayları itibariyle bazı esaslı Yunan tesirleri göstermektedir. Hamit Koşay ve Bittel burada birer mücadele sahnesinin tasvir edildiğini söylemekte ve bununla bu motifin Şark havası içinde yüzdüğünü ifade etmektedirler⁴⁵. Şu gurubu bir kere tahlil edelim: Başını eğen ve bir boğaya benzeyen bir hayvanın karşısında ağzı açık bir arslan bulunmaktadır. Boğanın boynuzları arslanın ağzına girecek kadar yakındır. Acaba burada bir mücadele sahnesi mi kastedilmiştir? Gurubun hareketsizliğine bakıp buna bir hayırla cevap vermek doğru olamaz. Yalnız şu kadarı kat'îdir ki burada aşikâr bir surette hareketli bir mücadele sahnesi yoktur. Şark san'atında boğa ve arslan Pazarlı levhalarında olduğu gibi böyle durgun ve passif bir halde durmazlar. Halbuki Pazarlı levhalarındaki bu gurubun aynına Yunan san'atından çok güzel misaller vermek kabildir. Würzburg müzesindeki bir klazomen vazosunun boyun kısmı üzerinde (Şekil: 11 a) karşı karşıya boğalar ve arslanlar görüyoruz⁴⁶. Bunların birbiriyle olan münasebeti tıpkı Pazarlı levhasındaki gibidir. Bir Şark'lı usta için bu motif bir mücadele motifi olduğundan hiç bir zaman bu şekilde bir kompozisyon yapmazdı. Halbuki Yunan'lı san'atkâr Şark san'atından aldığı hayvan motiflerini hiç mânalarına bakmadan sırf dekoratif bir şekilde arka arkaya sıralar; ve bu arada hiç bir nizam gözetmez. Meselâ vahşî hayvan-

⁴⁴ H. Koşay lev. 27.

⁴⁵ H. Doşay s. 17; Bittel, AA. 54, 1939, 138.

⁴⁶ Watzinger, Würzburger Museum şek. 4.

ları ehli hayvanların karşısına, bir arslanı bir horozun veya bir keçinin önüne koymakta bir beis görmez. Çünkü onlar nihayet frizi dolduran tezyinî motiften başka bir şey değildirler. Yunan san'atkârı heyecanlı bir şekilde birbiri üzerine atılmış hayvan gruplarında bile dekoratif bir mâna görür. Sekil 11 b deki müteaddit hayvan grupları gözden geçirilirse Pazarlı gurubuna tamamiyle benzeyen birçok misaller bulunacaktır⁴⁷. Binaenaleyh kompozisyon ve mâna itibariyle Pazarlı boğa ve arslanları hakikî bir mücadeleyle tasvir etmemelerinden dolayı Yunan tesiri altındadırlar. Frigia san'atının Şark'ın boğa ve arslan karşısında anladığı mânadan ne kadar habersiz olduğunu Gordion'daki bir misalden anlayabiliriz. Körte'nin bulunduğu parçalar arasında ağaç veya çiçek şeklindeki bir tezyinî motifin iki yanında müteakib bir şekilde bir boğa ve bir arslan pençeli mahlûk (herhalde bir arslan) bulunmaktadır⁴⁸. Şark san'atında aynı cinsten iki mahlûk böyle antitetik bir şekilde gözükmürler. Fakat hiç bir zaman bir boğa ve bir arslan bu şekilde tasvir edilmezler. Bu son zikrettiğimiz Frigya motifinin Şark'tan alınmış olmasına imkân yoktur. O ya Gordion'daki bir usta tarafından icat edilmiştir veya Anadolu'nun Şark'la Garp arasında sıkışıp kalmış bir mntakasından meselâ Lydia'dan alınmıştır. Netekim bir çok Lydia paralarında boğa ve öküz başları karşı karşıya gözükmektedir⁴⁹.

Pazarlı'daki boğa-arslan gurubunda Yunan san'atı yalnız kompozisyonda hissedilmekle kalmamaktadır. Yunan tesirlerini en küçük detaylarda da buluruz: Buradaki arslan ve boğa figürleri diğer hayvan ve muharip resimlerinde olduğu gibi jeometrik tezyinatla doludur. Bilhassa bu hayvanların boyun kısmındaki birbirine muvazi çizgilerden ibaret olan tezyinat şayanı dikkattir. Kiklad adalarında bulunan bir vazo üzerinde bir arslanın⁵⁰ ve ördek nevinden bir mahlûkun⁵¹ boyunları aynen Pazarlı hayvanlarındaki tezyinatın kendisidir (Şekil: 12, 13). Kezalik hayvanların vücudunu dolduran diğer tezyinat için de Kiklad adaları vazoları

⁴⁷ Şek. 11 b : Perrot-Chipiez IX, 611 Fig. 322; şek. 11 c. Clara Rhodes VI-VII lev. 1; şek. 11 d : BSA 28, 1926-27 lev. 7.

⁴⁸ Körte, Gordion 160 şek. 143, 144.

⁴⁹ Head Historia Numorum 646 şek. 312.

⁵⁰ Dugas céramique des cyclades 130 şek. 89 d.

⁵¹ Dugas op. cit. 70, şek. 38 b.

güzel paraleller vermektedirler ⁵². Bunlardan başka Boiotia'da bulunan VIII inci ve VII nci asırlara ait Fibulalar üzerinde çizilmiş resimler Pazarlı eserleriyle fevkalâde yakınlıklar gösterirler ⁵³ (Şekil: 14 a-b). Şüphe yok ki Kiklad veya Boiotia eserleriyle Pazarlı eserleri arasında doğrudan doğruya bir münasebet aramak istemiyoruz. Fakat Pazarlı eserleri de yukarıda zikrettiğimiz Yunan eserlerinin bize henüz malûm olmayan Ionia'daki benzerlerinden örnek almış olabilirler.

Bittel'in Kültepe'de bulunmuş bir arslanla Pazarlı arslanlarını mukayese etmesine maalesef iştirâk edemeyeceğim ⁵⁴. Çünkü Kapadokya'lı küçük statüçük ⁵⁵ hakikî bir arslana benzemez. Buna mukabil Pazarlı arslanları Assur-Posthitit tipindeki arslanın (Yunanistan yolu ile gelmiş) bir taklidi olduğu için hakikî bir arslana çok yakındır. Bu itibarla ikisi arasında bir müşabehetin mevcut olması kabil değildir. Assur-Posthitit tipindeki arslanlar Yunanistan'a çok erken zamanda girmişlerdir ⁵⁶. (Şekil: 15) te bu nevi arslanlar görmekteyiz. Pazarlı arslanlarında müteaddit Yunanî tesirler tespit ettiğimize göre Assur-Posthitit tipindeki arslan Yunanistan'a girdikten sonra Pazarlı'ya kadar intişar etmiştir. Bu meseleye aşağıda bir daha temas edeceğiz.

Kentaur resimleri:

Kentaur'ın Şark mitoloji ve san'atında malûm olmadığını Bittel kâfi derecede göstermiş bulunmaktadır ⁵⁷. Burada yalnız ilâveten Yunan san'atının bir hususiyetine işaret edilecektir. İki ayağı üstüne kalkan Kentaur'ın dikkat edilirse iki arka ayağından yalnız

⁵² Dugas op. cit. 130, şek. 98, lev. 3, 12; Buschor, Griechische Vasenm. 270, 51, 52; 28; Buschor, AM 54, 1929, 157, şek. 10, 11.

⁵³ R. Hampe, Frühe griechische Sagenbild. lev. 8-16.

⁵⁴ Bittel AA. 54, 1939, 138.

⁵⁵ Frankfort, studies II, lev. 11 (2).

⁵⁶ Payne, Necrocorinthia 53, şek. 14, lev. 15 (11), lev. 18, 19 ws. kezaik aynı tipteki arslanları: Pfuhl III, 134; Kunze, Kretische Bronzerelief, lev. 51^a de bulabiliriz. Pazarlı arslanlarındaki adelerin şematize edilmiş şekilleri de şüphesiz ki aslında bir hitit tarzıdır: Moortgat, Die bildende Kunst des alten Orient und, . . lev. 30, 31, 35, 36; H. Otto, MDOG 78, 1940, 59. Fakat bu tarz Yunan san'atında da hiç olmazsa VIII inci asırdanberi kullanılmaktadır: Payne, Necrocorinthia 53 ff. şek. passim. Ve Pazarlı'ya da Yunan kanalından geçmiştir.

⁵⁷ Bittel, AA. 54, 1939, 138.

sağdaki görünüş soldaki onun arkasında saklı kalmıştır. Bu, san'atkarların dekoratif resim çizerken yaptıkları bir tasarruftur. Furtwängler'in gösterdiği gibi bilhassa İonya'lı ustaların sevdiği bir tarzdır⁵⁸. Arkada kalan uzuvların gösterilmemesini bilhassa Larisa'daki eserlerde mebzul misallerle müşahede edebiliriz⁵⁹. Filvaki bu nevi dekoratif çalışmaya bir iki posthitit eserinde de tesadüf etmekteyiz⁶⁰. Fakat mademki Kentaur bir Yunan motifidir; onun bütün şekli ile Yunan san'atından ve büyük bir ihtimal ile Larisa'daki eserlere benzeyen misallerden alındığını kabul etmek icap eder.

Griffon resimleri:

Pazarlı levhaları üzerindeki Griffon resimleri tamamiyle Yunan san'atından alınmış bir tipi gösterirler. Onları uzun kulaklı başları, alınları üzerindeki şişkinlikleri, ve açık ağızlarından sarkan dilleri ile ionia griffonlarından ayırmak kabil değildir⁶¹. Bilhassa Direktör H. Koşay'ın en son raporunun 55 nci levhasında gördüğümüz Griffon kabarık boynu ile tamamiyle bir Yunan griffonudur⁶². Herhalde Pazarlı griffonlarını, H. Koşay'ın yaptığı gibi⁶³, Girit⁶⁴, Miken⁶⁵, Assur⁶⁶, Posthitit⁶⁷ griffonları ile mukayeseye imkân yoktur. Buna mukabil ön ayaklarından bir tanesini kaldırarak karşı karşıya duran Pazarlı griffonlarının bir aynını Boston müzesindeki bir ionya eserinde buluyoruz⁶⁸ (Şekil: 16). Pazarlı griffonlarının kuyrukları üzerindeki tezyinatı da yine Garbi Anadolu'da

⁵⁸ Furtwaengler, Der Goldfund von Vetttersfelde (43. Berliner Winckelmannsprogramm) 16 ff.; Körte, Gordion 160 haşiye 33; Ekrem Akurgal, Griechische Reliefs des 6. Jahrhunderts aus Lykien şek. 11.

⁵⁹ Larisa II, 35, sek. 8, 43, şek. 13, 81, şek. 24 ws.

⁶⁰ Moortgat. Die bildende Kunst op. cit. lev. 32.

⁶¹ Yunan griffon tipi üzerinde hâlâ Furtwaengler'in (Roscher Lexikon, Gryps bilhassa s. 1752, 1759. 1762) makalesi yegâne toplu yazıdır. Yunan griffonlarından en son malûm olan misaller: Dişi griffon, olympia: Jd I 1937. RM. 30,1915, 28 şek. 10. Sardis X, şek. 17. AM. 54, 1929, Beilage 10 (2), AM. 58, 1933, lev. 2, s. 86 şek. 32.

⁶² H. Koşay lev. 55 b.

⁶³ H. Koşay s: 7.

⁶⁴ Bossert, Altkreta 225.

⁶⁵ Bossert, Altkreta 53.

⁶⁶ H. Frankfort, Cylindrer seals lev. 32 f. Perrot-Chipiez II şek. 280, 447.

⁶⁷ Moortgat op. cit. 20, 23.

⁶⁸ H. Koşay, RM. 1915, 28 şek. 10.

Lampsakos'tan gelme bir eserde bulmaktayız⁶⁹ (Şekil: 17).

Pazarlı'da griffon resimleri yalnız cephe kiremitleri üzerinde gözükmetedir⁷⁰. Dikkat edilirse Gordion'da da griffonlar cephe kiremitleri üzerinde işlenmişlerdir⁷¹. Griffonların her iki yerde de cephe kiremitleri üzerinde resmedilmiş olmaları onların apotropeik (fenalığı defeden) mânalarında aramak lâzımgelir. Onlar arslanlar gibi, evleri, mezarları ve bilhassa mukaddes olan ev veya mabetlerin çatılarını muhafaza ederler. Netekim bu âdete Frigya'da ve Ionya'da başka yerlerde de tesadüf etmekteyiz. Frigya'daki meşhur Arslan-Kaya'da çatıyı muhafaza eden bir arslana karşı aynı vazifeyi yapan bir griffon da görüyoruz⁷². Yine bu meyanda biraz evvel zikrettiğimiz şekil: 26 daki griffonları ilâve etmek lâzımdır. Çünkü onlar da bir mabedin yançatı pervazı üzerinde bulunuyorlardı. Binaların çatılarını griffonlarla süsleyip muhafaza etmek âdetinin, velevki yalnız bir an'ane halinde olsun, batı Anadolu'da uzun müddet yaşadığını Belevi Mausoleum'un çatısı üzerinde bulunmuş olan griffonlar ispat etmektedirler⁷³.

Dağ keçileri :

Şimdiye kadar tetkik ettiğimiz motifler bize hep Yunan san'atının tesirinden haber verdiler. Bir ağacın iki yanında mütenazır bir şekilde tırmanan dağkeçileri motifi ise tamamiyle bir Şark'lı motif olup Yunanistan'da hiç bir zaman kullanılmamıştır. Onu ikinci bir defa olarak yalnız Gordion'da buluyoruz⁷⁴. Mamaafi bu dağkeçilerinin de stili Yunan tarzındadır. Hayvanların vücutlarını süsleyen jeometrik tezyinat, muharipleri, arslanları ve boğaları süsliyen tezyinatın aynıdır. Halbuki bu tezyinatın Yunan san'atından alındığını yukarıda da izah etmiştik. Dağkeçileri motifi Şark'tan alınma bir motif olduğu halde stili Yunan san'atına göre işlenmiştir. Bu nevi hâdiselere bilhassa Likya'daki eserlerde mebzulen tesadüf etmekteyiz⁷⁵.

⁶⁹ Larisa I, lev. 26.

⁷⁰ H. Koşay lev. 30

⁷¹ Körte, Gordion 154 şek. 136,137

⁷² JHS. 1882, lev. 44. Reber, die phrygischen Felsendenkmaeler (APAW 1897) lev. 3

⁷³ WJH 1936 Sp. 187 şek, 61, s. 191 şek. 62

⁷⁴ Körte, Gordion 162 şek. 145, 146

⁷⁵ Ekrem Akurgal op. cit, şek. 4

Mimarî mesele :

Pazarlı birçok mimarî problemler için mühim bir yerdir. Fakat ben temelleri henüz görmediğim için bu hususta fikir beyan edemeyeceğim. Hiç şüphe yok ki Pazarlı mimarisinde yerli ve Şark'lı tesiri bilhassa büyük bir rol oynamaktadırlar. Pazarlı mimarisi hakkında Dr. Arif Müfit Mansel'in çok mühim mütalealarına işaret etmekle iktifa ediyorum ⁷⁶.

Pazarlı kabartmalarının tarihlenmesi :

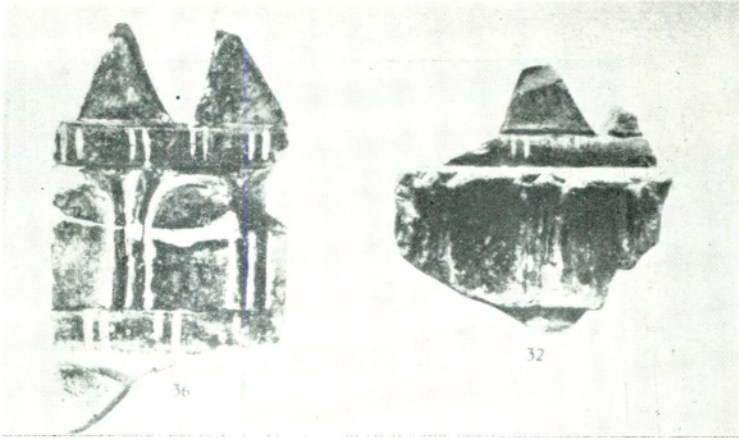
Şimdiye kadar yaptığımız tahlilde Pazarlı eserlerinin stil noktalarının tamamıyla Yunan san'atından örnek aldığını gördük. Motiflere gelince bunlardan yalnız bir tanesinin (Dağkeçileri motifinin) şarklı bir motif olduğu meydana çıktı. Bu itibarla, Şark san'atında bir tek misaline rast gelmediğimiz bu pişmiş toprak kabartmalarının, tekniğini, stilini ve hattâ motiflerini Pazarlı ustaları Yunanistan'dan almışlardır. Bu vardığımız netice bilhassa eserlerin yaşını tayin etmek hususunda mühimdir. Malûm olduğu veçhile memleketimizde bu eserler XI inci asırdan VIII inci asra kadar olan bir zaman içine sokulmaktadır. Ve ekser mütalealar VIII inci veya IX uncu asır üzerinde toplanmaktadır. Halbuki böyle yüksek bir tarihlenmenin kabil olamayacağı bu yazı ile yaptığımız tahlilden sonra anlaşılmiş bulunmaktadır. İmdi mademki Pazarlı eserleri Yunan san'atını taklit etmektedir, öyle ise onları Yunan san'atı kronolojisine göre tarihlemek lâzımdır. Bu takdirde Pazarlı kabartmaları en erken VII nci asrın sonunda yapılmış olabilirler; çünkü onlar devam edegelen orientalisant trdisyonunu gösteriyorlar. Pazarlı kabartmalarının VII nci asrın ikinci nısfından evvelki bir zamana ait olamayacakları esasen diğer bir cihetten kat'î olarak sabit olmaktadır; şöyle ki bu nevi pişmiş toprak eserlerinin en güzel, en bol eserlerini veren nefsi Yunanistan ve bilhassa Anadolu'da bile VII nci asrın birinci nısfına girebilecek misaller bulmak kabil değildir ⁷⁷. Kalite itibariyle bunlar yanında nispeten aşağı olan Pazarlı kabartmalarının daha eski bir zamana ait olmasına imkân yoktur, kaldı ki Pazarlı gibi o zaman için kenarda kalmış bir ma-

⁷⁶ A. M. Mansel, Ülkü Nr. 100 (Haziran 1941) 379

⁷⁷ H. Koch RM, 30, 1915, 42: Kjellberg, Larisa II 16 haş. 2-5; Larisa I 138

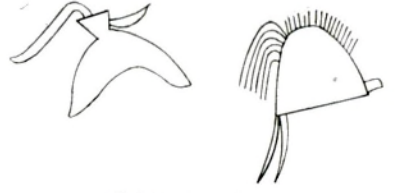
Şekil : 1

Şekil : 2

Şekil : 3

Şekil : 4 a - b

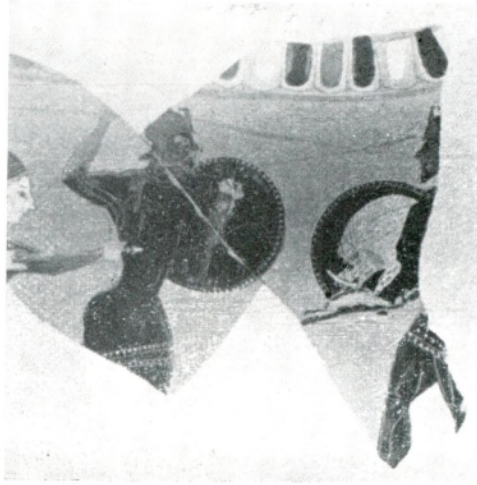

Şekil : 5

Lev. III

Şekil : 6

Şekil : 7

Şekil : 8

Belleten : C. VII

Şenil : 10 a

Şekil . 9

Şekil : 10 b

Şekil : 11 a

Şekil : 11 b

Şekil : 11 c

Şekil : 11 d

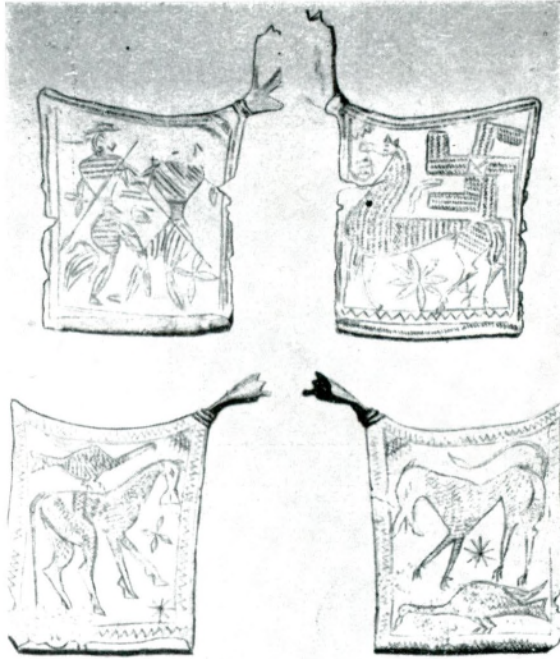
d

Şekil : 12

b

Şekil : 13

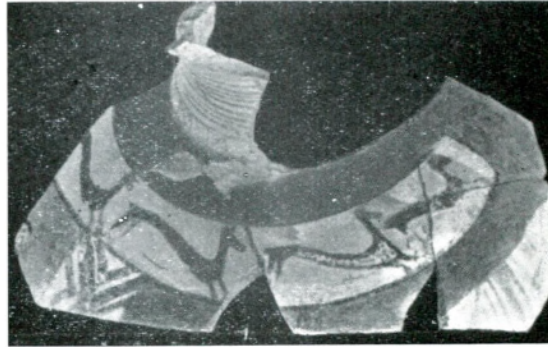
Şekil : 14 a

Şekil . 16

Şekil : 17

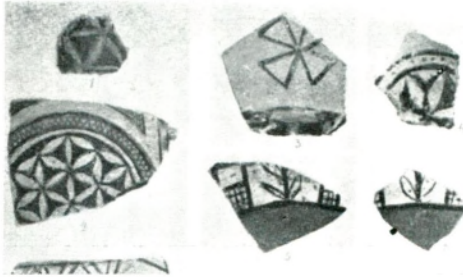
Şekil : 18

Şekil : 19

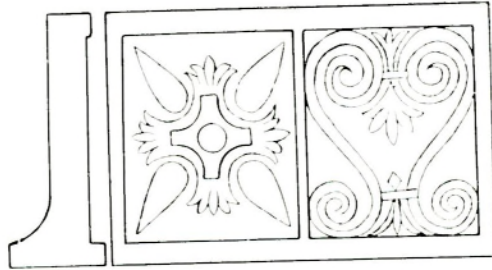
Şekil . 20

Şekil : 21

Şekil : 22

Şekil : 23

Şekil : 24

hallin bütün diğerleri için menşe olabileceğini iddia etmek büyük bir acemilik olur.

Pazarlı kabartmalarının yaşını tayin ederken bilhassa bir noktaya dikkat etmek lâzımdır. Kalitesi düşük eserlerle halk san'atı mahsullerini tarihlerken daima bunların içinde bulunan en geç tarihi gösteren noktalara dikkat etmek ve tarihi ena göre tespit etmek icap eder. Eğer bunu ihmal eder ve eserde mevcut en eski kısımları bulur ve tarihlemeyi ona göre yaparsak müthiş hatalara düşmemiz kabildir. Bunu daha açık bir misalle şöyle izah edelim: Bugün öyle halılar vardır ki üzerlerindeki bazı motiflere göre onları sırası ile XVI ıncı, XVII nci, XVIII inci, XIX uncu ve XX nci asırlara târihlemek kabildir. Şimdi böyle bir halı ne zaman imal edilmiştir diye sorsalar vereceğimiz cevap ne olacaktır? Halı üzerindeki bazı motifler XVI ıncı asra kadar gidebilir. Fakat bu halının hiç bir zaman antika bir halı olduğunu ispat etmez. Çünkü halk san'atı çabuk inkişaf etmez ve muayyen motifleri büyük bir muhafazakârlıkla uzun zaman kullanır; ve bu itibarla halk san'atı asırlar içinde hemen hep aynı manzarayı gösterir. Fakat ufak bir dir dikkat bu halk eserlerinin de yapıldığı zamanı öğretebilir. Çünkü halk san'atkârı da bilerek, bilmiyerek yaşadığı zamanın bazı motiflerini kullanır. Ve biz işte bu en yeni işaretler ianesiyle, bu halk eserinin yapıldığı zamanı keşfedebiliriz. Binaenaleyh mevzuubahs halı üzerinde yirminci asra ait motifler veya teknik işaretler bulursak bu halı XX nci asırda yapılmıştır hükmünü vereceğiz.

İmdi Pazarlı kabartmaları da tıpkı misal aldığımız halı gibi bir çok eski motifler arz etmektedir. Fakat biz Pazarlı kabartmalarında en geç zamana ait motifleri arıyacağız ve onları ona göre tarihliyeceğiz:

Pazarlı kabartmalarının büyük kıt'adaki muhariplerini yukarıda bir iki Yunan vazosu ile mukayese etmiştik. Şekil: 6,7 ve 8 de gözüken Yunan muharipleri miğferleri ve diğer vasıfları itibarıyla aynen Pazarlı muhariplerine benzemektedirler. Bu eserler takriben 560 tarihlerine aittirler. Pazarlı'daki büyük muhariplerin yüzleri de bu eserlere çok benzerler. Pazarlı büyük muhariplerinin yüzleri o derece tabii işlenmiştir ki Pazarlı kabartmalarını 560 senesinden evvel bir zamana sığdırmak mümkün değildir.

Frigya keramiği hakkında bir iki not :

Pazarlı hafriyatı Frigya keramiğinden de bazı parçalar meydana çıkarmıştır. Şu varki bunlar maalesef kabartmalar gibi ehemmiyetli mevzuları havi değildirler. Fakat bu münasebetle bugün Frigya keramiği üzerinde de bir iki mütalaa yürütmeyi lüzumlu görmekteyim. Çünkü bu keramik eserler de tahlil edilince yukarıda vardığımız neticeyi teyid edecek deliller vermektedirler. Pazarlı'da çıkan keramik parçalarını Bittel haklı olarak 6 ıncı asra sığdırmıştır⁷⁸. Bittel aynı zamanda bu eserleri Yunan sanatı ile sıkı bir surette münasebettar bulmaktadır. Onun bilhassa bir Libation sahnesini gösteren parça üzerinde söylediklerini burada zikretmek isterim⁷⁹. Frigya keramiği, bugün henüz halledilmiş bir mesele değildir. Bu jeometrik tezyinatla süslü ve muhtelif renkli mat boyalı keramik Gordion'da ve Boğazköy'de ilk defa bulunduktan sonra Frigya keramiği ismini aldı⁸⁰. Bu keramik nevi bir cihetten eski Hitit keramiğine diğer cihetten de yunan jeometrik sanat ile yakın benzerlikler arz etmektedir⁸¹. En aşağı XI. inci asırdan hellenistik devre kadar⁸² devam eden bu keramiğin nerede meydana çıktığını izah etmek bugüne kadar kabil olamamıştır. Fakat şimdilik şu kadar söylenebilir ki yunan tesiri VII inci asırdan itibaren kuvvetli bir şekilde hissedilmektedir. Boğazköyde Bittel iki keramik parçası bulmuştur ki bunların beheri birer korinth Aryballos'una aittirler⁸³. Binaenaleyh böylece VII inci asır yunan işlerinin Boğazköye kadar idhal edildiğine şahit oluyoruz demektir. Yunan tesiri bilhassa I. inci tabakada kendini göstermektedir⁸⁴. H. Otto⁸⁵ haklı olarak bir Frigya keramik parçası üzerindeki bir süvarinin miğferini Gordion'da bulunmuş olan ve bir geyik avını tasvir eden

⁷⁸ Bittel AA. 54, 1939, 134 ff.

⁷⁹ Bittel op. cit. 135 ff.

⁸⁰ Ibid. 134

⁸¹ Bittel, Neue Untersuchungen in der Hethitischen Hauptstadt (ADAW. 1935) 57, 59-61

⁸² Bittel. Boğazköy 26, 55 ff. Von der Osten, The Alishar Hüyük, Seasons of 1930-32 part III 1 ff.

⁸³ Bittel, Boğazköy lev. 16 (8). H, Otto, MDOG 78, 1940, 50, şek. 10 (6)

⁸⁴ Bittel, Boğazköy 59 ff.

⁸⁵ H. Otto, MDOG 78, 1940, 59

levha üzerindeki muharibin miğferi ile mukayese etmektedir⁸⁶. Otto'nun mütalâasını teyiden bu keramik parçasının üzerinde bir kısmı halâ gözükken miğfer sorguçunun tamamıyla yunan jeometrik vazolarında mevcut olduğunu kaydetmek isterim⁸⁷. Hakikaten Bittel'in dediği gibi⁸⁸ Boğazköyde çıkan bazı hayvan resimlerini Rhodos ve Milet tarzındaki vazolarda görünen hayvanlardan müteessir olmadığını kabul etmek çok güçtür. Şek. 18 de Boğazköyde bulunmuş bir vazo parçası üzerinde arka arkaya koşan karacalar görmekteyiz⁸⁹. Şek. 19 ve şek. 20 de ise⁹⁰ Rhodos adasında bulunan diğer iki vazo üzerinde koşan başka başka hayvanlar görüyoruz. Koşma şemasının aynı olduğu zahirdir. Ön ayakların ileri fırlatılması ile vücut öne doğru eğilmiştir ve hayvanlar frizin içinde arka arkaya diagonal birer tezyinî motif olarak sıralanmışlardır. Bu tarz Ionia sanatında bilhassa çok sevilirdi.

Yine Boğazköyde birinci tabakada pergel ile işlenmiş öyle motifler bulunmuştur ki bunların tıpkısını yunan sanatında da buluyoruz. Şek. 21 de Boğazköyde bulunan parçaları şek. 22 de ise Boiotia'da bulunan bir misali görüyoruz⁹¹. Kezalik yukarıda zikrettiğimiz Rhodos'ta bulunan bronz tabağın (şek. 15) göbeği de aynı motiften olduktan başka onu yunan sanatından daha başka yerlerde de buluruz⁹².

Son senelerde Sisam adasında yapılan hafriyat, Frigya sanatının tahminen nerelerden örnek aldığını bize göstermektedir⁹³. Aradaki mevcut münasebeti Bittel kaydetmiş bulunmaktadır⁹⁴. Mamafî haklı olarak Bittel şurasını da kaydetmiştir ki, Frigya yalnız alan değil bazan da örnek veren bir memlekettir⁹⁵. Yalnız

⁸⁶ Körte, Gordion 158 şek. 141

⁸⁷ AM. 17, 1892, 214 şek. 3 lev. 10 (2), AM. 58, 1933, Beilage 37 (1)

⁸⁸ Bittel, Boğazköy 60

⁸⁹ MDOG 73, 26 şek. 16

⁹⁰ Clara Rhodos III 76 şek. 67, IV 352 şek. 391

⁹¹ Şek. 19: Bittel, Boğazköy lev. 14 (6), 18 (1,2,4)

⁹² R. Hampe Frühgriech. Sagenbilder lev. 4, 5. Kunze, Kretische Bronzereliefs Beilage 2 e lev. 34; Am. 58, 1933 Beilage 33 (1-2). Buna mukabil Bittel Arslantepeden bir misâl vermektedir: Boğazköy 59 haş. 1, (Delaporte: RHA. 3, 1933 lev. M 17 (5))

⁹³ AM. 54. 1929, 6 ff. AM. 58, 1933, 47 ff.

⁹⁴ Bittel, Boğazköy 55' 60 ve haşiye 1.

⁹⁵ İbid. 60

netice itibariyle şunu da söylemek lâzımdır ki takriben VII inci asırdan itibaren Yunan tesiri hâkim olmağa başlamıştır. Nitekim yine bu zaman içinde Gordion'un daha genç devre ait 1, 2, 5 numarılı tümülüslerinde Yunan sanat eşyalarının birdenbire çoğaldığını görüyoruz⁹⁶. Altıncı asır başında Gordion'da mimaride Yunan tezyinatı hâkimdir. Bu yönde Gordion'da bir çatıpervazı üzerinde bulunan bir tezyini motifin aynen Yunan sanatında mebzulen bulunduğunu kaydetmek iycabeder. Şek. 23 de Gordion misalini⁹⁷, şek. 24 de Sardeste bulunan diğer bir misalini⁹⁸ görüyoruz. Bir birinin aynı olan bu motif Körte'ye istinaden Th. L. Shear'in de gösterdiği gibi birçok Yunun vazoları üzerinde bulunmaktadır⁹⁹.

Netice :

Şimdiye kadar Pazarlı hakkında mütalâa serdeden Arkeologların hemen hepsi bu eserlerde şark tesirlerinin hâkim olduğunu ileri sürmüşler, fakat bunlardan hiç birisi etraflı tahliller yapmamışlar ve iddialarını ispat edecek bir delil de göstermemişlerdir¹⁰⁰. Şimdi bu eserlerde şark tesirinin daha hâkim olduğu kanaatinin nereden geldiğini incelemeye çalışalım: Hakikaten elde mevcut bulunan nefsi Yunanistan ve batı Anadolu'da bulunan bütün pişmiş toprak eserleri onların Yunanî karakterlerine göre bir sıraya dizsek, şüphe yok ki pazarlı eserleri bu hususta en sonda gelir. Yani bunlar içinde Yunan sanatına en az benzeyenler Pazarlı kabartmalarıdır. Gordion eserleri ise bir derece daha fazla Yunan sanatına yakındır. Fakat bu gayetle tabiidir. Çünkü başlangıçta da söylediğimiz gibi unutmamalı ki Pazarlı ve Gordion bu nevi işlerin merkezi olan Batı Anadolu şehirlerinden uzak olduklarından başka, diğer bütün pişmiş toprak eserler vermiş şehirlerin aksine olarak Yunanlı olmayan bir halk tarafından meskûn bulunmaktaydılar. Meselâ Akalan'da bulunan eserler bu mahallin de merkezlerden uzak olmasına rağmen Pazarlı Gordion'a nisbeten Yunan sanatına

⁹⁶ Körte, Gordion 105 ff. 129 ff. 139 ff. Bittel de bu noktayı tebarüz ettirmektedir: AA. 54, 1939, 143

⁹⁷ Körte, Gordion 156, şek. 164, 148

⁹⁸ Sardis X 36, şek. 18

⁹⁹ Sardis X 36

¹⁰⁰ Bu yönde bilhassa . H. Koşay, passim. Bittel, AA. 54, 1939, 138-143 A. M. Mansel, Ülkü Nr, 100 (Haziran 1941) 381

bir derece daha yakındır. Çünkü evvela Yunanlılar tarafından meskündür, saniyen Karadenizdeki Yunan kolonilerininin hemen yanı başında bulunmaktadır¹⁰¹.

Binaenaleyh Gordion ve Pazarlı eserleri bu sebeplerden dolayı ilk bakışta az Yunan tesiri göstermektedirler. Bir moda merkezden uzaklaştıkça, yayıldığı yerin sapalığı nisbetinde aslını kaybeder ve yerli bir kıyafet içine bürünür. Pazarlı eserlerinde görülen acıplık onlardaki Şark tesirini değil, yerli ve acemi ustalar elinde eclectique bir manzara almış hali gösterir. Fakat eserlerin bütün bu yerliliğine rağmen détail'ı bir incelemeyle onların Yunan sanatını kopye ettiklerini yukarıda gösterdik. Yalnız muharip resimlerinin değil, griffon, arslan-boğa gibi şarklı motiflerin dahi Yunan sanatı tarzında işlendiğini gördük. Bu hal yalnız Frigya için mevzuu bahis değildir. Aynı asırlar içinde Likya mıntakası da bu şekilde Yunan tesiri altında bulunuyordu. Netekim Likya eserlerini de, onları détail'ı bir tahlile tabi tutmadan gözden geçirenler, şark eseri olarak tavsif ettiler¹⁰². Frigya ve Likya eserlerinin gösterdiği bazı motifler hakikaten Yunan sanatında mevcut değildir. Fakat bu memleketler şark ile garp arasına sıkışmış oldukları için şüphesiz ki her iki taraftan da tesir almışlardır. Fakat yalnız şu var ki, VII inci asırdan itibaren garp tesiri hâkim olmağa başlamıştır. Anadolu'da şark ile garp arasında sıkışmış kalmış milletlerin bu asırlardaki sanatları hakkında en esaslı karakterleri Prof. Rodenwaldt tespit etmiştir; meslâ Likya eserleri hakkında o şu neticeye varmıştır: "Likyadaki mezarlara likyalılar mimarî şeklini, Yunanlılar da onlardaki sanatın, tezyinatın stilini vermişlerdir¹⁰³". Bunun niçin böyle olduğunu yine Prof. Rodenwaldt şu şekilde izah etmektedir: "Diğer cihetten de bu eserleri yaptıran prenslerin veya kırılların şark sarayları ile olan alâka ve muna sebetleri, eserlerde şark motiflerinin de bulunmasını lüzumlu kılmıştır. Sanatkârlardan bu nevi motif arzu eden prensler böylece Yunan mektebinde yetişmiş sanatkârları müşkül vaziyette bırakıyorlardı. Bu vaziyet karşısında sanatkârlar Şark motiflerini Yunan tarzı ve ruhu içinde işliyorlardı¹⁰⁴". İşte Frigya'daki eserler de

¹⁰¹ H. Koch, RM. 30, 1915. 22-23

¹⁰² Ekrem Akurgal, op. cit. passim.

¹⁰³ G. Rodenwaldt, Griechische Reliefs in Lykien (SBPA 1933) 1030

¹⁰⁴ Ibid.

böyle bir hal arzettekendirler.

VII inci ve VI inci asırlardaki tarihî vaziyete de bakarsak yukarıdaki mütalâaları teyid edecek hallere tesadüf etmekteyiz. Frigyalılar şarkta Sargon ile muharebe ederken¹⁰⁵, birçok kaynaklardan onların yunanlılarla çok dostane münasebette bulduklarını öğreniyoruz¹⁰⁶. Midas garbî Anadolu'daki Kyme prensinin Hermodike veya Demodike ismindeki kızını zevce olarak almıştı¹⁰⁷. Yine Midas'ın Delphi'deki Apollon ilâhına bir taht hediye ettiğini de biliyoruz¹⁰⁸. Frigyalılar, Lidyalılarla da dostane münasebet içinde yaşıyorlardı¹⁰⁹. Bu, onları yunan kültürünü hiç olmazsa altıncı asrın başından itibaren esaslı bir surette benimsemiş olan Lidyalılar vasıtası ile tekrar yunanistana bağlamakta idi. Pazarlı gibi şimali şarkta bulunan bir mahal ise, tesirlerinin mühim bir kısmını ayrıca, Karadeniz sahilindeki yunan kolonilerinden alabiliyordu¹¹⁰. Görüyoruz ki tarihî vaziyet bizim yukarıda sanat eserlerini tahlilden sonra meydana çıkardığımız neticeyi tamamen teyid eder mahiyettedir. Frigya sanatının menşei hakkında bugün kat'i hükümler vermek henüz mümkün değildir. Fakat daha VII inci asırdan itibaren Frigya'da yunan kültürünün derin tesirler yaptığını, bize Pazarlı eserleri de açık bir surette göstermektedirler.

¹⁰⁵ Körte, Gordion 17. J. Friedrich, RE. Pauly Wissowa (Phrygia Sp. 886 ff.).

¹⁰⁶ Körte, Gordion 20 ff. Friedrich 888.

¹⁰⁷ Körte, Gordion 21; Friedrich 888.

¹⁰⁸ Körte 21. Friedrich 888.

¹⁰⁹ Körte 23 ff; Friedrich 889.

¹¹⁰ Bittel AA. 54, 1939, 143.

BEMERKUNGEN ZU DEN ARCHITEKTONISCHEN TERRAKOTTARELIEFS AUS PAZARLI IN PHRYGIEN [*]

Dr. EKREM AKURGAL

Dozent an der Fakultät für Sprachen, Geschichte und Geographie, Ankara

Die Funde von Pazarlı liegen jetzt in einem neuen Bericht von Hamit Koşay vor, in dem diesmal Pläne und Rekonstruktionsversuche enthalten sind¹. Nach den knappen Darlegungen des Ausgräbers, in welchen auf die wichtigsten Fragen bereits hingewiesen worden ist, hat Bittel anschliessend in kurzen Ausführungen eine Reihe bedeutender Probleme angeschnitten². In der vorliegenden Studie begnüge ich mich damit, einige ergänzende Bemerkungen hinzuzufügen.

Bis jetzt war Gordion³ der einzige küstenferne und nichtgriechische Ort, in dem architektonische Terrakottareliefs gefunden worden sind⁴. Der Fundort Pazarlı liegt aber weiter nordöstlich in Innerkleinasien⁵. Daher vermischt sich hier Westliches mit Östlichem mehr als in Gordion. Es scheint mir jedoch, dass bei den bisherigen Betrachtungen dieser Reliefs der orientalische Anteil in

[*] Die Abbildungen sind im türkischen Text nachzuschlagen

¹ Hamit Koşay, *Les Fouilles de Pazarlı, entreprises par la Société d'Histoire Turque*. Ankara 1941; vgl. auch die älteren Veröffentlichungen des Ausgräbers; *La Turquie Kemaliste*, Septembre 1937 (erschienen in Sommer 1938). *Les Fouilles de Pazarlı (İstanbul 1338)*. *Bulleten* Nr. 9 Bd. 3, 1939, 15-25.

² AA. 54, 1939, 134-143. Es sei auf weitere kurze Erwähnungen über Pazarlı hingewiesen: Picard, *Gaz. des Beaux-Arts*, 1939, 210 ff. Larisa am Hermos I 151 Anm. 2. Larisa am Hermos II, L. Kjellberg, *die architektonischen Terrakotten* 142 Anm. 8. Arif Müfit Mansel. *Ülkü* 100 Bd. 17 (Juni 1941) 379-381.

³ G. und A. Körte, Gordion (Ergänzungsheft V zum JdI) 153 ff.

⁴ Die Tonfriese von Sardes sind, obwohl sie zum grossen Teil aus lydischer Zeit stammen, im reingriechischen Stil gearbeitet: Sardis X Th. L. Shear. *Architektur Terra-cottas*. Und Akalan wird wohl, wie der ihm nahegelegene Ort Amisos eine Gründung der Stadt Phokaea sein: vgl. H. Koch, *RM* 30, 1915, 22-23.

⁵ 29 KM NO von Alaca-Höyük.

ihnen überschätzt worden ist⁶. Aus diesem Grunde wird hier besonderen Wert darauf gelegt, die griechischen und die orientalischen Motive innerhalb der Funde von Pazarlı genau zu unterscheiden; damit hoffe ich die Frage nach der kunstgeschichtlichen Stellung und Datierung der Reliefs, einer, wie mir scheint, richtigen Lösung zuzuführen.

Technik : Bekrönung

Die Bekrönung der architektonischen Terrakottareliefs aus Pazarlı besteht, bei einem Teil der Platten aus einem Rundstab und einer Deckplatte darüber⁷. Ein anderer Teil der Platten dagegen ist einfach mit einem Rundstab oben abgeschlossen⁸. Die Bekrönung der ersteren Platten kehrt in Akalan⁹ und Gordion¹⁰ ganz identisch wieder. Dieser Rundstab zeigt die Farbe des Tongrundes, wird oben und unten von zwei schwarzen, fast finger-

⁶ H. Koşay aa0. 20. Bittel aa0. 143. Bittel hat zwar zum ersten Male auf den wichtigen griechischen Einfluss aufmerksam gemacht; er hat aber betont, dass die orientalischen Motive durchaus die Oberhand behalten. vgl. auch Arif Müfit Mansel aa0. 381.

⁷ H. Koşay Taf. 21, 22, 31. Belleten aa0. Taf. 18, 28.

⁸ H. Koşay aa0. Taf. 27. Belleten aa0. Taf. 29,31. Bei manchen Platten, die wohl zur Wandverkleidung verwendet werden, fehlt jegliche Profilierung; sie sind mit auf die Spitze gestellten, mit Farbe aufgemalten Vierecken eingefasst: Vgl. H. Koşay, aa0. Taf. 29. Belleten Taf. 27, 28. Die letzteren dürften wohl an niedrigen Stellen am Gebaeude Platz gehabt haben. Denn die Bekrönung der hochangebrachten Friese ist immer kraeftiger entwickelt, im Verhaeltnis zu den an den niedrigeren Stellen befindlichen Platten; z. B. die Bekrönung der Wandverkleidungsfriese von Larisa ist, wie Kjellberg bereits bemerkt hat, weniger kraeftig wiedergegeben als die der Simafriese: Larisa 11 29. Merkmale für die Unterscheidung der Gattungen der Friese kann am besten innerhalb der Larisa - Tonfriese studiert werden: vgl. Larisa I 136. Larisa II 24 ff. Die ursprüngliche Anordnung der Pazarlı-Platten am Gebaeude kann nur nach der Veröffentlichung des gesamten Materials besprochen werden. Ein Teil der Bruchstücke, die vielleicht aufschlussreiche Anhaltspunkte geben kann, ist noch in Pazarlı aufbewahrt.

⁹ Maeridy, une citadelle archaïque du Pont, in: MDOG 12, 1940 Taf. 11-14 oder H. Koch, RM 30, 1915, 18 Abb. 3-6.

¹⁰ Körte, Gordion aa0. 108 abb. 141. In Pazarlı und Gordion ist die Deckplatte von dem Rundstab durch eine Hohlkehle getrennt, waehrend sich in Akalan die Deckplatte unmittelbar über dem Rundstab hinzieht; vgl. Maeridy aa0. Taf. 11, 12, 13

breiten Streifen begleitet und ist ausserdem durch dicke schwarze Querstriche in der Art eines Perlstabes gegliedert¹¹. Diese Quergliederung der Rundstäbe kommt in der gleichen Art auf den Tonfriesen von Akalan vor¹². Dass es sich um die Wiedergabe eines Perlstabes handelt, lehren uns einige Platten aus Larisa (Abb. 1-2), bei denen diese Querstriche an Rundstäben paarweise genau so in der Art eines Perlstabes gemalt sind¹³. Ein prinzipieller und auffallender Unterschied zwischen den Tonfriesen der westkleinasiatischen und den von grossen Zentren abgelegenen östlichen Orten wie Akalan, Gordion und Pazarlı ist darin zu beobachten, dass die krönenden Ornamente bei den ersteren im allgemeinen plastisch und bei den letzteren ausnahmslos in Farbe wiedergegeben werden. Dies ist zweifellos mit dem provinziellen Charakter der östlichen Werke zu erklären. Daher sind auch wohl die Querstriche auf den Rundstäben dieser Tonfriesen mit der Zeit und durch Unachtsamkeit der Werkmeister unregelmässig geworden. Ihre so verwandelte Form lässt daher den ursprünglichen Perlstab nicht mehr leicht erkennen.

Die Simatonfriesen von Larisa werden oben über der Deckplatte von freistehenden Zacken überragt¹⁴. Diese Zacken sind in Akalan auf der Deckplatte mit Farbe aufgemalt¹⁵, während sie auf den

¹¹ H. Koşay aaO. Taf. 21. Belleten aaO. 142 Abb. 22

¹² H. Koch aaO. 18 Abb. 3-5

¹³ Larisa II Taf. 13 Nr. 32, 36 vgl. auch die Rundstäbe auf Taf. 2 und 8

¹⁴ Larisa II Taf. 5, 10, 13 usw.

¹⁵ Maerdy aaO. Taf. 11, 12. H. Koch RM 30, 1915, 18 Abb. 3-4. Auch in Larisa sind diese Zacken nicht immer ausgeschnitten, sondern manchmal auf der Deckplatte mit Farbe aufgemalt: Larisa II Taf. 6, 16 usw. Die freistehenden Zacken dienen als oberer Abschluss der assyrischen Architektur; vgl. z. B. Schaefer-Andrae, Die Kunst des alten Orients (Propylaen-Kunstgeschichte Bd. I) 539, 570. Die griechische Kunst hat dieses Motiv wohl assyrischen Vorbildern entnommen. Die Ansicht Kjellbergs (Larisa II 146 Anm. 4), der diese Art, den oberen Rand der Bekrönung hervorzuheben, für eine Eigentümlichkeit der ionischen Kunst zu erklären scheint, kann man nicht ganz teilen, da die ältesten Scheibenakrotäre aus dem Festland bereits dieses Zackenornament aufweisen: vgl. ausser den von Van Buren (Greek fict. revetm. 19) aufgezeichneten Exemplare, Koch aaO. 88 Abb. 42. vgl. auch Larisa II 131 Anm. 2, 140 Anm. 5 und 6. Es sei naemlich bemerkt, dass die Scheibenakrotäre von Larisa, im Gegensatz von Kjellberg (Larisa II 139 ff.) in dem ersten Band um 550 datiert, und so eine Beeinflussung von der Peloponnes angenommen wird: Larisa II 150, 151 Anm. 1.

Tonfriesen von Pazarlı vollkommen fehlen. Dies hängt wohl damit zusammen, dass weder in Gordion noch in Pazarlı Traufsima-Tonfriese zutage gekommen sind. Bis jetzt sind aus diesen beiden Orten nur Stirnziegel bekannt geworden¹⁶. Da in Pazarlı auch Giebelsima-Tonfriese nicht Verwendung gefunden zu haben scheinen¹⁷, ist das Fehlen der Platten mit dem krönenden Zackenornament hier verständlich¹⁸. Es ist eigentlich ungewöhnlich, dass sowohl in Pazarlı als auch in Gordion statt Traufsima-Tonfriesen Stirnziegeln verwendet worden sind. Denn abgesehen vom Tempel in Neandria, wo zwischen der kleinasiatischen und der festländischen Sitte eine Kompromisslösung vorliegt¹⁹, bildet das Vorkommen von Stirnziegeln in diesen beiden phrygischen Orten eine Ausnahme der Frühzeit innerhalb von Kleinasien. Tatsächlich sind bis jetzt aus Kleinasien Stirnziegeln nur aus den jüngeren Tempeln bekannt²⁰. Es ist ferner interessant, dass die halbrunde, etwas breitere als höhere Form der Stirnziegeln von Pazarlı und Gordion ganz identisch in dem Heraion von Olympia vorkommt²¹. Da wir nicht annehmen wollen, dass der Neandria-Tempel, der dieselbe Stirnziegelform aufweist²², auf Olympia eingewirkt hat, so ist dieser frühe festländische Einfluss in Phrygien recht bemerkenswert. Da diese bis jetzt für das Festland als charakteristisch bekannte Sitte bis nach Phrygien eingedrungen ist, so darf wohl angenommen werden, dass auch anderswo in Kleinasien mit dem Vorkommen der Stirnziegeln in der Frühzeit zu rechnen ist.

Im übrigen sind im Bezirk von Artemis Orthia in Sparta Bruchstücke von Traufsimen erhalten, die eine Bekrönung mit freistehenden Zacken aufweisen: Daukinns, Artemis Orthia 131 Anm. 37 Abb. 98

¹⁶ H. Koşay Taf. 28, 30 Körte, Gordion 154 Abb. 136, 137

¹⁷ Vgl. A. Koşay Taf. 40.

¹⁸ Aus den Giebelsimabruchstücken von Gordion ist nicht zu ersehen, ob sie einst mit Zacken bekrönt waren oder nicht: Gordion 155 Abb. 138. Es ist aber andererseits nicht unbedingt erforderlich, dass Giebel- und traufsimatplatten mit Zackenornament abschliessen. Denn eine Anzahl von Sima-Tonfriese verschiedener Orte entbehren eine solche Bekrönung. vgl. z. B. Sardis X Abb. 18, 20. H. Koch, 28 Abb. 10. Manche Simaplatten von Sardes sind wiederum mit anderen ähnlichen Ornamenten bekrönt. Sardis X Abb. 22.

¹⁹ Larisa I 153

²⁰ Koch RM 30, 1915, 30 Abb. 17-20, 22. Larisa I 153

²¹ Olympia II Taf. 116, S. 191

²² 41. Berliner Winckelmannsprogramm Taf. 1, 2

Die figürlichen Reliefs auf den Tonfriesen :

Die Darstellungsthemen der Pazarlı-Tonfriesen sind innerhalb von architektonischen Terrakottareliefs in Kleinasien am meisten denen aus Gordion verwandt. Es kommen hier folgende Themen vor: Eine Anzahl in einer Reihe hintereinander in Angriffsstellung schreitender oder miteinander kämpfender Krieger, antithetisch angeordnete Tierpaare wie Greifen, Ziegen, Kentauren und Sphinxen. Es sind auch einige Platten zutage gekommen, auf welchen stierähnliche Tiere gegenüber schreitenden Löwen dargestellt sind. Ferner sind Platten mit grossen Vierecksmustern zu verzeichnen.

Besondere Beachtung verdienen die Kriegerdarstellungen, die mit ihren flüchtig gezeichneten Figuren auf den ersten Blick an die mykenischen Krieger erinnern. Dass sie aber mit ihnen nichts zu tun haben, hat bereits Bittel ausgesprochen²³. Für die vogelähnlichen Gesichtsumrisse der Krieger können auch aus der frühgriechischen Kunst ganz ähnliche Parallelen gezeigt werden²⁴. Für die Lanzenstellung und die Helmform ist von Bittel mit Recht auf die Krieger in den Schiffen des Aristonothoskraters hingewiesen worden²⁵. Die Schrittstellung, die unsicher wirkenden Beine und die Körperhaltung überhaupt kehren ganz identisch bei den Kriegern auf einer frühattischen Amphora in Berlin wieder²⁶. Die runden mit laufendem Rad²⁷ oder ähnlichen geometrischen Mustern verzierten Schilde der Pazarlı-Krieger haben gleichfalls keine Gemeinsamkeit mit den Schilden der mykenischen Krieger. Die verschiedenen geometrischen Muster, die die Beine und andere Körperteile der Krieger schmücken, sind Füllornamente, die in derselben Weise auch die Tierkörper desselben Fundortes zieren²⁸. Ferner sind die Helme und die Helmbüsche der Krieger von Pazarlı in keiner Weise, weder mit denen der mykenischen Krieger

²³ AA 54, 1939, 137

²⁴ vgl. z. B. Conze, *Melische Tongefässe* Taf. 1 ff. Pfuhl, *Muz III* 108. Hampe. *Frühgriechische Sagenbilder* Taf. 31 (unten)

²⁵ AA 54, 1939, 137

²⁶ *JdI* 1887 Taf. 5. Dieselbe Amphora jetzt in: CVA Deutschland, Berlin *Tvf.* 43-44.

²⁷ Über das laufende Rad als Schildzeichen: vgl. *Larisa II* 165 Anm. 4

²⁸ Hamit Koşay *aaO.* Taf. 31

noch mit denen der posthethitischen Krieger aus Karkemisch irgendwie verwandt²⁹. Den mykenischen Krieger fehlt überhaupt eine Wangenklappe, die so entscheidend bei den Pazarlı-Kriegern ist. Auch in Karkemisch ist sie nicht vorhanden. Dort sind der Helmkopf, der ja die Form einer hohen Mütze hat, und der Busch ebenfalls ganz andersartig. Die Krieger von Pazarlı tragen einen echt ionischen Helm. Er besteht aus einem sich ganz der Kopfform anpassenden Helmkopf, einer Wangenklappe und einem nach beiden Seiten spitz herabfallenden Busch. Dieser Busch sitzt mit einem hohen Stift auf dem Helm. Er hat die Form eines zunehmenden Mondes³⁰. Die Wangenklappe ist nicht aus demselben Stück wie der Helmkopf, sondern scheint an ihn angebunden zu sein³¹. Es ist möglich, dass der Helm aus Metall und die Wangenklappe aus Leder bestand³¹. Alle diese bisher aufgezeigten Details, Helmkopf, Busch, Wangenklappe, kommen in ganz identischer Form auf den Helmen der ionischen Krieger vor³². Für den Kriegerkopf (Abb. 5) sind eine ganze Reihe ähnlicher Parallelen aus der ionischen Vasenmalerei zu nennen³³ (Abb. 6-8).

Die Pazarlı-Tonfriese stellen zwei Kriegertypen dar, die sich zunächst in drei Punkten von einander unterscheiden. Der Unterschied besteht in Helmen und ihren Büschen, in Gesichtsumrissen und in der Grösse der Figuren. Der Grössenunterschied wird wohl technisch bedingt sein und damit zusammenhängen, dass die Platten an verschiedenen Stellen am Gebäude Platz hatten. Von diesen grossen Krieger hat Hamit Koşay einige Fragmente abgebildet. Es sind zwei Fragmente mit je einem Kriegerkopf³⁴, und ein Fragment, auf dem die Beine und der Oberkörper eines Krie-

²⁹ Hamit Koşay Taf. 25. Schaefer-Andrae (Propyläen-Kunstgeschichte) 597

³⁰ Das lineare Muster, mit dem die Fläche des Busches geziert ist, kehrt ganz identisch, auf den dieselbe Form aufweisenden Helmbüsche der kleinen Kriegerfiguren aus Blei im Heiligtum der Artemis Orthia in Sparta wieder. Dakinns, Art. Orth. Taf. 183 (Nr. 3, 11), Taf. 191 (Nr. 4, 5, 6, 13, 14).

³¹ Vgl. auch H. Koşay aO. 17

³² Buschor, Altsamische Standbilder Abb. 168, 169. Maximowa, Les vases plastiques Taf. 20 (Nr. 79)

³³ Klazomenische Sarkophag: Ant. Denkm., II Taf. 25, Taf. 21. Vgl. auch Perrot-Chipiez V 172 Abb. 116, 117

³⁴ H. Koşay Taf. 23. Belleten Nr. 9 Bd. III 1939 Taf. 21 (links). Bittel aaO. Abb. 20

gers mit dem Schild erhalten sind ³⁵. Ein anderes Fragment, das kürzlich mit einem ihm zugehörenden Bruchstück zusammengestellt werden konnte, gebe ich hier wieder (Abb. 5). Dieses letzte Fragment ist besonders wichtig, weil es uns die ganze Form des Busches gibt. Ferner ist auf einen weiteren Unterschied zwischen den beiden Kriegertypen hinzuweisen, worauf schon Bittel aufmerksam gemacht hat ³⁶. Während die Krieger im kleinen Maasstab hintereinander aufgereiht (in Angriffsstellung) dargestellt sind, befinden sich die grossgebildeten Krieger, wie die feindlichen Lanzenspitzen vor ihren Gesichtern zeigen, im Nahkampf. Nach diesen erhaltenen Lanzenspitzen müssen auf diesen grossen Platten Zweikämpfe dargestellt gewesen sein. Aber von den Gegnern ist leider bis jetzt kein Bruchstück gefunden worden. Die auffallend verschiedenen Gesichtsprofile der beiden Kriegertypen sind bemerkenswert. Man könnte diesen Umstand damit erklären, dass die Platten aus verschiedener Zeit stammen, sodass die grösseren Krieger mit den schönen Gesichtern später entstanden sein müssten. Bittel glaubt, dass es sich hier um einen "Kampf zwischen zwei deutlich unterschiedenen Völkern," handelt ³⁷, gibt aber den Grund für seine Auffassung nicht an. Der Maasstab verbietet es jedenfalls, die Gegner der grossgebildeten Krieger in den kleingebildeten Kriegern zu sehen, die übrigens nicht in Kampfhaltung, sondern, hintereinander aufgereiht und in der gleichen Richtung wie die grossen Krieger schreitend, in Marschordnung dargestellt zu sein scheinen. Sich die nicht erhaltenen Gegner der grossen Krieger nach dem Gesichtstypus der kleinen Krieger gebildet zu denken, dazu liegt damit keine Veranlassung vor. Den Unterschied zwischen den beiden Kriegertypen erkläre ich mir vielmehr folgendermassen: er ist weder zeitlich noch ethnisch bedingt. Man beachte nur den Helm und seinen Busch bei beiden Kriegertypen; trotz des grossen Unterschiedes handelt es sich im Grunde genommen um dieselben Formen. Bei beiden ist Helmkopf, Busch und Wangenklappe vorhanden. Nur sind sie bei den kleinen Kriegern flüchtig, bei den grossen Kriegern dagegen sorgfältig und mit Liebe gezeichnet. Die Helme der kleinen Krieger sind nämlich auch unter sich in

³⁷ Ebda.

³⁵ H. Koşay aO. Taf. 22 (liuks), Belleten aaO. Taf. 20 (links)

³⁶ AA 54, 1939, 137

Hinsicht der Qualität der Zeichnung sehr verschieden. Der erste Kopf (Abb. 9) von links ist kaum angedeutet, während der Kopf rechts, mit dem Busch und dem Gesichtprofil den grossen Krieger in diesen Details beinahe gleich kommt. Ich bilde hier ein bis jetzt unveröffentlichtes Fragment ab (Abb. 10 a-b), auf welchem zwei Köpfe von den kleinen Krieger noch zu erkennen sind^{37 a}. Hier sehen wir, dass die beiden Büsche fast genau in der Form der Büsche der grossen Krieger gebildet sind. Auch die Wangenklappe scheint, soweit ich auf der verwitterten Oberfläche glaube feststellen zu können, in dem Typus der grösseren Krieger zu sein. Aber man kann wohl ohnehin allein nach der Form der Büsche behaupten, dass die übrigen Teile dieser zwei Helme denen der Helme der grossen Krieger gleich sind. Schon diese Gemeinsamkeit der Buschformen deutet daraufhin, dass die beiden Krieger Typen gleichzeitig sind. Aber das oben erwähnte Fragment, auf dem die Beine und der Schild eines grossen Kriegers erhalten sind³⁸, zeigt eindeutig, dass die beiden Krieger Typen aus der gleichen Zeit stammen. Denn aus diesem letzten Fragment wird ohne Zweifel klar, dass auch die grossen Krieger in derselben Art und Weise mit geometrischen Mustern geschmückt sind wie die kleinen Kriegerfiguren. Wenn man nicht wüsste, dass dieses Fragment zu den Platten mit den grossen Krieger gehört, so könnte man diese Zeichnung stilistisch von den Darstellungen der kleinen Krieger gar nicht unterscheiden. Diese Feststellung ist, wie wir unten noch ausführen werden, von entscheidender Wichtigkeit für die Datierung der Funde von Pazarlı.

Nachdem wir also die Gleichzeitigkeit dieser beiden Krieger Typen nachgewiesen haben, müssen wir ihre Verschiedenheit auf einen anderen Grund zurückführen. In diesem Sinne ist noch Folgendes zu bemerken: der verhältnismässig kräftig entwickelte Abschluss der Platten, auf denen die kleinen Krieger dargestellt sind, spricht dafür, dass sie an einer höheren Stelle am Gebäude angebracht waren, wie ja H. Koşay treffend angenommen hat³⁹.

^{37 a} Die Erlaubnis zu der Veröffentlichung der Fragmenten Abb. 1, 3 verdanke ich Herrn Generaldirektor H. Koşay. Die Abb. 2 ist aus seinem Buch aaO. entnommen.

³⁸ H. Koşay aaO. Taf. 22 (links), Belleten aaO. Taf. 20 (links)

³⁹ H. Koşay Taf. 40

Dagegen entbehren die Platten mit den Reliefs der grossen Krieger der Profilierung überhaupt. Sie sind wie die Platten mit den Kentauren auf allen vier Seiten von Viereckmustern eingefasst, die nicht plastisch ausgeführt, sondern nur mit Farbe aufgemalt sind (vgl. Abb. 5). Hamit Koşay hat in seiner Rekonstruktionszeichnung mit Recht die Platten mit den Kentauren als Verkleidungsfriese an einer niedrigeren Stelle am Gebäude angenommen. Er hat aber die Frage der grossen Krieger anscheinend vorläufig offen gelassen; daher fehlen sie in seiner Rekonstruktionszeichnung. Die Platten mit den Reliefs der grossen Krieger werden ihren Platz wohl am untersten Teil der Fassade gehabt haben. Ihre saubere Arbeit und die gute Ausführung der Gesichter ist nur so zu verstehen, dass sie dem Beschauer sehr nahe waren, während es genügte, die nur für die Fernansicht berechneten kleinen Kriegerfiguren in ihrer hässlichen Art flüchtig mit dem Pinsel auf die Platten hinzuwerfen. Als rein dekoratives Element gedacht, sind sie auch so hintereinander aufgereiht. Die grossen Krieger dagegen sind nicht ornamental zu verstehen, sondern sie sind in wirklichen Handlungen dargestellt. Einer der grossen Krieger hält in seiner geschobenen Rechten eine Waffe, die ein Schwert (?) zu sein scheint. Sein Gegner bedroht ihn mit der Lanze auf das gefährlichste. Hier ist keine heraldische Kämpfergruppe, sondern ein hinreissender ernster Kampf zur Darstellung gebracht.

Platten mit Löwe und Stier :

Es ist interessant, aus manchen Motiven die Einflüsse zu erkennen, welche in Wirklichkeit auf die Kunst in Pazarlı gewirkt haben. Auf einigen Platten erscheinen stierähnliche Tiere und schreitende Löwen, die einander gegenübergestellt sind⁴⁰. Gerade dieses Motiv, in dem man orientalische Züge zu erkennen geglaubt hat⁴¹, verrät uns, dass es die griechische Kunst war, die die Meister von Pazarlı angeregt hat. Schon die Komposition ist griechisch. Es ist zunächst unwesentlich, ob es sich hier um einen Kampf handelt oder nicht. Auffallend ist, dass der Löwe, der den Stier im Orient stets auf gefährlichste Art anfällt, hier in keiner deut-

⁴⁰ H. Koşay aaO. Taf. 27.

⁴¹ H. Koşay aaO. 17. Bittel aaO. 138

lichen Angriffsstellung erscheint; wir sehen ihn zwar mit aufgesperrtem Maul und heraushängender Zunge; das hat aber nichts zu bedeuten. Denn hier ist einfach das Motiv des schreitenden Löwen verwendet, das im Anschluss an die assyrische und späthethitische Kunst auch in der griechischen Vasenmalerei sehr beliebt war⁴². In keinem orientalischen Werk ist der Löwe, wenn er sich einem Stier gegenüber befindet, so passiv gehalten. Eine solche Gegenüberstellung der im Orient als feindlich bekannten Tiere, Löwe und Stier, bei der von einer eigentlichen Kampfgruppe keine Rede sein kann, ist nur auch in der griechischen Vasenmalerei zu belegen. Zwar sind diese beiden Tiere auch in Griechenland wie im Orient sehr häufig in heftigen Kampfhandlungen dargestellt⁴³; sie kommen aber ebenso häufig als Füllmotiv mit anderen Tieren wie Panthern, Ziegen, Vögeln und Fabeltieren, manchmal einander gegenübergestellt und manchmal hintereinander gereiht, vor⁴⁴. Von diesem Standpunkt aus betrachtet, sind diese Platten von Pazarlı aus der griechischen Kunst entlehnt. Auf einem ähnlichen Beispiel dieses Motivs in Gordion, wo ein Löwe und ein Stier in heraldischer Weise rechts und links von einem Pflanzengebilde dekorativ angeordnet erscheinen⁴⁵, sind diese im Orient als feindlich bekannten Tiere sogar sehr friedlich aufgefasst⁴⁶. Hieraus ersehen wir, dass die Meister von Pazarlı nicht von den orientalischen, sondern von den griechischen Künstlern angeregt worden sind.

Ferner sind griechische Einflüsse sowohl in den Einzelheiten als auch in der Art, wie die Tierfiguren mit geometrischen Mustern gefüllt sind, zu verzeichnen⁴⁷. Besonders ist auf die Halsfüllung

⁴² Payne, *Necrocorinthia* 53 ff. Abb. 14 Taf. 9, 18, 19 usw. vgl. den schreitenden Löwen auf dem bronzenen Teller aus Rhodos: Pfuhl, *Muz.* III 134 vgl. ferner: Kunze, *Kretische Bronzereliefs* Taf. 51 a.

⁴³ Vgl. Buschor, *AM* 47, 1922, 99 ff.

⁴⁴ Buschor, *Vasenmalerei* 2, 56 Abb. 39-40 56, 57, 59. Buschor, *AM* 47. 1922. 101 ff. Pfuhl, *Muz.* III 67, 92, 114, 134 usw. Perrot - Chipiez IX Abib. 320-322.

⁴⁵ Körte, *Gordion* a0. 160 Abb. 143, 144

⁴⁶ Vgl. auch die lydischen Elektronmünzen, auf welchen Köpfe von Stier und Löwe gegenüber dargestellt sind. Head, *Historia Numorum* 646 Abb. 312.

⁴⁷ Zwar ist die Stilisierung der Schenkelmuskeln in der nachhethitischen Grossplastik Kleinasiens und Nordsyriens sehr beliebt (A. Moortgat, *Die bil-*

dieser Tiere aus Pazarlı zu achten, die aus parallelen Linien besteht. Der Hals eines Löwen auf einer kykladischen Vase⁴⁸ (Abb. 12) ist genau mit denselben parallellaufenden Linien geziert. Auch für die Art, wie die übrigen Teile der Tiere mit linearen Mustern gefüllt sind, bieten die kykladischen Vasen recht schlagende Analogien⁴⁹. Ferner ist für diese Art Körperfüllung auch auf die sehr ähnlichen Zeichnungen der boiotischen Fibeln zu verweisen⁵⁰ (Abb. 14 a. b.). Die Ansicht Bittels⁵¹ dass diese Löwen lebhaft an die vollplastischen Statuetten von Kültepe in Kappadokien erinnern, kann ich nicht teilen. Denn die unnaturalistisch gebildete Löwenstatuette aus Kültepe, auf welche er verweist⁵², hat mit dem naturalistischen assyrisch-hethitischen Löwentypus von Pazarlı keine Ähnlichkeit. Löwen von diesem Typus haben aber in Griechenland früh Eingang gefunden⁵³ (Abb. 15). Da die anderen oben angeführten Einzelheiten auf Griechenland zurückzuführen sind, so ist auch anzunehmen, dass der assyrisch-hethitische Typus der Pazarlı-Löwen aus Griechenland kommt.

dende Kunst des alten Orients und die Bergvölker Taf. 30, 31, 35, 36. vgl. auch H. Otto, MDOG 78, 1940, 59) sie ist aber auch in der griechischen Vasenmalerei bekannt, weil die Tierdarstellungen, vor allem Löwen, aus dem Orient in Griechenland früh Eingang gefunden haben: Payne, *Necrocorinthia* 53 ff. Abb. Passim.

⁴⁸ Dugas, *céramique des Cyclades* 130 Abb. 89 d. Pfuhl, *Thera* II 203 Abb. 407-408

⁴⁹ Dugas aaO. 130 Abb. 89 Taf. 3, 12. Buschor, *Vasenmalerei*² 70 Abb. 51-52, vgl. auch: ebda 44 Abb. 28. vgl. ferner Buschor, *Kykladisches* in: AM 54, 1992, 157 Abb. 10-11.

⁵⁰ R. Hampe, *frühe griechische Sagenbilder* Taf. 8-16. In den Körperformen sind Pazarlı-Tierdarstellungen im Verhältnis zu den geometrischen Zeichnungen der boiotischen Fibeln zweifellos sehr fortgeschritten; sie bewahren aber noch immer die alte Fülltechnik. Auch in der Ohrbildung sind die Pazarlı-Tiere, von den Tieren der boiotischen Fibeln nicht zu trennen. Die Meister von Pazarlı werden zweifellos von ostgriechischen Künstlern angeregt worden sein. Vgl. z. B. den bereits oben erwähnten Löwen auf dem bronzenen Teller aus Rhodos: Pfuhl, *MuZ.* III 133

⁵¹ Bittel aO. 138

⁵² Frankfort, *Studies* II Taf. II (2)

⁵³ Vgl. Payne, *Necrocorinthia* 53 Abb. 14 Taf. 15 (11), Taf. 18-19 usw. vgl. auch Pfuhl, *MuZ.* III 134; Kunze, *Kret. Bronzerel.* Taf. 51 a.

Platten mit Kentaurendarstellungen :

Dass der Kentaure der Kunst und Mythologie des Ostens fremd ist, hat bereits Bittel zur Genüge hervorgehoben⁵⁴. Es sei hier nur auf eine Eigentümlichkeit der griechischen Kunst hingewiesen, die auch bei diesen Kentaurendarstellungen aus Pazarlı wiederkehrt. Auf einer Platte ist nämlich ein im gestreckten Galopp wiedergegebener Kentaure zu beobachten, dessen linkes Hinterbein von dem rechten Hinterbein verdeckt dargestellt ist. Dies ist, wie Furtwängler seinerzeit festgestellt hat, eine Eigentümlichkeit der ionischen Kunst⁵⁵, die, wie wir jetzt sehen können, besonders auf den Larisäer Tonfriesen gern verwendet worden ist⁵⁶. Zwar scheint diese Freiheit in der nachhethitischen Grossplastik vorgebildet zu sein⁵⁷, da es sich aber um Kentaurendarstellungen handelt, werden wohl Pazarlı-Meister diese Art eher von den ostgriechischen Künstlern gelernt haben.

Platten mit Greifendarstellungen :

In derselben griechischen Sphäre bewegen sich die Greifendarstellungen. Sie sind vom gewöhnlichen archaischen griechischen Typus. Ihre Köpfe mit langem Ohr, knopfartigen Aufsatz auf der Stirn über dem Auge, aufgesperrtem Schnabel und heraushängender Zunge, sind von den ionischen Greifenköpfen nicht zu trennen⁵⁸. Zwar wirken ihre Körper infolge der Stilisierung ungrei-

⁵⁴ Bittel aa0. 139

⁵⁵ Furtwängler, der Goldfund von Vettersfeldes (43. Berliner Winkelmannsprogramm) 16 ff. Körte, Gordion aa0. 160 Anm. 33. vgl. auch Ekrem Akurgal, Griechische Reliefs des 6. Jahrhunderts aus Lykien Abb. II (Berlin Dissertation 1941. Herausgegeben vom Archaeologischen Institut des Deutschen Reiches).

⁵⁶ Larisa II 35 Abb. 8, 43 Abb. 13, 81 Abb. 24 usw.

⁵⁷ Es ist recht interessant, dass in der späthethitischen Plastik, genau wie in der griechischen Vasenmalerei nur bei den im dekorativen Sinne als Füllmotiv verwandten Tieren, die im Hintergrund befindlichen Beine fortgelassen werden (Moortgat, die bildende Kunst des alten Orients Taf. 32), während die Tiere der Hauptdarstellung mit allen vier Beinen wiedergegeben werden.

⁵⁸ Über den griechischen Greifentypus hat das wichtigste bereits Furtwängler gesagt: Roscher Lexikon, Gryps; vgl. besonders Sp. 1752 1759, 1762. vgl. jetzt die Greifin aus Olympia: JdI 1937. Für die ionischen

chisch, jedoch einer unter ihnen mit seiner gewölbten Brust ist auch in der Körperbildung dem griechischen Typus verwandt⁵⁹. Jedenfalls haben die Greifendarstellungen aus Pazarlı mit den kretischen⁶⁰ mykenischen⁶¹, assyrischen⁶², oder späthethitischen⁶³ Greifen nichts zu tun, wie behauptet worden ist⁶⁴. Dagegen kehren die auf den Stirnziegeln von Pazarlı mit einem gehobenen Bein sitzend antithetisch angeordneten Greifen⁶⁵ ganz identisch auf einer ionischen Traufsima-Tonplatte in Boston wieder⁶⁶. (Abb. 16). Der einzige Unterschied besteht darin, dass die Stücke von Pazarlı, grobe Erzeugnisse provinziellen Handwerks sind. Ein anderer Teil der Greifen ist auf einem Bein stehend, in heraldischen Gruppen dargestellt⁶⁷. Die Greifen von Pazarlı sind wohl als Beschützer des Daches gedacht: sie sind nämlich auf den Stirnziegeln dargestellt⁶⁸. Auch aus Gordion sind Stirnziegeln mit den Reliefs von Greifen bekannt⁶⁹. Aus Phrygien ist ferner an dem Felsgrab Arslankaya auf der Südseite im Flachrelief ein Greif dargestellt⁷⁰ der als Pendant des Löwen auf der anderen Seite das Dach schützen soll. Eine Traufsima in Boston⁷¹, die wir oben bereits

Greifendarstellungen vgl. Larisa II Abb. 8, 13, S. 42. Ein Greif aus Lampsakos abgebildet in Larisa I Taf. 26: vgl. ferner RM 30, 1915, 28 Abb. 10 Sardis X Abb. 17, den Greif auf einer Scherbe aus dem Heraion von Samos: AM 54, 1929 Beilage 10 (2), AM 58, 1933 Taf. 2 S. 86 Abb. 32.

⁵⁹ H. Koşay aa0. Taf. 55 b

⁶⁰ Bossert, Altkreta³ 225

⁶¹ Bossert, Altkreta³ 53

⁶² H. Frankfort, cybinder seals Taf. 32 f. Perrot-Chipiez II Abb. 280 447.

⁶³ Moortgat aa0. Taf. 20,23

⁶⁴ H. Koşay aa0. 17

⁶⁵ Eöda Taf. 28

⁶⁶ H. Koch a0, 29 Abb. 10 vgl. auch den Greifen aus Lampsakos (Larisa I Taf. 26) der gewisse Aenlichkeiten mit den Greifen von Pazarlı aufweist.

⁶⁷ H. Koşay aa0. Taf. 30. Die Flaeche, die unter dieser heraldischen Gruppe leer bleibt, wird von hasenaehnlichen Tieren gefüllt. Hier ist also auch keine Rede von einer Kampfhandlung.

⁶⁸ H. Koşay aa0. Taf. 28

⁶⁹ Körte, Gordion aa0. 154 Abb. 136, 137

⁷⁰ JHS 1882 Taf. 44. Reber, Die Phrygischen Felsendenkmaeler (ABAW 1897) Taf. 3

⁷¹ H. Koch aa0. 28 Abb. 10,

erwähnt haben, wahrscheinlich aus Izmir, ist mit den antithetisch angeordneten Greifen geschmückt. Es scheint, dass diese Sitte, Dächer durch Anbringen von Greifendarstellungen vor dem Übel zu beschützen, in Kleinasien lange nachgelebt hat. So sind auf dem Dach des Mausoleums von Belevi vollplastische Greifen antithetisch aufgestellt⁷².

Platten mit Steinböcken :

Die bis jetzt behandelten Motive haben uns nur von dem griechischen Einfluss Kunde gegeben. Die links und rechts vom Lebensbaum angeordneten Steinböcke sind dagegen zweifellos ein orientalisches Motiv, das in Griechenland keinen Eingang gefunden hat. Es kommt nur noch auf den Tonplatten von Gordion vor⁷³. Aber der Stil dieser Steinböcke ist griechisch: und die geometrischen Füllornamente⁷⁴ gleichen genau denen der anderen Tiere desselben Fundortes, die wir oben mit den griechischen Werken in Verbindung gebracht haben. Die Platten mit den Steinböcken zeigen, dass auch hier wie in Lykien orientalische Motive im griechischen Sinne umgeformt wurden⁷⁵.

Die Architekturfrage :

Über die Architektur von Pazarlı, in der einheimische und orientalische Motive die Oberhand behalten zu haben scheinen, kann ich leider nichts sagen, da ich die Fundamente selbst noch nicht gesehen habe⁷⁶.

⁷² WJH 1936 Rp. 187 Abb. 61, pS. 191, Abb. 62

⁷³ Körte, Gordion aa0. 162 Abb. 145, 146

⁷⁴ Auf den Schenkeln zeigen die Steinböcke gelegentlich Ornamente in der Art von Brandmalen. Dieses Detail ist wohl auf orientalischen Einfluss zurückzuführen, welches auch auf den Hinterbacken der Pferde von Tonplatten aus Larisa vorkommt. Larisa II 83 Anm. 2

⁷⁵ E. Akurgal, Griechische Reliefs des 6. Jahrhunderts aus Lykien aa0. Abb. 4, s. 22, 107

⁷⁶ Vgl. einige aufschlussreiche Bemerkungen von Arif Müfit Mansel über die Architektur von Pazarlı. Ülkü Nr. 100 (Juni 1941) 379

Datierung der Tonfrieze :

Da die Terrakottareliefs von Pazarlı, wie oben gezeigt wurde, aus der griechischen Kunstentwicklung erwachsen sind, müssen sie auch der griechischen Chronologie entsprechend datiert werden. Danach können sie frühestens am Ende des VII. Jahrhunderts entstanden sein. Die geometrischen Ornamente, mit denen die Körper der Krieger und Tiere gefüllt sind, zeugen von der fortbestehenden Tradition der orientalisierenden Zeit. Gegen eine höhere Datierung spricht allein der Umstand, dass die ältesten architektonischen Terrakotten, die bis jetzt aus Griechenland und Kleinasien bekannt sind, frühestens aus der zweiten Hälfte des VII. Jahrhunderts stammen⁷⁷. Da diese bisherigen Funde noch dazu reich an der Zahl und sehr gut in der Qualität sind, ist es kaum möglich, dass die ältesten architektonischen Terrakotten gerade aus dem entlegenen Ort Pazarlı kommen sollten. Zwar wirken dem Stil nach die Reliefs von Pazarlı viel altertümlicher als etwa die ältesten Reliefs von Larisa⁷⁸ oder Sardes⁷⁹. Aber ihre Altertümlichkeit zeigt ihre Stilstufe, und nicht die Zeit in der sie entstanden sind. Aus diesem Grunde müssen die Tonfrieze von Pazarlı nach ihren jüngsten Merkmalen datiert werden. Die grossen Krieger, welche wie oben nachgewiesen werden konnte, aus der gleichen Zeit stammen wie die kleinen Krieger, können mit ihren naturalistisch fortgeschrittenen Gesichtsprofilen kaum vor dem VI. Jahrhundert gearbeitet worden sein. Ein Kriegerkopf auf einem klazomenischen Sarkophag⁸⁰ scheint mir auf die eigentliche Entstehungszeit der Pazarlı-Werke zu deuten. Die Lanzenhaltung und die ganze Erscheinung desselben Kriegers überhaupt erinnern übrigens an die Krieger von Pazarlı. Ein Kriegerkopf aus Terrakotta in Samos⁸¹ und sonstige ähnliche Kriegerköpfe dürften in diesem Sinne genannt werden⁸².

⁷⁷ H. Koch, RM 30, 1915, 42. Vgl. zuletzt Kjellberg, Larisa II 16 und Anm. 2-5. Larisa I 138

⁷⁸ Larisa I 138

⁷⁹ Th. Leslie Shear, Sardis X 4 ff.

⁸⁰ Ant. Denkm. II Taf, 25

⁸¹ Buschor, Altsamische Standbilder Abb, 168, 169

⁸² Ant. Denkm. II 21. Maximowa, Les vases plastiques Taf. 20 (79); vgl. auch Perrot- Chipiez V 172 Abb. 116, 117. Auch die lykischen Krieger, die einige Jahrzehnte jünger sind, dürften hier erwähnt werden: E. Akurgal aa0 Abb. 5,6

Keramische Funde :

Die in Pazarlı zutagegekommene Keramik ist im Verhältnis zu den Tonfriesen desselben Fundortes sehr arm und unbedeutend⁸³. Was über diese Keramik zu sagen ist, hat Bittel in kurzen Bemerkungen treffend formuliert⁸⁴. Es sei besonders auf seine Ausführungen über die Scherbe mit Libationsscene hingewiesen, die er mit den ionischen Werken aus dem Pontus in Verbindung bringt⁸⁵.

Der griechische Einfluss, den wir in den Tonfriesen von Pazarlı und Gordion so unverkennbar feststellen konnten, lässt sich auch innerhalb der „phrygischen„ Keramik nachweisen. Diese mehrfarbige und mit „geometrischen„ Mustern bemalte Keramik wird auf Grund der Ausgrabungen in Gordion und Boğazköy als phrygisch bezeichnet⁸⁶. Sie bildet eine besondere kleinasiatische Gruppe geometrischen Stiles, die in manchen Einzelheiten sowohl an ältere hethitische als auch an griechische geometrische Vasen erinnert⁸⁷. Die Frage nach der Herkunft und Zugehörigkeit dieser phrygischen Keramik, die von den frühesten phryischen Schichten (mindestens vom XI. Jahrhundert an) bis in die hellenistische Zeit hinein zu beobachten ist⁸⁸, kann heute noch nicht beantwortet werden. Vorläufig ist nur soviel sicher, dass bereits im VII. Jahrhundert der griechische Einfluss deutlich fühlbar ist. In Boğazköy hat Bittel zwei Scherben je eines korinthischen Aryballos als griechischen Import zu verzeichnen⁸⁹ versucht. Besonders deutlich ist der griechische Einfluss unter den Funden der I. Schicht⁹⁰. Mit Recht vergleicht H. Otto⁹¹ den Helm eines berittenen Krie-

⁸³ H. Koşay aa0. Taf. 18, 19

⁸⁴ Bittel AA 54, 1939, 134 ff.

⁸⁵ Ebda 135 ff.

⁸⁶ Ebda 134

⁸⁷ Bittel, Boğazköy, neue Untersuchungen in der hethitischen Hauptstadt APAW 1935, 57, 59-61

⁸⁸ Bittel, Boğazköy aa0. 26, 55 ff, Von der Osten, The Alishar Hüyük, Seasons of 1930-32 Part III 1 ff.

⁸⁹ Bittel, Boğazköy Taf. 16 (8). H. Otto, MDOG 78, 1940, 50 Abb. 10 (6).

⁹⁰ Bittel, Boğazköy aa0. 59 ff.

⁹¹ H. Otto, MDOG, 1940, 59

gers auf einer phrygischen Scherbe mit dem Helm des Kriegers auf der Verkleidungsplatte von Gordion⁹². Denn die Form des Busches, von dem auf dieser Scherbe nur die vordere Spitze erkennbar ist, kehrt ganz identisch auf den griechischen geometrischen Vasen wieder⁹³. Es fällt tatsächlich schwer, wie bereits Bittel gesagt hat⁹⁴, beiden Scherben mit Tierfriesen nicht an irgendeine Beeinflussung von Seiten der rhodischen oder milesischen Keramik zu denken, wo dieses Motiv so gern zur Darstellung gebracht wird. Besonders scheint mir der Einfluss der ostgriechischen Vasenmalerei in der Wiedergabe der laufenden Rehe unverkennbar vorzuliegen⁹⁵. Diese Tiere sind mit ihren im Friese diagonal gezeichneten Körpern (Hinterbeine aufrecht stehend, Vorderbeine schräg nach vorn gestreckt) genau in der Art der rhodischen Vasenmalerei wiedergegeben⁹⁶ (Abb. 18-20). Sehr griechisch mutet ferner ein durch komplizierte Verwendung des Zirkels gewonnenes Motiv an⁹⁷, das genau in derselben Form auf den boiotischen Fibeln und den sonstigen griechischen Werken häufig wiederkehrt⁹⁸ (Abb. 21-22). Von welchen griechischen Zentren etwa der phrygischen Kunst Anregungen zuteil geworden sind, lehren uns die Funde der letzten Ausgrabungen im Heraion von Samos⁹⁹. Auf einige bemerkenswerte Ähnlichkeiten hat bereits Bittel hingewiesen¹⁰⁰. Dass aber Phrygien nicht nur der nehmende Teil war, sondern wie Bittel annimmt¹⁰¹, zwischen Innerkleinasien und den griechischen Städten eine Wechselwirkung stattge-

⁹² Körte, Gordion aa0. 158 Abb. 141

⁹³ AM 17, 1892, 214 Abb. 3 Taf. 10 (2). Vgl. auch jetzt eine Scherbe aus dem Heraion von Samos: AM 53, 1933 Beilage 37 (1)

⁹⁴ Bittel, Boğazköy a0. 60

⁹⁵ Ebda Taf. 17 (1). MDOG 73, 26 Abb. 16

⁹⁶ Pfuhl, MuZ. III 114, 121

⁹⁷ Bittel, Boğazköy aa0. Taf. 14 (6), Taf. 18 (1, 2, 4).

⁹⁸ R. Hampe, Frühgriechische Sagenbilder Taf. 4, 5. Vgl. auch. Kunze, Kretische Bronzereliefs Beilage 2 e, Taf. 34; AM 58, 1933, Beilage 33 (1-2) und den bronzenen Teller aus Rhodos (Pfuhl, MuZ. III 134). Bittel verweist dagegen an ein kleines Bruchstück ähnlicher Art von Arslantepe bei Malatya. Bittel; Boğazköy aa0. 59 Anm. I. RHA 3, 1933 Taf. M 17 (5).

⁹⁹ AM 54, 1929, 6 ff. AM 58, 1933, 47 ff.

¹⁰⁰ Bittel, Boğazköy a0. 55, 60 und Anm. 1

¹⁰¹ Ebenda 60

funden hat, ist wohl möglich, jedoch ist eindeutig klar, dass etwa vom VII. Jahrhundert an der griechische Einfluss stark fühlbar ist. Es ist ferner bemerkenswert, dass etwa in derselben Zeit westliches Einfuhrgut in steigendem Mass in den jüngeren Grabhügeln I, II, V von Gordion auftritt¹⁰². Es sei in diesem Zusammenhang noch auf ein in Gordion auf der Giebelsima vorkommendes Sternmotiv hingewiesen (Abb. 23-24), wie Th. L. Shear im Anschluss an Körte ausführlich behandelt hat¹⁰³, einwandfrei aus der griechischen Kunst stammt¹⁰⁴.

Ergebnis :

Wie eingangs gesagt wurde, ist in den bisherigen Äusserungen über Pazarlı im allgemeinen die Meinung vertreten, dass der orientalische Anteil in diesen Werken stärker ist als der griechische. Tatsächlich würden die Pazarlı-Tonfriese an letzter Stelle kommen, wenn man die architektonischen Terrakottareliefs aus Kleinasien nach der Stärke ihrer griechischen Züge einordnen wollte. Man muss aber nicht vergessen, dass Gordion und Pazarlı nicht nur wie Akalan weit von den kleinasiatischen Zentren lagen, sondern dass sie noch dazu keine griechische Städte waren. Akalan wird mit grosser Wahrscheinlichkeit wie Amisos eine Gründung Phokaea's sein¹⁰⁵; daher werden wohl die Tonfriese von Akalan, trotz ihren Abweichungen von den Werken der kleinasiatischen Küstenstädten, von griechischen Künstlern gearbeitet worden sein, während wir in den Tonfriesen von Gordion und Pazarlı zum ersten Male Werke von nichtgriechischen Künstlern vor uns haben. Daher sehen wir, dass man in diesen architektonischen Terrakotten dem einheimischen Geschmack weitgehend entgegengekommen ist. Aber die orientalischen Einflüsse auf die Tonfriese von Pazarlı und Gordion sind wohl, wie aus den obigen Ausführungen

¹⁰² Körte; Gordion aaO. 105 ff., 129 ff. und 139 ff. vgl. auch Bittel (AA. 54, 1939, 143), der bereits hierauf die Aufmerksamkeit gelenkt hat.

¹⁰³ Sardis X 36

¹⁰⁴ Vgl. auch die folgende Bemerkung von Bittel (AA. 541, 939, 143): «Ebenso fanden sich in Akalan zusammen mit den Terrakottareliefs ostgriechische Scherben, darunter solche aeolischer Art, die der Mitte des VII. Jahrhunderts angehören» (MVAG 1907, 4 Taf. 10 (2)).

¹⁰⁵ Vgl. H. Koch, RM. 30, 1015, 26-23

rungen zu ersehen ist, überschätzt worden. Wenn Bittel meint¹⁰⁶, dass die orientalischen Motive die Oberhand behalten, so kann ich nach den vorliegenden Betrachtungen, seine Ansicht nicht teilen. Denn nicht nur sind die Kriegerreliefs ohne den Einfluss der archaisch-griechischen Vasenmalerei nicht zu denken, sondern auch die an sich orientalischen Motive wie Löwen und Greifen erscheinen auf diesen Platten genau in der Art, wie sie in der griechischen Kunst zur Darstellung gebracht wurden. Man hat auch die lykischen Reliefs, solange man sie nicht eingehend studiert hatte, einfach als orientalisches bezeichnet¹⁰⁷. Das orientalische Aussehen der lykischen und auch phrygischen Kunst ergab sich einerseits daraus, dass hier solche orientalische Motive vorkommen, die in Griechenland kaum oder nur sehr selten Verwendung fanden. Nahm man andererseits das Provinzielle und Primitive, das Fremde, d. h. das Ungriechische dieser Werke hinzu, so kam die Bezeichnung „orientalisch„ zustande. Dass aber in diesen Ländern, wie Lykien und Phrygien der Stil auch in der früharchaischen Zeit griechisch ist, kann man durch eingehende Untersuchung der Einzelheiten feststellen. Rodenwaldt¹⁰⁸ hat bereits für Lykien treffend formuliert: „Den Grabmälern gab Lyken die Gestalt, die griechische Kunst den Stil ihres Schmuckes„. Die Ursache der Verwendung orientalischer Motive erklärt Rodenwaldt folgendermassen: „Die orientalischen Beziehungen der Auftraggeber verlangten ferner die Verwendung assyrischer Motive und stellten den Künstlern damit eine Aufgabe, die ihnen im griechischen Gebiet nicht zuteil wurde. Sie wurde gelöst, indem die orientalischen Vorbilder im griechischen Sinne umgeformt wurden¹⁰⁹„. Das Gleiche ist auch für Phrygien zu sagen. Wenn der lykische Meister das orientalische Motiv des Kampfes eines Helden gegen einen Löwen hellenisiert¹¹⁰, so gibt der griechisch geschulte phrygische Künstler Tiere wie Löwen, Greifen und links und recht vom Lebensbaum angeordneten Steinböcke, die an sich aus dem

¹⁰⁶ Bittel, AA. 54, 1939, 143

¹⁰⁷ Vgl. Jetzt: E. Akurgal aaO. das Kapitel «Orientalische Elemente».

¹⁰⁸ G. Rodenwaldt, Griechische Reliefs in Lykien (SBPA 1933) 1030

¹⁰⁹ Ebda.

¹¹⁰ E. Akurgal Abb. 4; vgl. auch das Kapitel «Griechische Elemente» am Ende der Arbeit.

Orient stammen, ganz im griechischen Kunststil wieder. Die ältesten Werke Lykiens, die uns erhalten sind, stammen aus der Mitte des VI. Jahrhunderts; sie weisen bereits einen starken griechischen Einfluss auf, obwohl das lykische Land in dieser Zeit von Griechen noch nicht kolonisiert war¹¹¹. Aber es war auf allen Seiten von Griechentum umgeben. Es kam noch hinzu, dass schon im VII. Jahrhundert keine ausschlaggebenden orientalischen Einflüsse bis nach Lykien eindringen konnten¹¹². Eine ähnliche Lage, allerdings im beschränkten Masse, ist wohl auch für Phrygien zu denken. Das aufstrebende griechische Volk, das damals während der zweiten Kolonisation den Höhepunkt seiner Expansion erlebte, konnte den Orientalen in jeder Hinsicht entgegenreten, sodass eine wirtschaftliche und damit zugleich eine künstlerische Beeinflussung der westkleinasiatischen und zum Teil innerkleinasiatischen Länder vom Orient her beschränkt sein musste. Die aufblühende griechische Wirtschaft hatte die Oberhand. So empfingen die kleinasiatischen Länder einen grossen Teil der orientalischen Einflüsse, die in ihren Werken zu beobachten sind, durch die Vermittlung der Griechen. Nur so sind die im griechischen Stil wiedergegebenen Löwen, Greifen und Steinböcke der phrygischen und ähnliche hellenisierte orientalische Motive der lykischen Kunst zu verstehen¹¹³. Ferner ist noch Folgendes zu bemerken: während die Phryger im Osten mit Sargon in Feindseligkeit lebten¹¹⁴, berichten uns verschiedene Quellen von den guten Beziehungen zwischen den Phrygern und den Griechen¹¹⁵. Midas hatte die Tochter des Fürsten zu Kyme als Gattin, welche Hermodike oder Demodike hiess¹¹⁶. Er war es auch, der dem Gott in Delphi einen Thron schenkte¹¹⁷. Hinzu kommt noch, dass die Phryger mit den Lydern ebenfalls gute Freundschaft pflegten¹¹⁸. Sie gerieten wohl,

¹¹¹ Ruge in RE. Pauly - Wissowa (Lykia) Sp. 2273. Vgl. auch E. Akurgal aaO. das Kapitel «Lykische Geschichte» am Ende der Arbeit.

¹¹² Ebenda

¹¹³ Ebda

¹¹⁴ Körte, Gordion aaO. 17. J. Friedrich in: RE. Pauly-Wissowa (Phrygia) Sp. 886 ff.

¹¹⁵ Körte, Gordion 20 ff. Friedrich aaO. 888

¹¹⁶ Körte 21. Friedrich aaO. 888

¹¹⁷ Körte 21. Friedrich aaO. 888

¹¹⁸ Körte 23 ff. Friedrich aaO. 889

nach dem Kimmeriersturm unter lydische Herrschaft¹¹⁹. Dieses bedeutete wiederum, dass sie auch durch die Lyder mit den Griechen mittelbare in Berührung kamen. Den nordöstlichen Orten wie Pazarlı sind übrigens ohne Zweifel Anregungen aus dem Pontus zuteil geworden¹²⁰.

Diese eben geschilderte historische Lage bestätigt mit grossem Nachdruck den starken griechischen Einfluss, den wir etwa seit dem VII. Jahrhundert in den Kunstwerken so eindeutig fühlbar fanden. Die Frage nach der Herkunft der phrygischen Kunst kann heute noch nicht gelöst werden. Dass aber bereits im VII. Jahrhundert auch Phrygien stark unter dem griechischen Einfluss stand, ist wohl durch die Funde von Pazarlı noch einmal bewiesen worden.

¹¹⁹ Friedrich aaO, 890. In einem Bericht von Schwyzer, der noch nicht veröffentlicht ist, wird die Form des Buchstaben F des Wortes (LAFRUGASINI), das auf dem Boden eines Gefässes eingeritzt ist, als lydisch bezeichnet. Die Inschrift ist abgebildet: H. Koşay aaO. Taf. 17 Nr. 9

¹²⁰ Bittel AA. 54, 1939, 136, 143

ORTA ÇAĞLARIN BAŞLARINDA AVRUPA VE TÜRKLER

The HON. S. RUNCİMAN

Istanbul Üniversitesi Bizans Tarihi Profesörü

Garbî Avrupa'da ekseriya yapılan bir hatâ da Türklerin Avrupa siyasetine ilk tesirleri dokundukları zamanın XI inci asırda başlamış olduğuna zahip olmaktır. Filvaki on birinci asrın sonunda Selçukların Suriye ve Anadolu'yu istilâsı garbın Haçlılar denilen harekâtını yaratmıştır. Fakat Avrupa'da Türklerin siyasî üfuzu Haçlılarla başlar demek, Selçukların ancak Uz¹ namındaki bir koluna mensup buldukları geniş Türk camiasının mevcudiyetinden haberdar olmamaktır.

Uzlar'ın X uncu asırdan evvel Avrupa'nın dikkatini çekecek hiçbir zorlamada bulunmadıkları doğrudur; fakat onlardan evvel Türkler Atlas Okyanusundan Sarı Denize kadar uzanan eski dünya toprakları üzerindeki nüfuzlarını kuvvetle hissettirmişlerdir. Orta çağların başlarında bu hususta bilgi ve istihbaratı en iyi olan ve Türklerin kıymetini takdir eden Bizans Sarayı, diplomatlarına Türkoloji tahsilini tavsiye ederdi. Cenupta Arap ve Acemler, Şarkta Çinliler bu hakikati aynı şekilde müdriktirler. Dil ve Antropoloji'ye dayanan asrî araştırmalar² birçok yeni delilleri ortaya koymuştur. Şimdi esas Türk kavimlerini emniyetle teşhis ve muhtelif zamanlarda dünya tarihine yapmış oldukları müthiş tesiri kat'iyetle göstermeğe muktediriz.

Ehemmiyetine rağmen Türklerin Şarkî Asya'daki tarihleri ile burada alâkadar olmayıp Ortaçağların başındaki Avrupa ile temas

¹ Türkler'in Uz kolunun diğer Türk kavimlerinden dil farkı, ötekilerinde «y» le başlayan kelimelerin Uzlar'da ekseriyetle «e» ile başlamasıdır. Türkmenler de Uz'durlar.

² Bu meselenin en güzel asrî hulasası R. Grousset'nin *L'Empire des Steppes* inde bulunur. Bu kitap Türk-Mogol tarihinin ve bilhassa büyük göçlerin iyi mercilere dayanan tam bir hikâyesidir.

ve oraya yüklenmelerini münakaşa etmek niyetindeyim. Ortaçağ Avrupasını meydana getirenlerin Türkler olduğunu iddea etmek mantıksız olmaz. Ortaçağ Avrupası Barbar İstilâları dediğimiz kabile hareketlerinin bir neticesi olarak meydana geldi ve her nekadar bu istilâlar nasıl olsa vukua geleceklerdiyse de Hunların şarktan ilerleyişi bunları harekete getirdi.

Hunların aslı uzun zaman dünyayı merakta bırakmıştır. Dehşet içinde bulunan o zamanın Avrupalıları bunların Sit sihirbaz kadınları ile step kumlarında yaşayan şeytanların münasebatından doğduklarına inanırlardı. Şimdi bunların Uzak Şark tarihinde büyük bir rol oynamış bir Türk kavmi olan Hyong-Nular olduklarını kat'iyetle biliyoruz. Hattâ Hyong-Nular'ın bir kolu ilerde IV üncü asırda Çin'in şimalinde bir imparatorluk kuracaktı. Fakat bu aralık Hyong-Nular'ın diğer mühim bir kolu Moğolistan'da birçok seneler hüküm sürdükten sonra Moğollar'ın Sien-pi kabilesi tarafından II nci asrın sonlarına doğru garba sürüldü.

Bunlar miladın başlangıcından beri yavaş yavaş garba doğru hicret etmekte olan Hyong-Nular'ın bir üçüncü koluna iltihak ederek bütün camiaya IV üncü asrın ortasında Avrupa'nın sınırlarına dayanacak kadar gayret aşıladılar³.

Avrupa'da iken Hunların tarihi herkesce o kadar iyi bilinir ki burada tekrara lüzum yoktur. Ortaya çıkmaları dehşet içinde kalmış olan Visigotları Roma İmparatorluğu sınırları içine sığınmağa sevketti, ve bundan sonra sabırsızlıkla serhadlere yığılıp İmparatorluk hudutları dahiline iltica etmek istiyen Cermen kabileleri Roma'nın inhidamına sebebiyet verdiler. Hunların bu şekilde Avrupa tarihinde oynamış oldukları rol, bir asır sonra çok sürmiyen Atila devrinde Avrupa işlerine doğrudan doğruya müdahalelerinden daha çok tesirli ve mühim olmuştur.

Hun tarihinin şu iki ciheti cidden dikkate değer: Evvelâ bozkırlardan gelen bir fatih tipi olan Atila. Atila medeniyetsiz bir adam değildi. Bizans diplomatlarından Priskos zevklerinin basit fakat şahsının son derece temizliğe meraklı bir adam manzarası

³ Poppe ve Barthold gibi bazı müsteşrikler Garp Hunlarının Milattan 35 sene evvel esas Hun camiasından ayrıldıklarını iddia ederler ve bu iddialarını lisan farklarına istinad ettirirler. Poppe *Asia Major* ve Barthold *Turks (Encyclopedia of Islam)* a bakınız.

arzettiğini bildirir. Latince ve Yunanca bilen bir kâtibî vardı. Ve kendine tâbî Got'lar arasında okur yazarlara dostça muamele ederdi. Bir idareci olarak kabiliyet sahibi ve âdil bir hükümdar olup diplomasi yoluyla yaptığı bütün işleri âdil sebeplere istinad ettirmesini severdi. Fakat bütün bunlara rağmen Atila'nın kurmuş olduğu İmparatorluğun uzun dayanmamasına sebep, gine Atila'nın yerleşmekten hoşlanmıyan ve daima yerden yere gezme ve dolaşmasını seven ruhudur. Ziraatın faydalarını anlamaktan çekinir ve şehirlerin güç ve karışık iktisadî hayatından istikrah ederdi. Bu yüzden birçok şehirlere kıymış ve amansız bir tahribci şöhretini kazanmıştır. Durup geniş İmparatorluğunu teşkilâtlandıracağına, mütemadiyen dolaşmak gayesiyle milleti yordu. Öldüğü zaman, Fransa ve İtalya'ya lüzumsuz seferleri Hunları bitkin bir halde bırakmıştı.

Diğer nokta, Bizanslılar her ne kadar kendileri ırkan son derece karışık bir milletse de bu seneler esnasında gayet geniş bir ırk politikası gütmeyi öğrendiler. Her ne kadar Bizans kendi şehir ve eyaletlerine göz koyan Hunlardan hoşlanmıyorsa da, umumiyet itibariyle yakında bulduklarına müteşekkirdi. Zira imparatorluğun büyük düşmanları Cermenlerdi. Cermen olmyan ve Cermenlere harp etmeye hazır kuvvetli bir devletin mevcudiyeti bilhassa bu devletten Cermenlere karşı fazla dostane olmyan askerlerin para ile temin edilebilmesi ihtimaline Bizans devlet adamları çok hassastılar. Bundan sonraki yedi asır zarfında bizans devlet adamlarının değişmez siyaseti en yakın düşmana (bu düşman ister Cermen, ister Acem, ister Arap, ister İslav olsun) karşı koymak üzere Türkleri çağırmaktı. Aynı zamanda bu siyasette muhtelif Türk kavimlerinin birbirlerine karşı rekabetinden istifade ederek onları birbirine katmak vardı. Bu sistem, Türklerin kendilerinin İmparatorluk için en büyük tehlike oldukları ve muhtelif kavimlerin Türklüğe karşı olan sadakatlerinin Bizans altınının bile bozmayacağı derece kuvvetli olduğu zaman iflâs etti.

Hunların ortadan kalkması Bizans İmparatorluğuna büyük bir darbe oldu. Onların yerini alan Utigurlar, Kutigurlar, Sabirler ve İlk-Bulgarlar gibi Türk kabileleri arasında ne İmparatorluğa ziyan verecek ne de müttefik olarak faydeli olacak derecede kuvvetli hiç biri yoktu. Bunlar ilerde Bulgar olarak teşekkül ettikleri zaman ehemiyet kesbedeceklerdi.

Fakat bu aralık altıncı asrın sonlarına doğru Bizans, Hunlar'dan değişik âdetlere malik diğer bir Türk kabilesi ile dostluk tesisine uğraşıyordu. Bunlar Çinliler'in Tu-Kyu ve Rumların Turkyaya dedikleri kavimdi. Bu, Türk kelimesinin ilk Avrupa'ya girişidir. VI ıncı asrın ortalarında Tu-Kyular⁴ Çin'den Hazer Denizine kadar yarı göçebe bir vaziyette iseler de, teşkilâtları daimî bir yerleşmeği göze alıyordu, ve Hunların mümeyyiz vasfı olan siyasî kararsızlığı göstermiyorlardı. Göçebelikten vazgeçerek bir yere yerleşmeğe çalışan ilk kavim değildirlere ve bu yerleşmeği Tabgaç Türkleri⁵ kadar tam bir şekilde yapmış değildiler. (Bu Tabgaçlar Şimalî Çin'i V ıncı ve VI ıncı asırlarda öyle iyi idare etmişler ve idareleri arkalarında o kadar derin bir iz bırakmışlardır ki Bizans tarihşinasları Şimalî Çin'e, onlara izafeten, "Tavgast," demişler ve daima bu ismi kullanmışlardır⁶ Tu-Kyu İmparatorluğu ikiye ayrılmıştı. Biri Moğolistanı ihtiva eden şarkî Tu-Kyu, diğeri şimdiki Türkistanı ihtiva eden garbî Tu-Kyu. Bizansın teması Garbî Tu-Kyu ile idi.

O zamanlar Bizans Acemlere karşı bir müttefik istiyordu aynı zamanda Çin'den gelen ipek kervanlarının himaye ihtiyacı vardı. Bu iki noktai nazardan Garbî Tu-Kyu'ların vaziyeti gayet müsaitti ve kendileri de bu hususta işbirliğine âmâde idiler.

567 senesinde Bizans sarayına bir Tu-Kyu elçisi geldi. Manyah isimindeki bu elçi bundan evvel İran'a gitmiş ve orada muvafak olamamıştı. Bizans'ta daha iyi neticeler elde etti. İran aleyhine bir Türk-Bizans ittifakı yapıldı ve ertesi sene Türk elçisi yola çıktığı zaman yanında Bizansın bir elçisi: Kilikyalı Zamarkos bulunuyordu. Zamarkos Tu-Kyu'ların yazlık paytahtı olan Pamir yamaçlarındaki "Akdağ,"a kadar gitti. Orada Çinli'lerin Çe-

⁴ Karışıklığa mahal vermemek üzere ilerdeki paragrafta Tu-Kyu ismini kullanıyorum.

⁵ Çinliler tarafından Top'a denilen

⁶ Bu kelime bilhassa Theophylaktos Simokatta tarafından kullanılmıştır, IX uncu asrın Arab müverrihleri «Tamgaç» tabirini Lo-Yang mıntıkasına işaret etmek istedikleri zaman kullanıyorlar. Tabgaç Türklerinden tarihin ilk büyük Türk Kraliçesi, Kraliçe Hu (515-528) çıkmıştır. Bu Kraliçe ileride Toregene ve Cengiz Hanın silsilesine iltihak eden Sorgastanı gibi büyük Türk Kraliçelerinin ilk nümunesidir.

tye-mi ve Rumların Dizabul veya Silzibul dediği İstemi Han⁷ tarafından gayet iyi karşılandı. İstemi Han asıl büyük Hakan olan ve şarkî Tu-Kyu'ya hükmeden Muhan'ın küçük kardeşi idi. Sarayının lüks ve debdebesi Zamarkos üzerinde büyük bir tesir yaptı⁸ Saray filvaki çadırlardan müteşekkildi; fakat bu çadırların içi sırma ile işlenmiş ipeklilerle kaplanmış ve birçok sanat eserleri ile süslenmişti. Han elçiyi dört ayağı dört altın Tavus kuşu olan altın bir divan üzerinde kabul etti. Ziyafetlerde altın ve gümüş tabaklar kullanılıyordu. Fakat Bizans elçisinin en çok beğendiği gümüşten bazı hayvanat heykelleri oldu. Dediğine göre bunlar Bizanslı sanatkarlar tarafından kıskanılacak kadar güzeldi. Tu-Kyu'ların ellerindeki demirin azlığını gizlemek üzere her tarafta demir parçaları bırakmakta olduklarını da not etti. Şamanı olduğu anlaşılan birçok ayinleri dikkatle takib ederken Tu-Kyu'ların şarap değil ayran içtikleri nazarı dikkatini celbetti.

Elçilik heyeti çok muvaffak olmuştu. Bunu hemen takib eden bir Acem heyetine dürüş muamele edilerek geri gönderildi. 572 de Acemler'le Bizans arasında harp patlayınca bu Türk itilafı İmparatorun çok işine yaradı. Anankast adında bir Türk elçisi 571 de Bizans'ı ziyaret etti ve Bizanslılar da birbiri ardınca Evtikyos, Herodian ve Kilikyalı Paul diye taınan üç sefiri Tu-Kyu'lara gönderdiler. Fakat 575 de İstemi Han vefat etti ve oğlu Tardu (Çinliler ona Ta-Teou diyorlardı) Bizans'a karşı daha az dost bir hal aldı. 580 senesinde ona gönderilen Bizans sefiri Valentinus'a fena muamele etti ve buna sebep olarak ta Bizans İmparatorunun bozkırlarda Tu-Kyu'lara hasım bazı Moğol kabileleri ile yapmış olduğu ittifak gösterildi. İki memleket arasında münasebet kesildi ve Tu-Kyular Acemlere karşı harbe devam etmekle beraber Kırimdaki Bizans tesislerine arka arkaya süvari akınları yaptılar. 598 de şimdi kendini Türklerin Hakanı addeden Tardu İmparator Morise tehditle dolu şedit bir mektup yolladı. Fakat bu tehditleri yerine getirmeğe muvaffak olamadı; zira Türk prensleri arasında kavga-

⁷ İstemi Han (552-575) Arab müverrihi Tabarı tarafından «Sincibu» diye anılır. Bu, kendisine verilen resmî lâkab olan «Yabğu» nun bir yanlış telaffuz şekli olsa gerek.

⁸ Bu sefaretin tam hikâyesi Bizans tarihçisi Menander tarafından anlatılır. Tu-Kyu'lar hakkında fazla izahat Theophylaktos Simokatta tarafından verilmiştir.

lar çıkmıştı. Bunların neticesi olarak Tardu 603 de hal'edildi ve sürgünde iken öldü. Bundan bir müddet sonra da büyük Tu-Kyu İmparatorluğu inhilâl etmeğe başladı. VII inci asrın sonlarına doğru bu İmparatorluk bir müddet için yeniden canlandıysa da artık Bizans ile teması kalmamıştı. Bundan sonra Şarkî Asya'da VIII inci ve IX uncu asırlarda büyük bir İmparatorluk kuran diğer büyük bir Türk kavmi olan Uygur'larla Bizans'ın teması yalnız Türkler arasında yayılmakta olan Nestori Hristiyanlığın misyonlarına inhisar etmiştir.

Zira bu aralık Bizans, bozkırlardan gelen diğer bir kavimle ciddi bir şekilde meşgul olmak mecburiyetinde idi. Bunlar Avar'lardı. Avar'lar Türklerden ziyade Moğollara yakındılar⁹. Ve bu yüzden Avrupa'ya akın etmiş Türk kavimlerinden daha iptidai idiler. Avrupa'ya atıcılıkta faydaları dokundu ve Garba özengi kullanmasını öğrettiler. Bundan evvel Avrupa'da herkes ata özengisiz binerdi. Cenubî Avrupa'da büyük bir İmparatorluk kurup Bizans'ı bile tehdideden Bayan isminde büyük bir şefe (565-602) rağmen bu İmparatorluk çok devam etmedi, ve Macar ovalarında kalmış son Avarlar Şarlmayn tarafından mağlûbedildi¹⁰.

Avarların çekilmesi ile Karadeniz bozkırlarının hegemonyası Bulgarlara¹¹ intikal etti. VII inci asrın ortalarında Karadenizin

⁹ Barthold ve Poppe gibi müsteşrikler Moğol lisanlarının Türk lisanlarından daha çok geride kalmış olduğunu iddia ediyor. Bir zamanlar müşterek bir ilk Moğol-Türk lisanı olup olmadığı belli değildir.

¹⁰ Avarların aslı hâlâ münakaşa edilmektedir. Acaba bunlar Çinlilerin Juan-Juan dedikleri kavim mi idiler? Yoksa Theophylaktos Simokatta bunlara «sah-te Avar» demekte ve asıl Avarların Juan-Juanlar olduğunu iddia etmekte haklı mı idi? Bu hususta Marquart, *Osttürkische Dialektstudien* (1914), Pelliot, *A propos des Comans, Journal Asiatique* (1920), Hermann, *Atlas of China, Minorsky, Hudud El-Alam* (1937) e bakınız.

Grousset'nin *L'Empire des Steppes* ilâvesinde bu meseleye dokunulmamaktadır. Fakat vak'alar iddia ettiği kadar münakaşa götürmez değildir. Muhtakkak olan bir şey varsa o da Avar sana'tının step sana'tına nazaran pek iptidai bir safhada bulunmuş olmasıdır.

¹¹ İlk Bulgarları en iyi anlatan *Ungarische Jahrbuch*'da (1930) Moravesik'in *Geschichte der Onoguren*, aynı zamanda Barthold'un *Encyclopedia of Islam*'da *Bulghar* bahsı, bunlardan başka Minorsky, *Hudud Al-Alam* ve Zlatarsky, *Bulgar İmparatorluğu tarihi* (Bulgarca) ile Runciman, *First Bulgarian Empire*'a da bakınız.

bütün Şimal kıyılarında uzanan Büyük Bulgaristan diye bir Krallık kurulmuştu. Bunu kuran Kubrat, Atilanın ahfadından olduğunu iddia ediyordu ve bu devlet Utigur Kutigur gibi son zamanlarda Avar hükmü altında kalmış Hun kabilelerinin bakayasını da ihtiva etmekte idi. Fakat uzun zaman dayanmadı. Kubrat'ın ölmesiyle beş oğlunun¹² her biri kabilenin bir kısmını peşine takarak çekip gitti. En büyüğü kabilenin nüvesi ile memlekette kaldı. Bir kısmı İtalya'ya geçti ve İtalya'da "Bulgar," köyleri Orta çağların sonlarına doğru bile teşhis edilebilirdi. Diğer bir kısım Orta Avrupa'da Avar hâkimiyetini tanıyarak yerleştiler; fakat biraz sonra Balkanlardaki Bulgarlara iltihak ettiler. Herkesce bilinen kısım 679 da Tuna'nın mansabına doğru ilerleyerek Balkan yarımadasına geçti ve bugün Bulgaristan denilen memleketi kurdu. Balkan Bulgaristanı'nın tarihi burada bizi alâkadar etmez; çünkü bu Bulgarlar kendi Slav tab'aları tarafından temessül edilmiş ve bir buçuk asır zarfında kendi Türk dil ve âdetlerini bırakarak temamiyle Slavlaşmışlardı. Bulgar kavminin en son ve belki de en büyük kısmı şimale, Orta Volgaya doğru teveccüh etti ve Orta çağlarda Ak veya Kama Bulgaristan denilen kırallığı kurdu. Bu kırallığın payitahtı olan Bolgar, aslında çadırlardan mürekkep cesim bir şehirdi. Mevkii şimdiki Kazan şehrinin 100 km. kadar cenubunda idi. Ak Bulgaristan tarihte heyecan verici bir rol oynamadı; fakat tam beş asır zengin bir devlet olarak kaldı. Zaman zaman orduları cenuba doğru akınlar yaparlardı; fakat bütün ehemmiyeti ticarî bir merkez olmasında idi. Bulgar pazarlarında her ırk ve memlekete ait tacirler görünürdü: Bizanslılar, Araplar, Skandinavyalılar, Acemler, Çinliler, hatta diğer Türkler bile burada kendi memleketleri emtiasını satar, odun, kereste ve esir satın alırlardı. Ak Bulgarlar IX uncu asrın sonunda İslâmiyeti kabul ettiler. Bu zamandan itibaren Bizans'lı diplomatlar onlardan çekinmeye başladılar. Bu devlet 1236 (veya 1237)¹³ ya kadar devam etti. O tarihte Bolgar şehri Moğol generalı Subotay tarafından yağma edilerek bütün memleket Moğol İmparatorluğuna dahil oldu. Bu gün bu Bulgarları temsil eden Kazanla Kuyubişef arasında Çuvaş kabilesi vardır ve buradaki Tatarların çoğu

¹² Belki torunları.

¹³ Araplara göre 1236 Ruslara göre 1237.

onların ahfadındandır¹⁴.

Gelişleri eski Büyük Bulgaristan'ın inhilâline sebebiyet veren kavim, Hazer Türkleridir. Bu kavim Orta çağda Avrupa'ya gelen Türk kavimlerinin en şayanı dikkatidir. Asıl tarihleri pek malûm değildir. Lehçeleri bakımından bunlar her nekadar Hunlara ve İlk Bulgarlara bağlanıyorlarsa da Atilâ İmparatorluğuna bağlı olmamış olduklarına vesonraları Şarktan Garba doğru göçmüş bulduklarına inanmağa mahal vardır¹⁵. Tarih kayıtlarına ilk geçtikleri zaman kudretli bir kavim olarak görünüyorlar. 626 da Bizans İmparatoru Heraklıtosu Hakanları Ziebel Tiflis'te ziyaret edip İmparatorun emrine 40,000 kişilik bir orduyu vermediği teklif etmiştir. VIII inci asrın sonunda Hazer İmparatorluğu, merkezi Aşağı Volga olmak üzere Aral Denizinden Urallar'a ve Kırım'a kadar uzanıyordu.

Hazerler çok geçmeden yerleşmiş bir devlet kurdular ve bu yeni devletin şehirleri zamanın en zengileri arasında idi. İlk Hazer paytahtı Kafkasya şimalinde Terek bozkırlarındaki Belencer şehri idi. Fakat Belencer Arapların 722-723 de yaptıkları bir akın neticesinde tahrip edildikten sonra payitaht Volga deltasında şimdiki Astrahan'a pek uzak olmayan İtil'e nakledildi. Belencer ve İtil ilk defa sırf kışlık payitaht olarak kullanıldı. Yazları Hakan bozkırlarda dolaşırdı. Fakat yavaş yavaş İtil daimî hükûmet merkezi oldu. Burası İtil nehri kolları tarafından üç kısma taksim edilmiş vası ahşap bir şehirdi. Hâkan ve maiyetinin ikamet ettiği Garp şehri vardı, Hazer ileri gelenlerinin oturduğu "Sarıkşar,"¹⁶ vardı ve nihayet ecnebi tüccarların ikamet mahalli ve pazaryeri olan şark şehri "Çamlık,"¹⁷ mevcuttu. Diğer büyük şehirler Terek'in mansabındaki Semender ve Kafkasya'ya doğru Tarku¹⁸, eski Fanagoria'nın

¹⁴ Çuvaş lehçesi Atilanın konuştuğu Garp Hun lehçesinin yegâne kalan nümunesi gibi görünüyor. Hazer ve İlk Bulgar Türklerinin kullandıkları Türk dili lehçesi de bu lehçenin aynı idi.

¹⁵ Evelki nota bakınız. Kabile örf ve âdetleri asıllarının daha şarkta olduğuna ima ediyor.

¹⁶ « Sarıkşar » « Sarı şehir » demektir. Arap müverrihleri buna « El-Beyza » « Beyaz şehir » diyorlar. Buna mukabil Ruslar, Sarıkale veya Sarı eli hatırlatan Sarkel şehrine « Bielaveya » Beyaz şehir diyorlar, Burada bir renk ve şehir ismi karışıklığı olsa gerek.

¹⁷ Acaba çam ağacından yapıldığı için mi « Çamlık » denmiş?

¹⁸ Semender ve Tarku belki aynı şehir için muhtelif isimlerdir. Marqurat böyle düşünüyor. *Östereuropaische Sterifzüge*'ye bakınız.

yerinde bulunan Azor denizi ağzında ticarî depo: Tamtarka, ve nihayet Bizanslı mimarlar tarafından taştan yapılmış olan Don üzerindeki Sarkel. Hazerlerin kendileri bilhassa koyun yetiştirici ve çiftçidirler. Hazeristan'ın başlıca ihracatı yün, bal, balmumu ve kurumuş balıktı. Fakat Hazeristan'ın büyük serveti Şark ticaret yolunun üzerinde bulunmasından ileri geliyordu. VIII, IX ve X uncu asırlarda Avrupa'dan Çin'e ve Çin'den Avrupa'ya giden yol İtil, Tamatarka, ve Bizans'ın Kherson kalesinden geçirdi. Buradan geçen her metadan Bizanslılar da Hazerler de % 10 gümrük alırlardı. Hazeristan'ı gezen bütün seyyahlar memleketin zenginlik ve lüksüne hayran olmuşlar, kubbeli ve soğan şeklinde kuleli köşk ve sarayların karşısında hayranlıklarını bildirmişlerdir.

Hazerlerin idarî teşkilâtı kendilerine has bir şekilde idi. IX uncu asırda Hâkan artık memleketin idaresine karışmayan fakat devleti temsil eden bir rumüzdən başka bir şey değildi. Haremiyle beraber¹⁹ sarayında inzivada yaşardı. Hiç kimse yüzüne bakamaz ve sokaklardan geçerken hiç kimse sokağa çıkamazdı. Evvelâ muayyen bir sene geçtikten sonra ölmesi icab ederdi, fakat bu sonra değiştirildi ve ailesi içinden bir veliaht seçtikten sonra kendi eceliyle ölmesine müsaade edildi. Ölümünde 25 höcreden müteşekkil olan mezarı bir akar su üzerine inşa edilirdi; buna sebep kurtların mezara bu şekilde giremeyecekleri itikadı idi. Bu 25 höcreden hangisinde Hâkanın yattığı belli değildi; çünkü onu oraya götürüp koymuş olan köleler heman öldürülürlerdi. Mezarın adı Cennet'ti. Memleketin asıl idaresi babadan oğla intikal eden bir Hâkan muavinliğince yapılırdı. Bu Hâkan muavininin ismi Hâkan Beyi²⁰ idi. Başka iki Bey daha mevcuttu ki bunların biri Semender'de diğeri Tamatarka'da bulunurlardı.

Hazer dini aynı şekilde, beklenmedik bir dindi. Gerek Müslüman ve gerek hıristiyan misyonerleri Halife veya İmparatorun nüfuzunu çoğaltmak emeliyle hazerleri bu dinlerden birini kabule çok uğraşmışlardı. Hiç biri her hangi bir terakkî kaydedemedi ve 800 senesinde birden bire Hazerler resmen Museviliği kabul ettiklerini ilân ettiler. Bozkırlarda uzun müddetten beri bazı yahudiler yerleşmiş bulunuyorlarsa da bunların siyasî hiç bir nüfuzu

¹⁹ Her biri bir kralın kızı olan 25 zevcesi ayrıca 60 odalığı vardı.

²⁰ Konstantin Profiroyenetor birine Haganos diğereine Pekk diyor.

yoktu. Hazerler Museviliği kabul etmekle, her hangi dini vesile ederek her hangi bir siyasi entrika çevirmek istiyen başka bir devletin emellerine set çekmiş oluyorlardı. İleri gelen bütün Hazerler Musevî oldu. Fakat ordu esas itibariyle Müslümandı ve asılzadelerin bir kısmı -meselâ XI inci asırda Tamatarka Beyi'nin olduğu gibi- Hıristiyanlardı. Mahkemelerde yedi hâkim bulunuyordu. Kanunlara göre karar veren iki musevî, kilise kanununa göre hüküm yürüten iki hıristiyan, şeriate göre hüküm veren iki müslüman ve yalnız aklı selime istinadeden bir putperest.

Bizans, Hazerlerle daimî temasta idi. Bozkırların en medeni ve müstakar devleti bu idi ve Türk dostlukları siyasetine sadık olan Bizans için Hazerlerin dostluğunu temin elzemdi. Birçok elçiler, tacirler, misyonerler Bizans'tan İtil'e gidip geliyorlardı. Maalesef bu seyahatler hakkında hiç bir mufassal rapor bulunamamıştır. Yalnız ileride Slav'ları hıristiyanlığa çevirecek olan Aya Kirilî'nin İtil'e seyahati kısaca anlatılmıştır. Kiril İtil'de son derece büyük bir samimiyetle karşılanmış ve Hâkanın da hazır bulunduğu bir mecliste musevî hahamlarla bir münakaşa yapmıştır. Fakat Her ne kadar bu seyahat için İbranceyi öğrenmek zahmetine katlanmışsa da hıristiyanlığa dönenlerin miktarı az olmuştur. İkinci Justinyen 703 de Hazer Hâkanının sarayına sığındığı zaman Hâkan kendisine zevce olarak kız kardeşini vermiştir. Otuz sene sonra Leon III Araplara karşı yapılan bir ittifaka kuvvet vermek için oğlu ve veliahtı olan Konstantine bir Hazer prensesi istemiştir. Prenselerin ismi evlenmezden evvel Çiçek Sultan'dı. Bizans'a geldiği zaman beraberinde yeni modalar getirdi, geldiğinden biraz sonra Bizans'ın bütün şık kadınları Tsitsakion denilen yeni bir elbise giyiyorlardı. Bir asır sonra büyümekte olan Rus tehlikesine karşı İmparator Teofilos Hazerlerle çok sıkı teşriki mesaiye başladı. İşte bu zamandır ki Bizans'lı mimarlar Hazerlere Sarkel (ağlebi ihtimal Sarı Kale) müstahkem mevkiini inşa ettiler. X uncu asrın sonuna doğru Hazerler Ruslara karşı birçok mağlûbiyetlere uğradılar. Ruslar 965 de Sarı Kaleyi alıp tahrip ettiler. 1016 da Bizanslılar eski siyasetlerini değiştirerek Hazerlere karşı bir seferde Ruslara yardım etmek üzere bir donanmayı Karadenize yolladılar. 1030 da Hazer devleti bütün ehemmiyetini kaybetmişti. Bizanslılar yanlış bir hesap yapmışlardır. Hazerlerin yerine çok çetin ve daha az sevimli kavim-

ler kaim oldu²¹. Hazer devleti büyük bir devlet olduğu zaman Burdalar Kabarlar Bulgarlar gibi Hazer olmıyan diğer bir çok Türk kabilelerini ihtiva ederdi. IX uncu asrın ilk yarısında Hazer memalikinden Garba doğru göç etmekte olan ve lisanı itibariyle Türklerden fazla Finlere yaklaşan bir kabile geçti. Bunlar Macarlardı²². Macarlar Hazer idaresi altında buldukları zaman Hazerler tarafından bütün kabileyi velâyeten idare etmek üzere asıl bir Türk Kabar ailesi tayin edildi. Bu aile ileride Macar Kral ailesi oldu. Macar asilzadelerinin de Kabar aslından olmaları muhtemeldir²³. Bizanslı muharrirler Macarlara daima "Türkler," derler ve Bizans Sarayı protokolu Macar hükümdarından bahsettiğinde "Türkler Prensi," tabirini kullanır.

Macarların heman peşinden Türk oldukları muhakkak olan Peçenekler²⁴ geldi. Peçenekler eski Tu-Kyu İmparatorluğuna tâbi bir kabile iken VIII inci asırda Karluk Saltanatının büyümesi üzerine Macarları önlerine katarak IX uncu asrın sonlarına doğru Hazer memalikinden geçtiler. Asrın son on senesi zarfında Prutla Dnieper arasına yerleşmiş bulunuyorlardı. Daima göçebe olarak kaldılar ve çetinlikleri ile meşhurdular. Bizans İmparatoru Konstantin Profiroyenitos'un dediği gibi Macarların yegâne korktukları millet bu idi. Bizans, hem Peçenek ve hem de Macarlarla daima temasta bulundu ve onları gerek İmparatorluğun düşmanları ve gerekse birbirleri

²¹ Bir kaç sene evvel Hazerler hakkında daha çok fazla malûmat vermek kabildi. Bu malûmat X uncu asırda İspanyol Yahudilerinden Çışday ile Hazer Hâkanı Yusuf arasındaki muhaberata müstenitti, fakat bu muhaberatin hakikî olup olmadığından daima şüphe edilmiştir ve son zamanlarda M. Grégorie tarafından *Byzantion* mecmuasının 1937 senesindeki nushasında çıkan *Le Glozel Khazar* isimindeki makale bu şüphelere o kadar kuvvet vermektedir ki, bunun me haz olarak kullanılması imkânsız gibi oluyor. Mamafih mektupların esası üzerinde yapılacak yeni bir ilmî tetkik bunların X uncu asra ait olduklarını ispat etmesi mümkündür, Baumgarten, *Aux Origines de La Russie*, Roma 1939 a müracaat.

²² Macarlar için yukarıda bahsi geçen Moravesik'in makalesine ve aynı zamanda Höman ve Skefku'nun *Macaristan tarihi* (Macarca) I inci cilt (Höman tarafından) Budapest 1928. ve Macartney'nin *Magyars in the Ninth Century* (Cambridge) 1930'a Bakınız.

²³ Macarların Onogurlarla karışmış olmaları ve Ougre veya Hongrois tabirinin oradan kalmış olması ihtimali vardır.

²⁴ Peçenekler için halâ en iyi kitap Vasilievski'nin «*Bizans ve Peçenekler* (Ruşça) Petersburg 1872» adlı eseridir.

aleyhine kışkırttı. Asrın son senelerinde İmparator Macarları Balkan Bulgarları aleyhine kullanırken Bulgarlar imdatlarına Peçenekleri çağırdılar. Peçenekler o derecede muvaffak oldular ki Macarlar yerleşmiş oldukları memleketi bırakıp Karpatları aşmak ve şimdi Macaristan diye bilinen ovalara göçmek mecburiyetinde kaldılar. Bu aralık Peçeneklerin hükmettikleri yerler aşağı Tunayı ihtiva edecek kadar büyüdü. Bizans, her ne kadar Peçenek nüfuzunun büyümesine memnu olmadıysa da Baltık'tan Ege denizine kadar uzanan Slavlar içine Macarların girip bu kütleyi ikiye ayırması faideden halî değildi. Macarlar garbî Avrupa'da bir asır kadar süren birçok akınlar yaptıktan sonra yeni memleketlerine yerleştiler ve içinde Bizansın da tesiri bulunan aslında garplı olan bir medeniyet iktisap ettiler.

Mamafi Peçenekler hiç bir zaman yerleşmediler. XI asrın sonuna kadar Don'la Tuna arasında dolaşmağa devam ettiler. Asrın son senelerinde zaten Selçuk ve Normanlar'la uğraşmaktan bitap olan Bizans için adam akıllı büyük bir tehlike teşkil ediyorlardı. 1091 senesinde büyük bir Peçenek istilâsı bazı Türk müttefiklerin yardımı ile Bizanslılar tarafından durduruldu. Levurnium muharebesinde Peçenekler öyle bir mağlubiyete uğradılar ki bir türlü ondan sonra belleri doğrulamadı. Anna Koniena'nın dediği gibi "o gün on bin kişilik bir millet yok edildi.". Bizans'ın bu büyük zaferi medyun olduğu kavme Bizanslılar Kuman, Ruslar Polortsi derler; fekat kendileri kavimlerine Kıpçak Türkleri adını veriyorlardı. Reisleri Bonyak ve Tugur Han Bizans'ta büyük birer Kahraman olarak karşılandılar. Kıpçaklar²⁵ esasen Siberya'nın yukarı Obi veya İrtuk havalisinden gelmiş ve Uzların²⁶ yakın akrabası olan Kımık Türk grubuna dahil bir Kavme benziyorlar. Aglebi ihtimal daima Uzların şimali şarkisinde kalarak onlarla beraber garba doğru hiçret etmişlerdir. Balkan istilâlarından sonra Uzlar zayıflayınca Karadeniz sahillerine yerleştiler ve Peçeneklerin ortadan kalkmasıyla Don'dan Volga'ya kadar olan Bozkırların hâkimi olarak kaldılar. Fakat yerleşmeğe bağlılıkları yoktu. Bozkırlar haricinde kalan memleketlerle alâkadar değildiler ve bu yerler

²⁵ Kıpçaklar hakkında en iyi asrî yazı *Seminarium Kondakovianum* (Prague, Belgrade 1935 ve ileriki seneler) de çıkan Rasovsky'nin «Polovitsi» namındaki makaleleridir. Bunlar Ruscadır ve birer Fransızca hülâsaları vardır.

²⁶ Kımıklar Uz'lar gibi kelime başlarında «y» yerine «e» yi kullanılır.

hakkında hiçbir siyasî emelleri yoktu. Bozkırlar haricindeki yerlerde para için harp ederlerdi. Kendilerine güvenebiliyorlardı. Bilhassa bu Kavimde Türkçülük hisleri kuvvetli değildi. Bizanslılarla Peçeneklere karşı, Gürcü Kralı İkinci Davut ile Selçuklara karşı, Volga Bulgarlarına, Harezm Türklerine, Uzlara karşı bir gayrı Türkle birleşip harp etmekten çekinmezlerdi. Bu vasıflar Kıpçakları yabancı ordular içinde kullanılmağa çok elverişli bir eleman yapardı. En büyük düşmanları Ruslardı. Ruslar Bozkırlarda şehirleri olduğu için mütemediyen Kıpçakların darbelerine maruz kalmışlardır. Rusların meşhur Prens Igor destanı Kıpçaklara karşı yapılan muvaffakiyetsiz bir seferin hikâyesidir. 1204 de Şarkı Roma İmparatorluğu Frenk ve İtalyanlar tarafından talan edildiği zaman Bizansın Rusyadaki büyük kızı Kiev şehri Kıpçakların eline düştü.

Kıpçak nüfuzu 1237 ye kadar devam etti. Bu senede Moğol Generalı Subotay birkaç seferde Kıpçakları dağıttı. Birçok Kıpçaklar yok edildi 40.000 aile reisleri Kutan ile Macaristan'a iltica ederek Hıristiyan olup Macarlara karıştılar. Geri kalanlar Moğollara tebaiyet edip en garptaki Moğol Hanlığı olan ve Ruslar ve Moğollarca Altın Ordu diye bilinen Hanlığın nüvesini teşkil ettiler; fakat buraya Araplar Kıpçak Hanlığı namını vermeğe devam ettiler.

Avrupa işlerine müdahalesi Kıpçaklardan evvel vaki olmasına rağmen Uzları en sona bıraktım²⁷.

²⁷ Uzlar için, Barthold, «Guzz» kelimesi *Encyclopedia of Islam* da ve Rasovsky'nin *Seminencium kondakovinium* (Rusca 1933) da *Rusya'da Peçenek ve Türkler* adındaki makalesine bakınız.

SELÇUKLULAR'IN HORASAN'A İNDİKLERİ ZAMAN İSLÂM DÜNYASININ SİYASAL, SOSYAL, EKONOMİK VE DİNİ DURUMU

Or. Profesör M. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY

Türk Tarih Kurumu Başkanı

İslâm dini, sosyal hayatları bedevilik, siyasal durumları soyculuk (neseb) temeli üzerine kurulmuş bir kavim arasında çıkmıştı. Araplar, müslümanlıktan evvel قحطان *Kahtan* ve عدنان *Adnan* oğulları diye bir birlerine hasım iki büyük kümeye bölünmüşlerdi. Bunlardan her biri عماره *Ammare*, فخذ *Fahiz*, فصيله *Fasile* ve بطن *Batın* namlarıyla ikinci derecede guruplara ayrılmışlardı. Bu tâli guruplar aralarında mütemadiyen غزوه *Gazve* dedikleri kabile muharebelerile vakit geçiriyor, birbirlerini basıyor, talan ediyorlardı. Bazan da bütün عدنان *Adnan* oğulları birleşerek قحطان *Kahtan* oğulları guruplarıyla çarpışıyorlardı.

Henüz bedevilik halinde bulunan kavimlere mahsus olan bu hayat tarzı, çöl çevresinin gereği olarak soy hısımlığını (Nesebî asabiyeti) kuvvetlendirmiş, en yüksek sosyal merhale olan birlik duygularının uyanmasına mâni olmuştu.

Peygamberle ilk iki halifenin siyasetleri başlangıçta kutsal bir heyecan ve coşkunlukla arapların aşiretçilik ruhunu bir zaman için uyuşturdu. Fakat امیه *Ümeyye* oğullarının hükûmeti ellerine almaları bu ruhu tekrar uyandırdı, kuvvetlendirdi. Emeviler devrinde, medenî ve ictimâî durumları itibarile bedevilerden çok yüksek olan diğer müslümanları موالی *Mevali* (azadlı köle) namile kendilerinden aşağı gören araplar, kendi aralarında soy hısımlığına büyük bir kıymet vermeğe, her kabile fertleri kendilerini diğer kabile ferdlerinden üstün ve onların düşmanı telâkki etmeğe başladılar. Bu görüş, arap olmıyan müslümanlar arasında araplığa karşı شعوبيلک *Şüubilik* fırkasını doğurdu. Peygamberin mensup olduğu بنی هاشم *Beni Haşim*'le emevilerin mensup bulunduğu بنی امیه *Beni Umeyye*

Beni Ümeyye arasında islâmdan evvel mevcut olan rekabet ve husumet de, dindarlık, dinde mübalatsızlık, saygısızlık şekillerinde gelişti, inkişaf etti.

Haşim oğullarının siyasal menfaatlerini dindarlık ve اهل بيته *Ehlibeyte*, yani Peygamber ailesine muhabbet, شيميلك *Şiilik* kisvesi altında inkişaf ettirmelerine, yani dindarlığı takviye ve bütün müslümanları din rabitasile kendilerine bağlamak istemelerine mukabil Emeviler de din mübalatsızlığı yaparak bu bağı zayıflatmak, Emevileri sevmeyen havalıye yani arap olmıyan müslümanlara karşı araplığı, kendilerine tarafdar olmıyan araplara karşı da soy hı-sımlığı, قيله عصيتي *kabile asabiyeti*'ni kuvvetlendirmek siyasetini tervec ediyor, bu suretle mevkilerini korumağa, saltanatlarını muhafaza etmeğe çalışıyorlardı.

Emevilerin her şeye kıyan soyguncu idarelerine karşı uyanan umumî hoşnutsuzluk, Haşim oğullarının propagandalarile bir kat daha artarak nihayet bunların bedevi saltanatlarını temelinden söktü. Peygamber ailesinden olan Abbas oğullarını iktidar mevkiine çıkardı.

Abbasiler, tabiatile Emevilerden büsbütün ayrı bir siyaset takip ettiler. Bütün müslüman unsurları müsavî tutan bu siyaset neticesi olarak, islâm dinine girmiş olan muhtelif unsurlar, imparatorluğun mukadderatında âmil olmağa başladılar. Bu yüzden önce araplarla arap olmıyan müslümanlar موالی *Mevali* daha sonra da devlet teşkilâtında yüksek mevkileri elde eden unsurlarla edemiyen unsurlar arasında derin bir münaferet ve rekabet baş gösterdi.

Emevilerin sukutu tarihine kadar ehlibeyt taraftarlığı suretinde inkişaf eden Şiilik, ilk Abbasi halifelerinin kendilerine iktidar yollarını açan ابو سلمة *Ebu Seleme* ve ابو مسلم *Ebâ Müslim*'i şüphe üzerine alçakça katletmek gibi kanlı ve nankör bir sima ile sahneye çıkmaları üzerine ehlibeyt taraftarları üzerinde elîm bir tesir hasıl etti. Bu tesirin doğurduğu umumî hoşnutsuzluk, hilâfetin doğrudan doğruya Peygamberin kızı Fatma'dan doğan çocukların, yani Ali evlâdının hakkı olduğu davasını güdenleri kuvvetlendirdi. Abbasilerin Ali evlâdına karşı takip ettikleri siyaset, şiiiler arasında bunların zorla hakları ellerinden alınmış, gadre ve zulme uğramış masumlar telâkki edilmeleri fikrini kuvvetlendirdi.

Millî istiklâl gayesini güden İranlılar, Peygamber'in torunu ve Ali'nin oğlu Hüseyin'in son Sâsâni hükümdarı Yezdicürd'ün kızından olan çocuklarını Sâsânilerin varisi saydıklarından bunları iktidar mevkiine getirmek, bu suretle millî bir hükümet kurmak gayesini takibe başladılar.

Halife Me'mun, hanedana karşı beslenen umumî nefreti izale için veziri âzamı iranlı Fazl bin Sehl'in ibramile Ali oğullarından şiiilerin imam tanıdıkları Ali Rıza'yı kendisinden sonra hilâfete geçmek üzere veliahd yapmağa mecbur oldu¹. Fakat Me'munun aynı zamanda kendisine damat edindiği Ali Rıza'yı bilâhara zehirli üzüm yedirerek itlâf etmesi² bu hoşnutsuzluğu ve infiali büsbütün arttırdı.

Hudutları Türkistan içerilerinden Fasa kadar uzayan büyük imparatorluğu idare kabiliyetinde olan ricalin sahneden çekilmesini müteakip bu umumî infial muhtelif şekillerde baş gösterdi.

Araplar, mevaliyi iktidar mevkiine getirerek arapları tezlil eden Abbasileri ötedenberi sevmediklerinden imparatorluk dahilinde bir iğtişâş unsuru oldular. Şüubiler, vaziyetten istifade ederek devleti filen ellerine almağa çalıştılar. Harun Reşid'in veziri Bermek oğlu Cafer, daha o zamanda arap olmıyan devlet ricalinden mürekkep bir işret meclisinde Ebâ Müslim'in hilâfeti bir hanedandan diğer bir hânedana geçirebilmesinden hayretle bahsolunurken: "Bunu bir hârika addetmemelidir. Ebâ Müslim buna altı yüz bin adam öldürerek muvaffak olabildi. Büyüklük ve maharet kan dökmeksizin bir devleti bir milletten diğer millete nakledebilmektir.." diyerek arap olmıyan unsurların hangi emel arkasında yürüdüklerini meydana vurmuştu. Şüubilerden asıl iranlılar ise tamamilen millî bir hükümet kurmak gayesine doğru tedbirler alıyorlardı. Fazl bin Sehl'in, Halife Me'mun'u baba cihetinde, Ali'nin ana cihetinden de son Sâsâni kirası Yezdicürd'ün torunlarından olan İmam Ali - Sayı veliahd tayinine sevk ve teşvik etmesi, iranlıların bu hedefe erişmek yolundaki gayretlerinin ilk adımını teşkil ediyordu.

Araplarla sivil Tuharistanlılar ve İranlılar imparatorluğun yüksek makamları için çarpışırken askerî bir kuvvet olarak millî ad-

¹ مروج الذهب و معادن الجواهر، c. 2, s. 124

² ابن طططق كتاب الفخرى s. 199 Mısır tab'ı.

larile sahneye giren Türkler millî seciye ve kabiliyetleri gereği olarak hilâfet merkezinde devletin mukadderatını derhal ellerine aldılar. Muhtelif unsurların rekabet ve mücadeleleri karşısında mefluc kalan Abbasî halifeleri, tedricen vâsi imparatorluk üzerindeki hüküm ve nüfuzlarını kaybetmeğe başladılar.

Abbasî imparatorluğunun satvetli zamanında hilâfet merkezine en uzak olan مغرب اقصی *Magribi Aksâ*'da (Fas hittasında) ادريس *Idris* oğullarının (788-985) istiklâlile baş gösteren parçalanma keyfiyeti تونس *Tunus*'da اغلب *Ağlep* oğullarının (800-909) Horasan'da طاهر *Tahir* oğullarının (821-872) zuhurlarından sonra şiddetlendi.

Arabistan'da زياد *Zübeyd*'de زياد *Ziyad* oğulları (819-1018) صنما *Sana*'da يعفر *Ya'fer* oğulları (861-997), الكرج *Elkerç*'de³ دلف *Dülef* oğulları (825-898) طبرستان *Taberistan*'da علوی حسن *Alevî Hasan* oğulları (864-928) Mısır'da طولون *Tolon* oğulları (868-905), İran'da صفار *Saffar* oğulları (868-908), Maveraünnehir'de شامان *Şaman* oğulları (874-999), Azerbaycan'da امروشنه *Esrüşne*' li, ساج *Saç* oğulları (879-930), Musul'da حمدان *Hemedan* oğulları (929-1003), Hemedan ve Deynever'de حسنويه *Hasneveyh* oğulları (959-1015) hükümetleri teşekkül etti.

Bu hükümetler birer hidiviyet mahiyetinde idiler. Yani Abbasî imparatorluğunu metbu taniyorlardı. Fakat bu metbuiyetin, dinî bir hürmetten başka manası yoktu. Hükümdarlar dahilî ve haricî her hususta müstakillen hareket ediyor, Bağdad'a müracaata lüzum görmiyorlardı. Memleketleri de veraset suretile evlatlarına intikal ediyordu.

Muazzam Abbasî imparatorluğunun bu suretle parçalanması haricen Anadolu'ya hâkim olan Bizans imparatorluğu ile Eran havalisindeki Ermeni krallığının İslâm ülkelerine karşı besledikleri ihtirasları artırdı. Dahilen de Fas'tan Kâşgar'a kadar uzayan sahayı kanlı bir harp sahnesine çevirdi. Birbirlerini velyeden bu hükümetler, kendi içlerinde sürekli isyanlarla boğuştukları gibi, birbirleriyle de mütemadiyen çarpışıyor, yekdiğerinin memleketlerini zabt ve talan ediyorlardı. Bu feci manzaralara seyirci olmaktan başka bir şey yapamıyan halifeler ise, mağluba sövmek, galibi övmekle vakit geçiriyor, gönderdikleri iltifatlı menşurlarla galibin

³ Kerç, İran'da Hemedan'la Isfahan arasındadır.

muvaffakiyetini tebrik, zaptettikleri ülkelerdeki hâkimiyetini tasdik etmek suretile hulûslarını arz ediyorlardı.

Selçuk oğullarının tarih sahnesine çıktıkları on birinci asrın ilk yarısında (1040) sık sık batıp çıkan bu hükûmetlerden şunlar yaşıyorlardı :

Tunus'da زری *Ziri* oğulları (972—1148), Cezayir'de حماد *Ham-mad* oğulları (1007—1152), Mısır'da فاطمير *Fatimiler* (910—1171), Arabistan'da زبيد *Zübeyd*'de نجاح *Necah* oğulları (1021—1159), San'a-da سليم *Suleyh* oğulları (1037—1098), Halep'te مرداس *Merdas* oğulları (1023—1079), Musul'da عقيل *Ukeyl* oğulları (997—1097), Diyar-bekir'de مروان *Mervan* oğulları (990—1096), Halle'de مزيد *Mez-yed* oğulları (1012—1150), Türkistan'da قرمخانلير *Karahanlılar* (932—1212), Cürcan'da زيار *Zeyar* oğulları (928—1077), Cenubî İran ve Irak'da بويه *Büveyh* oğulları (932—1055), Isfahan ve Hemedan'da كاكويه *Kâkeveyh* oğulları (1007—1051), رويان *Ruyan*'da پادسيان *Padus-pan* oğulları (962—1453), Gence ve آمی *Ami*'de شداد *Şeddad* oğulları (951—1174), Afganistan'da سووک تکين *Sövüktekin* oğulları (غزنویلر *Gazneviler* 969—1182).

Büyük Abbasi İmparatorluğunun bu suretle parçalanması İslâm âlemini iktisadî, içtimaî, dinî bir anarşi içinde bıraktı. İlk devirlerde vasi imparatorluğun varidatı tükenmez bir menbadi. İkinci Halife Mansur, mütevali ihtilâlleri bastırmak, taraftarlarını arttırmak ve Bağdad şehrini kurmak için milyonlar sarfettiği halde öldüğü zaman hazinede altmış milyon dirhem ile on dört milyon dinar⁴ bırakmıştı⁵. Harun Reşid'in hazinesinden de dokuz yüz milyon dirhem çıkmıştı⁶.

İmparatorluk gayet geniş, köylüler ziraatle meşgul olduğundan halifeler umumî hizmetlerin masarifinden, kendi sefahat ve atıyelerinden artırarak bu kadar para cemedebiliyor, halka da bu vergiler o kadar ağır gelmiyordu. Valiler vergileri ve haracı muntazaman ve müstakimane topluyarak merkeze gönderiyorlardı. Varida-

⁴ O zamanlar bir dirhem takriben bir frank, bir dinar da yarım İngiliz altını kıymetinde idi.

⁵ مروج الذهب و معادن الجواهر c. 2, s. 177 Mısır tab'ı.

⁶ محمد بن جرير طبري، تاريخ الامم والملوك c. 3 s. 764.

tın masariften fazla olması Bağdad'ın, Sâsânîler payitahtı olan مداین *Medayin*'e yakın kurulması Toharistan'lı ve İran'lı vezirlerin debdebeli hayat sürmek hevesi, çok geçmeden Bağdad'da bir israf ve sefahat devresi açılmasını intaç etti. Halifeler, hanedana mensup prensler, vezirler, kumandanlar ve bütün devlet ricali, Sâsânîlerin zevk ve eğlence ile geçen sefihane hayatlarını taklide başladılar⁷. Sefahat âlemlerini devam ettirebilmek için herkes para toplamak hırsına düştü. İmparatorluğun zengin ve münbit arazisini, halifeler, hanedan mensupları, vezirler, kumandanlar, büyük memurlar kendilerine malikâne olarak gasbetmeğe başladılar. Bu hususta, kadınlar erkeklerle yarışa giriştiler.

Zevci مهدى *Mehdi* zamanında devlet işlerine karışmağa başlayan حيزران *Hayzeran*, oğlu Harun Reşid devrinde müdahalesini daha ziyade ilerletti. Bu suretle temin ettiği servet neticesinde senevi varidatını yüz altmış milyon dirheme (franga) çıkardı⁸. Halife ائق *Vasik*'ın zevcesi قراتيس *Kratis*'in senelik varidatı ise on milyon dinarı yani beş milyon İngiliz lirasını buluyordu.

Bütün bu paralar, Binbir gece masallarında tasvir edilen sefahet âlemlerinde veyahut ona buna verilen faydasız atıye ve ihsanlarla israf ediliyor, umumî hizmetlere hiç bir şey ayrılmıyordu. Halife Me'mun, bir günde bir milyon beş yüz bin dirhem ihsan verecek kadar israfta ileri gitmişti.

Abbasi İmparatorluğunda متوكل *Mütevekkil*'den sonra devlet işleri, vezirler, kumandanlar, hadımlar ve kadınlar elinde kaldı. Sefahet hayatiyle asaletini kaybeden Abbasi hanedanı, artık yüksek seciyeli, azimli şahsiyetler yetiştiremiyordu. Mevkii iktidarda birbirlerini takip eden âciz, kudretsiz ve seciyesiz halifeler, zevk ve eğlenceden başka bir şey düşünemiyorlardı. Parçalanmağa başlayan bu imparatorluk, bu seciye düşkünü adamların elinde büsbütün dağılmağa yüz tuttu. Sefih ve âciz halifeleri en çok kim memnun ederse, saray entrikalarında kim en çok meharet gösterirse, hükûmet nüfuzu onun eline geçmeğe başlardı. Bu suretle iktidar mevkiine gelenler, halifelerin uzun müddet yerlerinde kalabileceklerinden veya kendilerinin bin bir tezvirat arasında mev-

⁷ ابن الاثير c. 2, s. 254.

⁸ مروج الذهب و معادن الجواهر c. 2, s. 188.

kilerinde tutunabileceklerinden emin olmadıklarından, devlet kudret ve nüfuzunu ellerine alır almaz, her vasıtayı mubah addederek para toplamak hırsına düşüyorlardı. Halbuki, parçalanma neticesi olarak İmparatorluğun zengin parçaları elden çıkmış olduğundan Bağdad'a akan kaynaklar kurumuştur. Para bulmak için, halifeler vezirleri, vezirler memurları, memurlar da halkı soymaktan başka bir menba bulamıyorlardı. Bu hal, bir müsadere devri açtı. Çalıp çarpmak suretiyle zengin olan vezirlerden en meşhuru ابن الفرات *İbn-
nūlfurat* idi. Birkaç defa vezarete geçen ve her defasında müsadere ve itisafı halkı soyan, düştüğü zaman, kendisi de, halife tarafından soyulan ابن الفرات *İbnūlfurat*'tan Halife مقتدر *Muktedir* bir defa on milyon dinar musadere etmişti⁹. Halife مكتفي *Müktefi*'de musadere ile yüz milyon dinar yani elli milyon İngiliz lirası toplamıştı¹⁰.

Halifelerin vezirleri, vezirlerin memurları, memurların da halkı soymak suretiyle topladıkları paralar, münhasıran sefahete sarf olunuyordu. Halk sefalet ve ızdırab altında inerken, bu suretle servet toplayan halifelerle vezirleri de sefalet ve rezaletin envanı yaratıyorlardı. Halife مكتفي *Müktefi* öldüğü zaman yalnız Horasan mamulâtından olarak altmış üç bin elbisesi, on üç bin sarığı çıkmıştı.

Bağdad'ın eski debdebesini örnek tutan mahallî küçük hükümetler de varidat bulabilmek için halkı kasıp kavuruyorlardı. Bunlar da Bağdad'ı takliden zengin toprakları sahiplerinin elinden alıyor, köylüleri kendi hesaplarına çalıştırıyorlardı¹¹.

طوائف ملوك *Tavaifimülük* denilen bu hükümetlerin birbirlerini ezmek için halkın malını, canını heder etmeleri, galip gelenlerin mağlûplar ülkesini yağma ve tahripten çekinmemeleri, vergilerin, tekâlifi harbiyenin ağırlığı, eli silâh tutanların istihsal sahasından uzaklaştırılması, asayişsizliğin devamı, İslâm dünyasında ziraat ve ticaret faaliyetinin felce uğramasını intaç etti. İktisadî feccat pek tabii olarak içtimâ sefaletine yol açtı. Yeise düşen halk, işi gücü bırakarak, şekavet, sefalet, fitne ve fesat yoluna saptılar.

Bağdad'da عيارل *Ayyarlar* denilen bir sınıf türedi. Sefalet tim-sali olan Ayyarlar, hilâfet merkezinin hâkimi kesildiler. Devlet ri-

⁹ تاريخ الوزراء 2. 224

¹⁰ لطائف المعارف s. 12

¹¹ كتاب الاغانى c. 11, s. 30

cali arasındaki rekabetten, halk arasındaki mezhep münazaalarından istifade ederek faaliyetlerini arttırıyor, çarşı ve pazarları haraca kesiyor¹², zaten ümitsiz olan halkı büsbütün yeise sürüklüyorlardı.

Siyasî ve iktisadî hayatın ıztırapları içtimaî hayatı da tabiatıyla temelinden sarsmıştı. Çeşit çeşit milletlere mensup cariyelerin toplandıkları evlerde aile mefhumu tamamiyle mahiyetini kaybediyordu. Sürü sürü kadınlar arasına atılan erkeklerde insanî necip hisler, yerlerini hayvanî ihtiraslara bırakıyorlardı. Erkekler kadına karşı borçlu oldukları hürmet ve adaleti, muhabbette değil, infak ve işede müsavat ile tefsir ediyorlardı. Bu hal, kadınların hayatında derin tahavvüllere sebep olmuştu. Kadınlar da, bir kıskançlık, bir haysiyetsizlik duymaksızın kocalarına bizzat cariyeler takdim ediyor¹³, erkekleriyle o kadar alâkadar olmuyorlardı. Harun Reşid'in zevcesi ام جعفر *Ümmi Cafer*, kocasına güzel cariyeler takdim etmek hususunda şöhret almıştı.

Kadının izzeti nefsini, fikri istiklâlini mahveden bu hal, kadınlığı ve onunla beraber içtimaî heyeti düşürüyordu. O devirlerde kadın hakkındaki umumî telâkkiyi Arapların kör şairi meşhur ابوالعلاء المعرى *Ebülülaimearri* bir beytinde şöyle hülâsa ediyor: "İyi bilmelisin ki kadınlar şer ve fenalık tuzağıdır. En yüksek şan ve şeref kadınlar yüzünden zayi olur¹⁴."

Kadınlık hakkındaki bu telâkki, içtimaî teşekkül için esas olan aile fikrini söndürmüştü. Ailenin temeli olması icap eden kadın, evde bir misafir mahiyetinde idi. Erkeğin hoşuna gitmiyen herhangi bir ehemmiyetsiz sebep, kadının yuvasından, çocuklarının başından kovulmasına kâfi geliyordu. Bu hal, kadını aile ocağına rabtletmediği gibi, çocuklarının ahlâk ve seciyeleri üzerinde de pek fena tesirler bırakıyordu. Birbirlerine rakip, müteaddit kadının birleştiği bir aile içinde hürmet ve muhabbet yerine nefret ve husumet, samimiyet ve şefkate mukabil riyakârlık, ihanet ve düzenbazlık göre göre büyüyen çocuklar, insanî yüksek meziyet ve seciyelerden soyulmuş, sefil temayüllerle beslenmiş olarak yetişiyorlardı.

¹² ابن الاثير الكامل c. 9, s. 246

¹³ الفرج بعد الشدة c. 2, s. 183

¹⁴ ألا ان النساء حبال غي. من يضع الشرقى التليد
ابوالعلاء المعرى

Bu suretle cemiyete katılan çocukların teşkil ettikleri içtimâî heyet te tabiatıyla samimiyet ve fedakârlık hislerinden soyulmuş, ancak kendini düşünen, riyakâr, hain ve düzenbaz fertlerden mürekkep rabitasız bir yığından başka bir mahiyet arz edemiyordu.

Esasen Abbâsî halifelerinin mevkilerini muhafaza için, ahdû peymanlarına ihanet etmeleri, katil ve tedmiri siyasetlerine esas tutmaları, içtimâî heyet içinde vefa, fikri istiklâl, izzeti nefis gibi meziyetleri söndürmüş, riyakârlık, dalkavukluk, hafiyelik gibi ah-lâkî sefaletleri inkişaf ettirmişti. Bu içtimâî heyette kurnazlık, hil-kârılık, mertliğe ve necabete tefevvuk ediyordu.

Siyasî, iktisadî ve ictimâî vaziyetlerin bu feci şekilleri içinde yüzen imparatorlukta her gün bir türüdinin hâkimiyetinden diğer birinin boyunduruğu altına girmeğe mahkûm olan halk, zulüm ve sefaletin cehennemî azaplarını dinin uyuşturucu lâbirentlerinde teskin etmek yoluna düştüler. Fakat, kötümserliğin, ümitsizliğin sev-kile sürüklendikleri bu lâbirente de aradıkları huzur ve sükûn nefhasına mukabil, din kisvesi altında gizlenen bin bir türlü ihtiraslara, çeşit çeşit mezhepler mücadelesine baziçe oldular.

Tohumları dördüncü halife Ali zamanında atılan mezhep mücadeleleri tedricen inkişaf ederek biri siyasî, diğeri اصولی *usulî* olmak üzere iki mahiyet almıştı. Siyasî mahiyette başlayanlar مازق *Mârîka* ile شيعه *Şia* mezhepleri idi. Mârîkayı, bedevî urban ruhu, şia'yı da medenî İran ruhu doğurmuştu.

Mârîka mezhebi, Arabistanda yalancı peygamber مسيلمة *Müseylem*eyi çıkararak يمامه *Yemame* kabileleri arasında zuhur etmişti. Tarihin karanlıkları içine gömülen uzak zamanlardanberi hiç bir devlet nüfuzu سلطه *Sulta* altına girmiyerek başı boş yaşamış olan bedeviler; velev hilâfet namı altında dinf bir şekilde olsun; bir hükümet idaresi altına girmek istemiyorlardı. Mârîka'dan نجدات *Necdat* denilen fırka, hatta bir halife nasbına bile lüzum görmüyorlardı¹⁵.

İslâm diyarının asırlardanberi, ilâhî bir mahiyet atfettikleri hanedanların sultaları altında yaşamağa alışgın olan bölgelerindeki halk ise hilâfetin irsen muayyen bir sülâlede tekarrür ve tevalisini

¹⁵ المثل والنحل c. 1, s. 167 Mısır tab'ı

istiyorlardı. Suriye bu sülâleyi بنی امیه *Beni Ümeyye*'de, İrañlılar, İrañlılar, Mısırlılar ise بنی هاشم *Beni Haşim*'de buluyorlardı.

عبدالله بن سبا *Abdullah ibni Seba'* namında ismen müslüman bir yahudi bu siyasî cereyana dinî bir kiske giydirerek *Sebeiye* mezhebini kurdu. Bilâhare islâm dünyasını hercü merc edecek olan باطنیك *Batınilik*, حروفیك *Hurufilik* mezheplerinin tohumlarını attı.

Siyasî mezhepler, Peygamberin damadı ve amca zadesi Ali'ye tarafdarlık, aleydarlık suretlerinde inkişaf ediyordu. ماریك *Mârika* denilen خوارج *Havaric* Ali aleyhdarlarını, Şia ise Ali tarafdarlarını temsil ediyordu. Ali'yi tekfir eden ازاریك *Ezarika* fırkası Mârika'dan çıktığı gibi, Ali'ye ulûhiyet isnadeden غالیه *Galiye* fırkası - ki şimdiki نصیریلر *Nusayriler* bunlardandır - da Şia'dan doğdu.

Usulî mezheplere gelince, bunlar Emevilerin son zamanlarile Abbasilerin ilk devirlerinde islâm dünyasında başlayan fikrî ve felsefî hareketlerin inkişafının neticesi idi. Bu zamanlarda, fikirlerdeki istiklâl ve hürriyet henüz kayıt altına alınmamış olduğundan asırlardanberi dinî ve felsefî fikirlerin beşiği olan Mezopotamyada metafizik meseleleri serbestçe münakaşa olunabiliyordu.

Usulî mezhepler, ilk evvel insanların irade ve hürriyeti meslesile felsefenin علت اولی *illeti ulâ* nazariyesinin münakaşalarile başladı. Mecusilerden اسواری *Esvarî* denilen ابونوس سنسویه *Ebu Yunus sen-seveyh*'den mülhem olan معدجهنی *Mabedi cühni*, insanların e'âl ve harekâtında hür olup olmadıkları, tabiri diğerle Allah'ın ilim ve iradesinin, kudretinin dahl ve tesiri olup olmadığı meselesini ortaya attı. İnsanların, kendi fiil ve hareketlerinin hâliki kendileri olduğu kanaatini müdafaa ve قدریه *Kaderiye* mezhebini kurdu.

Buna mukabil حران *Harran* صابیلری *Sabiileri* arasında yetişen جهم بن صفوان *Cehm ibni Safvan* ile talebesinden جعد بن درهم *Cad ibni dirhem* ile talebesinden جبریه *Cebriye* mezhebini kurdular¹⁶.

¹⁶ خالد بن عبدالله القسری *Halid ibni Abdullah-el-kısrî*'i tevkif ederek kurban bayramında kurban keser gibi kendi elile boğazlamıştı. Mezhebini ترمذ *Tirmiz*'de neşre başlayan صفوان بن جهم *Semerkandli Cehm ibni Safvan* ise Emevî halifelerinden هشام بن عبدالملك *Hişam ibni*

Koyu جبرچيلك *cebircilik* esasını kuran Cehm ibni Safvan aynı zamanda Kuran'da Allah'a isnadedilen sıfatların mahiyeti meselesini de kurcaladı. Kuran'da Allah'a isnadedilen sıfatları külliye red, peygamberlerden Musa'yı, İsa'yı, Muhammed'i, Allah'ı insan suretinde tasvir ettikleri için مشبهه لکل *Müşebbehelikle* itham etti.

Kuran'ın bütün âyetlerini zahiri mânalarına göre alan سلفيه *Selefiye* ile onları takip edenler ise, bu sıfatları aynen kabul ediyorlardı¹⁷. Sıfatı inkâr eden جهمييه *Cehemiye'ye* karşı, bunlar da صفاتيه *Sifâtiye* fırkası ismini aldılar. Sifâtiye taraftarlarının başında bulunan Selefiye ile امام احمد بن حنبل *İmam Ahmet ibni Hanbel* ve bunun gibi müctehid imamlardan sayılan داود بن علي اصفهاني *Davud ibni Aliyi Isfahani*, Kuran'da, Hadis'de, Allah'a isnadedilen her vasfı, hatta el, ayak gibi insana mahsus uzuvları, yere inmek, göğe çıkmak gibi hareketleri, arş üzerinde oturmak gibi durumu bile aynen kabul ediyor, hiç bir suretle te'vile yanaşmıyorlardı¹⁸.

Kaba ve mutaassıp sofular tarafından iltizam edilen Sifâtiye mezhebi, tedricen مشبهه *Müşebbiheliğe* ve مجسمه *Mücessimeliğe*, yani Allah'ı insan gibi tasavvur ve tahayyüle yol açacaktı. Nasıl ki Hanbelilerin ve كراميه *Kerramiye*'lerin azgınları (غلتي *Gulati*) sonraları arş üzerinde oturarak kâinatı idare eden elli, ayaklı, etli, kanlı, başlı gözlü, mücesssem bir Allah tahayyül etmişlerdir¹⁹.

Cehm ibni Safvan, bu metafizik meseleleri arasında imanın mahiyeti, amelin imanla olan münasebetinin tayini meselelerini de münakaşa mevkiine atmıştı. Bu meselelerin münakaşası birbirlerine mukabil iki hal şekli aldı: Bunlardan biri, imanı kalbî tasdikten ibaret addediyordu. Bu şekli kabul edenler مرجه *Murcia* fırkasını teşkil ettiler. Bu fırkanın en büyük reislerinden sayılan يونس السمري *Yunüsüssemri*, imanı, Allah'ı tanımak, kalben sevmek, Allah'a karşı huzû ile hareket ederek kibirliliği terketmekten ibaret addediyordu²⁰. Cehm ibni Safvan'la muasır ve onunla beraber Horasan'da

سالم بن احوز *Salim ibni Seyyar*'ın emrile نصر بن سيار *Nasr ibni Seyyar*'ın emrile *Meru* *Meru* şehrinde idam edilmiştir. Her ikisinin katli de dinî olmaktan ziyade siyâsî mahiyeti haizdi.

¹⁷ الرد على الزنادقة والجهمييه. Revan köşkü kütüphanesi No. (510)

¹⁸ محمد بن عبدالكريم الشهرستاني. الملل والنحل c. 1, s. 137

¹⁹ عبدالقاهر بغدادى. الفرق بين الفرق c.1, s. 144.

²⁰ محمد بن عبدالكريم الشهرستاني. الملل والنحل c. 1, s. 186-187

neşriyatta bulunan Murcia mezhebi rüesasından مقاتل بن سليمان *Mukatil ibni Süleyman*'da tâat ve ibadatin imanla ve müslümanlıkla alâkası olmadığını binaenaleyh imansız ibadetin faydası olmadığı gibi iman olduğu takdirde mâsiyetin de zararı olmayacağını söylüyordu²¹. Dini basit bir imanı kalbî şekline sokan Yunus'a göre hayatlarında ibadetle demgüzar veya mâsiyet içinde puyan olanlar hakkında dünyada sait veya şaki yolunda bir hüküm verebilmek imkânı yoktur.

Dinde ibadat ve tâata hiç bir mevki vermeyen مرجته *Murcia* fırkasına karşı derhal, ibadeti imanın cüz'î sayan ikinci hal şekli taraftarları çıktı. وعيديه *Vaidiye* namını alan bu fırka, büyük günah işliyenlerin müslümanlıktan çıkacaklarını, ebedî hüsrân ve gazaba mahkûm olacaklarını iddia ediyorlardı.

İşte bu suretle Abbâsî'lerin ilk zamanlarında siyasi iki fırkanın yani Haricî'lerle (Mârîka) Sîfîlerin yanında usulü mezhep olmak üzere قدره *Kaderiye*, مرجته *Murcia*, جهيمه *Cehemiye*, جبويه *Cebriye*, وعيديه *Vaidiye*, مشبهه *Müşebbehe* ve مجسسه *Mücessime* fırkaları teşekkül etmiş bulunuyordu²².

Bu mezhepler, zaman geçtikçe birçok şubelere ayrılacak, yenden yeniye ortaya atılan fikirler, çeşit çeşit fırkaların zuhûriyle neticelenecek, İslâm dünyasını ekseriya kanlı şekiller alan mezhep mücadeleleriyle muharebe meydanına çevireceklerdi.

Usulî mezheplerin en ehemmiyetlisi olan قدره *Kaderiye* mezhebi muarızları tarafından معتزله *Mutezile* namı verilen İslâm akliyecileri (Pationalistes) tarafından iltizam ediliyordu. Rasyonalist Mutezile, insanların ef'al ve hareketlerinde hür, müstakil ve mürid oldukları esasını müdafaa ediyor, mücessimeliğe yol açan Sîfâtiyecilikten kaçınıyor, bu iki esasın müdafii olmak itibariyle kendilerine عدل و توحيد *adil ve tevhid* taraftarları ismini veriyorlardı²³.

Birinci esasta bunlara karşı yürüyen جبويه *Cebriye* taraftarları ise insanların ef'al ve hareketlerinde muztar oldukları akidesini

²¹ ابن حزم، الفصل في الملل والاهواء والنحل c. 4, s. 205

²² طاهر بن مطهر المندسى، كتاب البدأ والتاريخ، on ikinci fasıl. Damad İbrahim paşa kütüphanesi. ابوالحسن الأشعري، مقالات الاسلاميين، Ayasofya kütüphanesi.

²³ محمد بن عبدالكريم شبرستانى، الملل والنحل c. 1, s. 53

neşrediyorlardı. İnsanları bir kukla mahiyetinde telâkki eden bu mezhep, ahlâkî mes'uliyetin temelini yıkmak, müslümanları tehlikeli bir fatalizme sürüklemek suretiyle daha o zamanlar içtimat hayatı sarsmağa başlamıştı.

Bereket versin ki, Halife Me'mun ile ondan sonra iktidar mevkiine geçen Halife Mutasım ve Vâsık zamanlarında pek ziyade kuvvetlenen akliyeciler Rationalistes, Kaderiye esasını iltizam ederek muvakkaten bu meş'um akidenin yayılmasına mâni oldular.

Tarihte معتزله *Mutezile* namını alan akliyeciler, marifette esas, ancak nazar ve istidlâl olduğunu iddia ediyorlardı²⁴. Bunlara göre her hususta olduğu gibi dinde de itimat edilecek yegâne esas akıldır. Hak ve hakikat ancak akıl ile, nazar ve istidlâl ile bilinebilir. Peygamber'in tebligatı ve ihbarı gibi sem'î deliller (yani Kuran ve hadis), tereddütsüz kanaati (yakını) ve kesin bir bilgiyi (kat'iyeti) değil, sadece olabilir ihtimalini (zannı) ifade ederler.

Aklın hâkimiyeti, fikrin hürriyeti esaslarını kuran Mutezile, müslümanlığı fatalizm kisvesine büründürmek isteyenlere karşı da insanların ihtiyar ve iradelerinde hür oldukları, esasını müdafaa ediyorlardı. Bunlar, insanların yaptıkları işlerin hâlikı mutlakı kendileri olduğunu²⁵, kâinatın muayyen kanunlara tâbi bulunduğunu, âlemde sebepsiz ve hikmetsiz bir şey olmadığını, binaenaleyh eşyada ve yapılan işlerde (ef'al) deki güzellik veya çirkinliğin (hüsnü kubuh), iyiliğin veya kötülüğün (hayır veya şer) haddizatında (nefselemerde) mevcut olduğunu, bunların akıl ile bilindiklerini, akıl ile birbirlerinden ayırt edildiklerini iddia ediyorlardı. Mutezile sem'î delillere o kadar kıymet vermediklerinden bunların büyük simalarından ابولهذيل العلاف *Ebülhüzeyl el-allaf*, fizikte mebdeler olarak aldığı جوهر *cevher* (Atôme) ve عرض *arz* (hareket) fikrine istinaden metafiziğe çıkmış ve atomizm جزء لا يتجزأ (Cüz'i lâ yetecezza) nazariyesini kurmak suretiyle mebdeî evvel yani Allah fikrine vâsıl olmuştu²⁶.

Fakat Halife متوكل *Mütevekkil* devrinde kabaran taassup bu feyyaz cereyanı durdurdu. İtızalin başlıca müdafii olan قاضي القضاة *Kadilkudat* احمد ابن دواد *Ahmed ibni Düad* hapis ve emvali musadere olundu.

92. s. مطالع الانظار. شمس الدين اصفهائى، c. 1 s. 151. سيد شريف جرجاني شرح المواقف

25. شرح المقاصد. سعد الدين تفتازانى، c. 1, s. 293

26. شرح المواقف c. 1, s. 517

Sistemlerini aklın hâkimiyeti ve nazar ve istidlâl esası üzerine kuran akliyecilerin takip ve tenkil edildikleri bu devirlerde idi ki kaba sofulardan محمد بن كرام *Muhammed ibni Kerram* isminde biri vaktiyle Buda heykellerine ibadet edilen Secistan'da yeni bir mezhep neşrediyordu. Allah'ı insan şeklinde tasvir eden bu kaba ve iptidaf mezhep, münevverlerin ve akliyecilerin şiddetli hücumlarına rağmen halk arasında pek çok taraftar buldu. Muhammed ibni Kerram, Secistan'dan Hicaz'a ve oradan Suriye'ye dönmüş, mezhebini her tarafta yaymış ve nihayet Kudüs'te ölmüştü (868).

Suriye'de, öldüğü zaman, ham sofulardan olmak üzere yirmi bin kadar itba bırakmıştı.

Akliyecilerin tenkili *مشبهه Müşebbihe* fırkasını kuvvetlendirmişti. Bunlardan Muhammed ibni Kerram gibi düşünen احمد الهجيمي *Aümed el-Hüceymi* ve taraftarları bir çocuğun bile kabul edemeyeceği maskaraca fikirler neşrediyorlar, Allah'ın, eli, kolu, ayağı bulunduğunu, etli, kanlı bedeni olduğunu, dünyada kendisini ziyaret eden muhlislerle kucaklaştığını, onların ellerini sıktığını söylüyorlardı.

Her tarafta zuhûr eden bu gibi yeni yeni mezheplerin tevlit ettiği dinî ve itikadî buhrandan istifade etmek isteyen İran'ın eski مزدك *Mezdek* dinine bağlı Senbad'da, Nişabur'da yeni bir mezhep çıkardı. Senbad, halka, Halife Mansur Eba Müslimi öldürmek istemişse de Eba Müslim beyaz bir güvercin şekline girerek uçmak suretiyle ölümden kurtulmuş olduğunu ve şimdi مزدك *Mezdek* ve مهدى *Mehdi* ile bir maden hisar içinde oturduğunu söylüyordu ²⁷.

Fettan bir adam olan Senbad, Eba Müslim propagandasıyla Şitleri, Mezdek ve Mehdi propagandasıyla de Mezdekilerle Rafaztleri etrafına topluyordu. Mecûsîlerle yalnız kaldığı zaman da "Araplar memleketimizi aldılar, İran devletini yıktılar, Kâbeyi bize kible yaptılar. Saltanatımızı iade etmek için, kiblemizi güneşe çevirmek için islâmları yok etmemiz lâzımdır," yolunda telkinde bulunuyordu. Bu suretle başına yüz bin kadar adam toplayan Senbad, Abbasi'lere siyasî büyük bir gaile açmıştı.

Mezhep mücadeleleri şiddetlendikten sonra siyasî ihtiraslar

²⁷ سياستنامه نظام الملك c. 1, s. 182 Paris tab'ı.

arkasında koşanlar, bir mezhebin müdafî veya naşiri sıfatıyla sahneye çıkıyor, bu bayrak altında gayesine erişmeğe çalışıyordu. Halife *مہتدی Mühtedi* zamanında (769—780) Basra taraflarındaki Abdülkays kabilesinden Ali ibni Muhammed ibni Abdürrahim Haricîlerden *ازارقة Ezarika* fırkasının mezhebini tervicen bu suretle meydana çıkıttı. Yanına gelecek zenci kölelerin azat edileceğini, kendilerine memuriyet verileceğini ilân ederek etrafına bir sürü Afrika zencisi toplıyan ve bu sebepten tarihte *صاحب الزنج Sahibüzzenc* namını alan bu adam, minberlerde Ali'ye, Osman'a, Ayşe'ye, Talha'ya, Zübeyr'e küfürler savuruyor, kendi mezheplerinde olmıyan müslümanları feci işkencelerle öldürüyor, kadınlarını, çocuklarını köle diye satıyordu²⁸.

Zenciler Basra havalisini yakıp yıkarken *حمدان قرمطی Hemedanı Kırmıtî* isminde bir adam da *كوفه Kofe* taraflarında Batınlık mezhebini neşrediyordu. Kırmıtî, bir aralık, Sahibüzzenc ile birleşmek istedi. Fakat kendisi hulule mutekit gulatı şia'dan, Sahibüzzenc ise Mârîka mezhebinden olduklarından aralarında fikir birliği olamadı. Ayrı ayrı faaliyetlerine devam ettiler. Halkın malı yağma, canı ifna, namusu hetk, vicdanı tahrip ediliyordu. Her ikisi, kendi mezheplerinden olmıyanlara hayat hakkı tanımıyorlardı.

Hemedanı Kırmıtî'nin peyrevlerinden *ابوسعید الجنابی Ebu Saidülcenabî* 899 tarihinde *بحرينه Bahreyne* hâkim oldu. Ahirete ve şariate inananların katilleri vacip olduğunu ilân etti. 914 tarihinde kendisi de katlolundu. Halefi ve oğlu *ابو طاهر الجنابی Ebu Tahirülcenabî* 925 tarihinde Basra'yı istilâ etti. Bütün bu havalıyı kahr ve zulüm altında titretti. Cenabiler maişetlerini köy basmak, kervan vurmak, adam öldürmek, koyun ve sığır sürülerini, sürüp götürmek gibi şekavetlerle temin ediyorlardı. 931 tarihinde hac mevsiminde de Mekke'yi bastı. Binlerce hacıyı katliâm ederek cesetlerini Zemzem kuyusuna doldurdu. Haceri Esved'i alarak *هجرة Hicre* götürdü²⁹. Kablelislâm Arap'ların *فetiš فetiš* 'lerinden olan bu yanık taş parçası ancak yirmi sene sonra Mekke'ye iade edilerek yerine konulabildi.

Müslüman dünyasının ve o meyanda Türk'lerin dinî, içtimaî

²⁸ تاریخ الامم والملوك ابن جریر. c. 11 s. 174-191 Mısır tab'ı.

²⁹ ابن جریر تاریخ الامم والملوك c. 11, s. 337-340

ve ahlâkî hayatı üzerinde pek derin tesirler yapan batınlığın menşei eski idi. Bu mezhebin ilk tohumları Halife Memûn devrinde (813—833) atılmıştı, *معتصم Mutasım* zamanında (833—842) intişar etmişti. Mezhebin müessisleri İran'lı Mecûsî'lerdi. Eski dinlerini gizliyen Mecûsî'lerden *اهوازلی Ehvazlı* *ميمون ابن ديصان Meymun ibni Disan* ile *زيدان Zeydan* lâkabını taşıyan *محمد ابن حسين Muhammed ibni Hüseyin* hapishanede mezhebin esaslarını hazırlamış, *ابن ديصانک* *İbni Disan*'ın oğlu Abdullah da gizlice eski dinlerine merbut kalan *فارس Fars* bölgesinde yaymıştı. Abdullah propağandasını yaparken evlâdı Ali'den ve Şîi imamlarından *اسماعيل بن جعفر صادق İsmail ibni Caferi Sadık*'ın³⁰ oğlu Muhammed ibni İsmail'in kölesi *مبارك Mübarek* ile birleşti. Mübarek Kuran sûrelerinin evvelindeki *طه Taha*, *الم Elif-lammim*, *طسن Tasin* ve *ص Sad...* gibi *مقطعاته Mukattaâta* bir takım mânalar veriyor, bunların efendisi *امام محمد بن اسماعيلک* *İmam Muhammed ibni İsmail*'in tevdi ettiği esrarı mektûme olduğunu söylüyordu. Mübarek aynı zamanda keramet diye bazı hokkabazlıklar da gösteriyordu.

Araplardan İran'ın, müslümanlıktan mecûsîliğin intikamını almağı gaye edinen *ميمون ابن Meymun* Mübarek'in telâkkilerinden istifade ederek faaliyetini arttırdı. Birçok kimseleri kandırdı. Diğer taraftan *مبارك Mübarek* de efendisi hesabına faaliyete koyuldu. Bu suretle Batıniye daha o zaman *ميمونيه Meymuniyeh* ve *مباركيه Mübarekiyeh* namlarıyla ikiye ayrıldı. Meymuniyeler İsmail'in, mübarekiyeler de oğlu Mehmed'in son masum imam ve beklenen mehdi olduğunu iddia ediyorlardı.

Batınî mezhebi ilk defa *غيث Gıyas* isminde biri tarafından tanzim edildi. Gıyas, *اليان Elbeyan* ismini verdiği kitabında Kuran'a büsbütün başka manalar veriyor, islâm dinini ayrı bir şekle soku-

³⁰ İsmail, evlâdı Aliden ve şiiilerin imamı masum dedikleri on iki imamdan altıncısı olan *جعفر صادق Caferi Sadık*'ın oğlu ve bu gün Hindistan'da, Suriye'de ve İranda yaşayan İsmaililerin imamıdır. İranın resmî mezhebi olan *اماميه İmamiyeh* mezhebinde masum imamların adedi on ikiye çıkarıldığı halde İsmaililer, ise ancak yedi imam kabul ederler. Yedinci imam olarak da İsmaili tanırırlar. İsmaililerin itikadınca, İsmail masum imamların sonudur. Elân berhayattır ve bir gün meydana çıkacaktır. Bundan dolayı İsmail *نام الائمة Hatemüleimme* *تحفة ائمة عشرية* *Hayyi muntazar* (beklenen diri) derler.

yordu (817). Her şeyi mübah sayan Gıyas'ın الیائی *Elbeyan*'ı, büyük bir rağbet kazandı. Bundan istifade eden اهوازلئ *Ehvazlı* محمدعلئ برقمئ *Mehmet Aliyi Berkaî* halkı alenen batınlığe davete başladı (869). Bütün bu faaliyetler 878 tarihinde حمدان قرمطئ *Hemedanı Kırmıtı* ile ابوسمئد *Ebu Said* ve ابوطاهر جنابئلر *Ebu Tahiri Cenabiler*'in muvaffakiyetlerine müsaîd zemin hazırladı. 907 tarihinde katledilen زكروئه بن مهوروئه *Zekereveyh ibni Mekreveyh* de Kırmıtı'nın fikirlerini neşretmek hususunda büyük faaliyetlerde bulundu.

Batıniler, mezheplerini neşir ve tamim için her tarafa داعئلر *Daîler* (propagandacılar) gönderiyorlardı. Daîlere verilen talimat, bu mezhebin maruf müelliflerinden عبدالله بن حسن القئروانئ *Abdullah ibni Hasanülkayrevanı*'nin, Ebu Saidilcenabî'nin torunu سلئمان بن حسن *Süleyman ibni Hasan* için yazdığı eserde şöyle hülâsa ediliyordu: "İnsanların hislerine, temayüllerine göre hareket ederek muhabbetlerini kazan! kiminle görüşürsen kendini onun dinine, onun mezhebine mensup gibi göster. Bu suretle ünsiyet peyda ettiğın adamlardan matlup kâbiliyet ve rüşdü gördüklerine yavaş yavaş mezhebimizi telkine başla! esrarını aç!³¹

Batınî daîleri propagandalarını en ziyade iranlı mecusî oğullarile شموبئ *Şüubi*'ler ve araplardan Rebia kabilesi arasında neşre diyorlardı. Kahren müslüman edilen mecusilerin evlatları islâm dinine hasım oldukları gibi Şüubiler de araplara ve araplığa düşman idiler. Rebialar ise Peygamber'in Mudarilerden olmasından naşı, müslümanlığı sevmiyorlardı. Daîler Perslere İran saltanatının ihya ve iade edileceğı, Şüubilere araplığın yıkılacağı, Rebialara da Mudariler tahakkümünün ve Mudarilerden olan halifelerin ortadan kaldırılacağı ümidini veriyorlardı.

Daîler arasında felsefî fikirlerle mücehhez adamlar nadir değildi. Maveraünnehir daîsi olan محمد نخشئ *Mehmet Nahşebî* ile ابومقوب *Ebu Yakubu Sicistanî* maruf müelliflerdendi. Bunlardan Mehmet Nahşebî الحصول *Elmahsul*, Ebu Yakub ise اساس الدعوه *Esasüdda've Te'vilüşşerayi* ve كشف الاسرار *Keşfülesrar* unvanlı kitapları yazmışlardı.

³¹ عبدالله بن حسن قئروانئ. السئاسة والبلاغ والناموس الاعظم

Hicaz, Basra ve Necid havalisi kırmıtelerin mezalimi altında inlerken Bağdad'daki müslümanların vicdanî hürriyetleri de حنبليرك *Hanbelilerin* tegallüp ve tahakkümü altında çiğneniyordu. İmam احمد بن حنبل *Ahmet ibni Hanbel* mezhebini مشبه *Müşebbihe* ve مجسمه *Mücessime* mezhepleri şekline sokarak Allah'ın Arş üzerine kurulup oturduğunu iddiaya kadar varan bu cahil sofular, kendilerini tenkid ettiği için büyük bir müverrih ve müfessir olan Mehmet ibni Ceriri Tabarinin defnine müsaade etmemişler, cesedini yakmak istemişlerdi.

Halife الراضى *El Radi* zamanında (934-940) Hanbeliler, büsbütün azıttılar. Allah'ın yer yüzüne inip çıktığını iddiaya başladılar. Fikir itibarile bu kadar düşkün olan bu herifler, cehaletin, taassubun, ham sofuluğun bütün icablarını yapıyorlardı. Bağdad'da ötekinin berikinin evini basarak hurma şarabı (نبيذ *Nebiz*) arıyor, buldukları musiki aletlerini kırıp döküyorlardı.

Hilâfet merkezini kaplayan bu taassup kâbusu en kesif bir şekil aldığı bu zamanlarda idi ki Ehli sünnet mezhebi imamlarından sayılan ابو الحسن الاشعري *Ebülhasanüleşâri* mezhebini neşir ve tamine başladı. Evvelce mutezile mezhebine mensup iken bu mezhebin imamlarından olan üvey babası ابو علي جياى *Ebu Aliyi Cübbâi* ye kızarak yeni bir mezhep kurmağa kalkışan Ebülhasanüleşâri, kahtanî araplarından Ali- Maaviye mücadelesinde hakemlik eden meşhur ابو موسى الاشعري *Ebu Museleşâri*'nin torunlarından idi. 873 tarihinde Basra'da doğmuştu. Kurduğu mezhebin esası, 859 da ölen Basra'lı ابن كلاب *ibni Kilab* tarafından atılmıştı³².

Mutezileye zıd bir yol tutan Eşâri, insanlarda irade ve ihtiyar olmadığını iddiasile hürriyeti beşeriyeyi kökünden söküyordu. Eşâri'nin fikrine göre insanın yaptığı işlerde şahsî irade ve kudretinin hiç bir tesiri yoktur. İnsanın bütün ef'al ve harekâtı ancak Allah'ın irade ve kudretile vücut bulmakta, Allah tarafından yaratılmaktadır³³.

Ehli sünnetin itikad hususunda en büyük imamı sayılan Eşâri'nin bu esası, جهم بن صفوان *Cehm ibni Safvan*'ın جبريه *Cebriye* mez-

³² سعدالدين تفتازانى. شرح المتاخذ

³³ سيد شريف جرجانى. شرح المواقف c. 1, s. 520

hebenden hiç de ayrı bir şey değildi. Cehm ibni Safvan gibi Eşârî de, hürriyeti beşeriyeyi inkâr, insanları kurulmuş birer kukla mahiyetinde telakki ediyordu. Fakat bu telakkiye göre, eli titreyen bir adamın elinin titremesi ile o adamın arzusile elini hareket ettirmesi, kalbin ve midenin hareketleriyle arzu ile yapılan hareketlerin birbirlerinin aynı olması icabediyordu. Yine bu telâkkiye nazaran, ef'alinde şahsî irade ve kudretinin tesiri olmıyan insana, ahlakî ve şer'î bir mesuliyet teveccühüne imkân kalmıyordu.

Mezhebinin ahlakî ve şer'î mesuliyeti ortadan kaldırdığını, hattâ peygamber gönderilmesini lüzumsuz ve abes bir hale sokduğunu anlayan Eşârî, cebrilikten kurtulmak için kelime oyunlarından istifade ederek ortaya mübhem bir کسب *Kesib* nazariyesi atmağa mecbur oldu.

Eşârî, bu nazariyesine göre mezhebini şu suretle izah ediyordu: İnsanda bir irade ve kudret vardır. Fakat bu irade ve kudret insanın ef'alinde müessir değildir. İnsanın ef'alinde hakikatte müessir olan ancak Allah'ın irade ve kudretidir. Fakat, insanın kendi ef'aline mahal olması, hâdis ve gayri müessir olan kendi irade ve kudretinin de o ef'ale mukaretini icabetmektedir. Demek ki insandan sadır ef'al, haddi zatında ancak Allah'ın kudret ve iradesile vücut bulmuş, Allah tarafından yaratılmıştır. Fakat bu fiil aynı zamanda insanın müessir olmıyan irade ve kudretile de mesbuktur. Bu itibarla insanın meksubudur. İşte ahlakî mesuliyetin temeli bu کسب kesibdir.

Görülüyor ki Eşârî, mezhebini cebrilikten kurtarmak için, insanda müessir olmıyan bir irade ve bir kudret tasavvur ediyordu. Ehli sünnet imamı, insanda tasavvur ettiği bu gayri müessir irade ve kudreti insandaki *ilim'e* benzetiyor ve diyordu ki insanın bir şeyi bilmesinin o şeyin vücut bulmasında bir tesiri olmadığı gibi irade ve kudretinin bir şeye taalluk etmesi de o şeyin vücut bulmasında müessir değildir. İşte tesirsiz olan bu taalluk, insanın bir kesbidir.

Ahlakî ve şer'î bütün mes'uliyetlere esas olmak üzere mevhum bir kesibden bahseden Eşârî, Allah'ın ef'alinde, emir ve nehyinde bir hikmet ve maslahat lüzumunu, hüsün ve kubhun nefseleminde mevcut ve aklı olduğunu da inkâr ediyordu. Eşârî'ye göre dünyada hayır ve şer, hüsün ve kubuh (iyilik, fenalık), mekârim ve mesavî

gibi evsaf ve ahval, haddi zatında mevcut değildir. Bunlar, mücerret şer'in vazettiği şeylerdir.

Eşârî, insanlardan irade ve ihtiyarı külliyyen nefy, Allah'ı ef'alinde ve, emir ve nehyinde ne yaptığını bilmez bir mecnun gibi tasvir, kuva ve esbabı tabiiyyeyi inkâr eden mezhepile şu garip neticeye vasıl oluyordu: Allah'ın halk ve icadında, emir ve nehyinde, hikmet ve maslahat, sebep ve gaye yoktur. Bu cihetle, ne hasenat sevaba, ne de seyiyat azaba sebep değildir. Nefselemerde ef'ali hasene denilen işlerde güzellik, ef'ali kabiha denilen işlerde de çirkinlik yoktur.

Allah hangi işi emretmiş ise o iş güzeldir. Hangi işi nehyetmiş ise o iş de fenadır. Haddi zatında efalimizde iyilik ve fenalık yoktur. Emrolunan şeyin nehyi, nehyolunan şeyin de emri caizdir. Binaenaleyh öldürmek, zulmetmek, kâfir olmak şer'an nehyolunmayıpta emrolunsalardı, bunlar iyi işler (ef'ali hasene) den olacaktı. Allah'ı bir tanımak (توحيد *Tevhid*) adalet yapmak, iyilik etmek (احسان *Ihsan*) doğru olmak (istikamet) gibi şer'an emredilmiş olan şeyler de nehyolunsalardı, bunlar da kötü işler (ef'ali kabiha) sayılacaktı. Fakat bir hikmet ve maslahata göre değil, tesadüfen Allah evvelkileri nehy, ikincileri de emretmiş olduğunda, emrolunanlar iyi işler (افعال حسنة *Ef'ali hasene*) nehyolunanlar da kötü işler (افعال قبيحة *Ef'ali kabiha*) olmuşlardır.

Mutezilenin kuvvetli ve akli esaslara istinad eden mezhepleri karşısında Eşârî mezhebi kuvvetli ve mantıkî değildi. Fakat halife Mütevekkil'in (847-861) erbabı itizali tazyik ve takip etmesi, kendinden sonra gelen cahil halifelerin de aynı siyaseti gütmeleri sahayı Eşârî ve tarafdalarına serbest bırakmıştı. Bu sayede 913 tarihinden itibaren Eşârî mezhebini İrak'ta tamime başladı.

ابوبكر الباقلائي *Ebu Bekrülbakillanî*, (ölümü 1013) ابن فورك *İbni Furek*, ابوالعالى *Ebu Zerülhîrevî*, ابوذرا الهروى *Ebu İshaki Isferainî*, ابواسحق اسفرائينى *Ebulmaali Cüveyni*, ابوجعفر السمعانى *Ebu Caferüssemani*, ابوالوفاء ابن عقيل *Ebulvefa İbni Akil*, gibi maruf ilim adamlarının o zamanlar revaçta olan حنابلة *Henabile* كراميه *Kerramiye* ve حشوية مجسمة *Haşeviyei Mücessime* gibi mezheplere nisbetle eşarî mesleğini daha ziyade kabili müdafaa görerek iltizam etmeleri bu mezhebin intişar sahasını genişletti.

Eşârî, kendi mezhebini neşrettiği zamanlarda evvelce bahsettiğimiz siyasî ve usulî mezheplerden her biri ikinci derecede bir çok tâli şubelere ayrılmışlardı. Eşârî, bir eserinde üç büyük şube-ye ayrılan Şia mezhebinden غاليه *Galiye* şubesinin zamanında on beş, رافضه *Rafida* şubesinin ise yirmi dört tâli mezhebe ayrılmış olduklarını haber vermektedir³⁴.

1038 tarihinde vefat eden ابو منصور عبدالقاهر بغدادى *Ebu Mansur Abdülkähiri Bağdadî* bu suretle çoğalan mezheplerin yekûnunu yetmiş ikiye kadar çıkarmaktadır³⁵

Sayısı bu kadar çoğalan mezheplerin neşrettikleri fikirler, dinî hayatı çığıından çıkarmış, yanlış ve karanlık akideler, fikirleri küflendirmeğe başlamıştı. Her mezhep taraftarları kendi mezheplerinin hak, diğer mezheplerin bätül olduğu akidesini taşıdıklarından, müslümanlar tabiatile mezheplerin adedi kadar birbirlerine hasım fırkalara bölünmüşlerdi. Fırkalarından her biri kendi mezhebini ehli sünnet mezhebi ilân ediyordu.

Ehli sünnet imamı diye tebcil edilen Eşârî bile, hayatında Bağdaddaki Hanbelilerin hücum ve hakaretlerine uğradığı gibi, öldükten sonra da aleyhinde bir çok neşriyat yapılmıştı³⁶. Hatta 1064 tarihinde vefat eden ابن حزم *İbni Hazm* Eşârî mezhebini bir çok yerlerini şiddetle tenkid ve ehli sünnetin büyük imamını bir kaç cihetten tekfir etmiştir³⁷. Meşhur ibnilasakir, vukubulan bu gibi hücum ve tenkidlere karşı hususî bir eser yazarak Eşârî'yi müdafaaya mecbur olmuştur³⁸.

Fakat Eşârî'ye ve mezhebine vukubulan hücumlar, hiç de haksız değildi. Bidayette rasyonalizme karşı mantık silâhile bir aksül-amel suretinde zuhur etmiş olan Eşârî mezhebi, çürük esasları ihtiva ediyordu. Eşârî peyrevleri bu çürüklükleri kelime oyunile ka-

³⁴ مقالات الإسلاميين. أبو الحسن الأشعري. Ayasofya kütüphanesi. Yegâne yazma nüsha.

³⁵ ابو منصور عبدالقاهر بن طاهر البغدادي. الفرق بين الفرق.

³⁶ مشهور شهوة الإسلام ابن تيمية, *ibni Teymiye*, لصريح المنقول و موافقة المنقول من هاج السنة و موافقة المنقول لصريح المنقول, *ibni Teymiye*, *ibni Teymiye* ünvanlı eserlerle diğer kitaplarında eş'ârî mezhebini pek çok didiklemiştir. (سیف السنة الرفیعه فی قطع رقاب الجهمیة والشیعة) ünvanlı eserinde eş'ârî'yi tenkid etmiştir.

³⁷ الفصل فی الملل والاهواء والنحل. ابن حزم ظاهری. c. 4 s. 205 ve müteakip.

³⁸ تبیین کذب المفتوی فیما نسب الی الأشعری ابن العساكر. Millet kütüphanesi Carullah Efendi defteri No. 1127.

pamak için mezhebe çok geçmeden iskolastik bir şekil verdiler. Fikirler artık bu iskolastik çenberden çıkamaz oldu. Her şeyi Eşârî'nin gözlüğüle görmek mecburiyeti hasıl oldu. İşlemeyen zekâlar, sönmeğe, düşünemeyen dimağlar, küflenmeğe yüz tuttu.

Eşârî mezhebi, resmen ehli sünnet mezhebi olarak ilân ve müslümanlar bu mezhebi kabule icbar edildikten sonra serbest düşünmek yolları tabiatile tamamile kapandı³⁹. Yalnız teoloji sahasında kalmıyarak fizik ve metafizik alanlarını da kendi iskolastik çenberi içine alan bu mezhep, her kese, her şeyi kendi rüyet zaviyesi tahtında görmek, kendi esasları dairesinde muhakeme etmek mecburiyetini tahmil etti. Fizik sahasında bile tecrübe ve istikra metodları yerine, iskolastik çenberi içinde, nazarî istidlâl usulü kâim oldu.

İnsanların bütün yaptıklarının hâliki Allah olduğu ve insanların birer kukla mahiyetinde bulunduğu yolundaki akide, ferdi teşebbüs kabiliyetini söndürdü. Her şeyi Allah'a havale etmek, her şeyi Allah'dan beklemek, dinî bir akide olarak zihinlere saplandı.

Eşârî mezhebinin müslüman dünyasının fikrî, içtimaî, iktisadî ve ahlâkî hayatı üzerinde muzır tesirler bırakan esasları en ziyade İrak'da, İran'da, Suriye'de, Mısır'da, Arabistan'da ve şimalî Afrika'da yayılmıştı⁴⁰.

³⁹ Eşârî mezhebinin resmî bir mahiyet alması, Salahaddin Eyyubî zamanında (1174-1193) olmuştur. Çocuk iken Şam'da eşârî mezhebi imamlarından نيسابورلى نيسابورلى *Nisaburlu Nisaburlu* Ebülmaali Mesut ibni Mehmet'in eserini ezberliyerek bu mezhebe meyletmış olan Salahaddin, Mısır hükümdarlığına geçince eşârîlerden صدرالدين عبدالملك *Sadrüddin Abdülmelik*'i kadilkudat tayin ve eşârî mezhebini devletin resmî mezhebi ilan etti. Sadrüddin Abdülmelik'le beraber hâkim olduğu sahalarda bu mezhebin neşir ve tamimine çalıştı. Kendisinden sonra halefleri de aynı suretle hareket ettiklerinden Eyyubilerin hâkim olduğu ülkelerde bu mezhep kat'i surette yerleşti. Eşârî mezhebi, Afrika'da موحدین *Müvahhidin* devletini (1130-1264) Kuran ابو عبدالله محمد *Ebu Abdullah Mehmet* tarafından şimalî Afrika'da halefleri devrinde de Endülüs'de neşir ve resmî mezhep olarak tamim edildi. İran'a, İrak'a ve Arabistan'a ise daha evvel yayılmış ve yerleşmişti.

⁴⁰ Din sahasında kalmakla iktifa etmiyerek fikir alanını da çenberi içine alan eşârî mezhebi, oradan buradan İstanbul'a gelen ve türk olmiyan ulema taslakları tarafından Osmanlı İmparatorluğu medreselerine de sokulmuş, buralarda ders programlarına girmiş, tedrisatta Matüridî mezhebinin yerini tutmuş olduğundan, Osmanlı İmparatorluğundaki okur yazarların kafaları da aynı çenber içinde küflenmeğe mahkûm olmuşlardır.

Eşârî mezhebi, iskolâstik felsefenin, Aristo mantığının çerçevesi içinde keskin zekâları küfletmeğe başladığı zamanlarda idi ki İslâm dünyasının hukukî, içtimâî ve iktisadî ve medenî kanunlarını ihtiva eden fıkıh sahası da, fikir sahası gibi, demir bir çember içine sıkıştırıldı. Zamanın, mekânın, hâlin, hâdiselerin ihtilâfiyle hükümlerin de değişmesi, zamanın ihtiyaçlarıyla mevzu hükümler arasında bir ahenk ve tevafuk bulunması icap ederken, bütün bunlar unutuldu. Fikhî mezhepler de, Kelâmî mezhepler gibi hiç bir suretle değişmez, hayatla, ihtiyaçla alâkası olmayan câmit formüllere inhisar etti.

Her yeni vakıa, her yeni ihtiyaç, asırlarca evvele ait olan bu câmit formüllerle halledilmek yolu tutuldu. Fikri kurutan, zekâyı söndüren, hayatı çürüten bu vaziyet, İslâm âleminin inhitat ve izmihlâlini hazırlayan birinci âmil oldu.

* * *

Eşârî Irak'ta şahsî ve fikrî hürriyeti inkâr eden mezhebini kurarken kendisiyle muasır olan büyük Türk âlimi ابو منصور ماتریدی *Ebu Mansuri Matürîdî*⁴¹ yine Ehli sünnet mezhebi olarak Maverâünnehir'de diğer bir mezhep tesis ve neşrediyordu. Mezhebini şahsî ve fikrî hürriyetin çok kuvvetli, ferdî teşebbüslerin çok müessir olduğu bir muhitte kuran Ebu Mansur'un, hürriyeti beşeriyeyi, insanın kendi ef'alinin hâlikı olduğunu mezhebine esas ittihaz etmesi pek tabii idi.

Ebu Mansur, Eşârî'nin tersine marifete esas olarak şer'i değil, عقل و نظرو استدلالی *Aklı ve nazar ve istidlâli* kabul ediyor, hüsnü kubhun şer'an değil, aklen bilineceğini, kâinatın muayyen kanunlara merbut ve muayyen sebeplerle mütebeddil olduğunu, tabiri diğerle ef'ali ilâhiyenin hikmet ve maslahata müstenit bulunduğunu söylüyordu⁴².

Eşârî'den üç sene sonra (944) vefat eden Ebu Mansur mezhebi, Maverâünnehir ve Türkistan Türkleri arasında intişar etti ve

⁴¹ ماترید *Matürîd*, Semerkand civarında bir köy adıdır. Ebu Mansur buralı olduğundan Matürîdî diye tanınmıştır.

⁴² ابوالمعین النسفی، بحر الکلام، شیخزاده عبدالرحمن بن علی. نظم الفرائد، ابو عصبیه، الروضة البهیة Haydarabad. 1904, Horten, Philosophische systeme. I. 531.

buralarda Türklerin itikadî sahada resmî ve umumî mezhepleri oldu.

* * *

Ebu Mansur Maveraünnehir'de Sünnî mezhebini neşrederken İran'da Hazer Denizinin cenup sahillerinde Şîlik bütün kuvvetiyle inkişaf ediyordu. Hiç bir vakit Abbâsî halifelerinin tamamiyle hükümü altına girmiyen bu ülkede Alevî'ler, mükerreren Şîî hâkimiyetini tesis etmişlerdi. 928 tarihinde, bu ülke ümerasından مرداوېچ *Merdaviç*, Abbâsî İmparatorluğunun hercümerc içinde bulunmasından istifade ederek İran devletini ihya etmeğe teşebbüs etti. 927—931 seneleri arasında Taberistan ve Cürcan'da istiklâlini ilân etti. Başına افر كسرا *Efseri Kisra* diye bir taç giyerek Şehinşah ünvanını aldı. İsfahan ve Hemedan'ı zaptetti. Kuvvetleri Irak hududuna dayandı. Sâsânî'lerin payitahtı olan قېتەسيفون *Kitesifon* şehrini imar ve payitaht yaparak Şîliği neşre başladı. Fakat, دېلم *Deylem* ümerasından ابو شجاج بويه *Ebu Şucah Büveyh*'in, Ali, Hasan ve Ahmed ismindeki oğulları, efendileri olan Merdaviç'e isyanla İsfahan'ı ve bütün Cenubî İran'ı aldılar. İran'ın eski hükümdarlarından بهرام كور *Behram Gûr* neslinden olduklarını iddia eden بويه *Büveyh* oğulları, eski kısıralığın makamına kaim olmak üzere آلې بويه *Ali Büveyk* devletini kurdular (932).

Büveyh oğulları Şîliği resmî bir mezhep ilân ve tamim ettiklerinden birçok şubelere ayrılmış olan Şîiler başlarına toplandılar. Bu kuvvetle Ahmed, Irak'a girdi. Bağdad'ı zaptetti (945). Halife مستکفی *Müstekfi* üç kardeşten Ali'ye, عمادالدوله *İmadüddeve*, Hüseyine, رکنالدوله *Rüknüddeve*, Ahmed'e de; معزالدوله *Muizzüddeve* ünvanlarını verdi. Fakat bu ünvanlar ve Ahmed'e tevcih olunan اميرالامراق *Emirülümeralık* kendisinin bir ay sonra halî' edilerek gözlerine mil çekildikten sonra hapis ve دارالخلافة *Darülhilâfe*'nin de yağma edilmesine mâni olamadı⁴³. Bu suretle, İranlılar, Araplardan Kadisiye ve Nehriyan hezimetlerinin intikamını almış oldular.

Büveyh oğulları devletinin menşei hakkında çok kıymetli ma'lumat veren ابن طقطقي *İbni Taktakî* Muizzüddeve Ahmed'in Bağdad'a

⁴³ ابن الاثير. الكامل في التاريخ.

girmesini ve Halife مستكفي Müstekfi macerasını şu suretle naklediyor: "Muizzüddevle'nin Bağdad'a gelmekte olduğu haberi gelince Müstekfi son derece korktu. Halk da ıztırap ve telâşa düştü. Müstekfi, Muizzüddevle'ye birçok hediyelerle meyvalar gönderdi. Bağdad'a girer girmez امير الامراتك Emirülümeralık ünvanını tevcih ve saltanatını tasdik etti. Büveyh oğullarının isimlerinin sikkeler üzerine basılmasını emreyledi. Bir gün Muizzüddevle Darülhilâfe'ye geldi. Müstekfi'yi selâmladı. Müstekfi bir kürsü hazırlanmasını emretti. Muizzüddevle kürsüye çıktı, oturdu. Bu esnada Muizzüddevle'nin maiyetindeki ديلميلر Deylemliler'den iki adam Halife Müstekfi'ye doğru giderek ellerini uzattılar. Müstekfi, bunların elini öpmek istediklerini sanarak ellerini bu adamlara uzattı. Onlar da Müstekfi'nin ellerini tutarak şiddetle çektiler. Oturduğu hilâfet seiririnden yüz üstü yere düşürdüler. Başındaki sarığı çıkararak boğazına bağladılar. Sesi çıkmıyacak surette çektiler. Oturduğu kürsüden macerayı seyreden Muizzüddevle'nin verdiği işaret üzerine davullar, darbukalar çalınmağa başladı. Halk birbirine karıştı. Deylemliler Halifenin harem dairesine girdiler. Yağma ve talan ettiler. Müstekfi, darülhilâfeden Muizzüddin Ahmed'in sarayına götürüldü. Orada bağlandı. Gözleri oyuldu. Hicrî 338 (949) tarihinde vefat edinceye kadar mahpus ve zencirbent olarak kaldı⁴⁴."

Muizzüddevle Ahmed, bu maceradan sonra, Bağdad camilerinin duvarlarına, kapılarına Peygamber'in yakın arkadaşları ve halifeleri olan Ebubekir, Ömer, Osman ile Emevî saltanatını kuran Muaviye'ye lânet ve söğüp saymalarla dolu birtakım yaftalar astırdı. Sünnî halifelerin hükümet merkezinde şiflik resmî bir mezhep oldu.

Halife مطيع بالله Mutî' Billah, Büveyhi'lerin itaatlı bir baziçesi derekesine indi. 963 senesi Muharreminde Büveyhi'lerden عضدالدوله Adududdevle'nin emriyle Bağdad çarşuları kapatıldı. Kadınlar, saçlarını dağıtarak sokaklara döküldüler. Hüseyin'in şehadeti için

⁴⁴ تاريخ الفخرى صفي الدين ابن الطائطق. Mısır tab'ı. Bir kere İran'lı Büveyh oğullarının bu muameleleri bir kere de bunlardan 110 sene sonra aynı suretle Bağdad'a giren Selçuk sultanı Tuğrul Bey'le askerlerinin Bağdad'lılara ve Halife Kaim Biemrillah'a karşı aldıkları tavır ve hareket gözönüne getirilince, Türklerin asalet ve millî seciyelerine, Tuğrul'un civanmertliğine, yüksek ruhuna, engin görüşüne hayran olmamak mümkün değildir.

ağlayıp sızladılar. O sene Zilhiccesinin on sekizinci günü de *Gadiri hum* bayramı yapıldı⁴⁵. Gece dükkânlar açtırıldı. Kandillerle her taraf donatıldı. Davullar zurnalar çalınarak icrayı şadümanf edildi.

Sünnilik merkezinde Şiilerin bu gibi taşkın harekâtı, sünnilik şiflik mücadele ve münaferetini büsbütün artırdı. 964 senesi Muharreminde Sünnilerle Şifler arasında zuhûr eden fitne, iki taraftan birçok adamların hayatına mal oldu. Şifler, Sünnilerin mahal- lelerine hücum ederek, binlerce bigünahı boğazladılar. Sünnilerin malları yağma edildi, evlât ve âyalleri esir gibi satıldı. *Bnsra* *Bnsra* da *Hemedan* *Hemedan*'da da bu yüzden müthiş arbedeler oldu.

Muizzüddevele Ahmed'in oğlu ve halefi *Bah- tiyar*, Kırmıtı, Yezidi, Mezdekî ve Şii birçok serserileri Bağ- dad'a topluyarak Sünniler üzerine musallat etti. Bu yüzden kanlı bir ihtilâl çıktı. Bağdad'ın ticaret merkezi olan *Kerh* mahallesi yandı. Binlerce Sünnî parçalandı.

Şiflerin Muharremdeki matem alaylarına, Zilhiccenin 18 indeki *Gadiri hum* bayramlarına mukabil, Sünniler de *Musa'b ibni Zübeyr*'in katli gününe tesadüf eden Muharrem'in on sekizinde matem alayları, Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicreti zama- nında Ebubekir'le beraber saklanmak üzere mağaraya girdikleri künü de (28 Zilhicce) bayram yaptılar. Bağdad'ın *Bab-ül- Basra* mahallesinde şenlikler yaptılar. Cehaletin fikri seviye düş- künlüğünün derekelerini gösteren bu karşılıklı nümayişler, Sünni- lerle Şifler arasındaki münafereti, sönmez bir husumete çeviriyor, birçok masum kanların akmasına sebep oluyordu.

İrak ve İran'da Şifler diğer mezheplere mensup olanlara hayat hakkı vermezken, Şaman oğullarının hâkimiyeti altında bu- lunan Maveraünnehir'de Ebu Mansuru Matürîdî mezhebi hâkim bu- lunuyordu. Bu mezhebi terviç eden Şaman oğulları (874—999),

⁴⁵ *Gadiri hum*, Mekke ile Medine arasında bir yerin adıdır. Şiilerin itikadına göre, gûya Peygamber burada Ali'nin elinden tutarak orada bulunan- lara hitaben « من كنت مولاه فعلي مولاه » = ben kimin efendisi isem, Ali de onun efendi- sidir» diyerek kendisinden sonra iktidar mevkiine yani halifelige Ali'nin geçme- sine işaret etmiş imiş. Şii'lerin ateşli şairlerinden *Seyyed-el-Himyeri*, yazdığı bir manzumede Şii'lerin bu kanaatini terennüm etmekte, Peygamber'in bu emrini yerine getirmiyenlere karşı ateşler püskürmektedir.

aydınlar mezhep nizalarıyla uğraşacaklarına, ilim ve fennin inkişafına çalışıyorlardı. Fakat Batıniler Maverâünnahr sahasını ve Horasanı, mezheplerinin inkişafına pek müsait buluyorlardı. Bu mıntıklarda pek ziyade inkişaf etmiş olan şüubiliği ve Horasan'da birçok taraftarları bulunan Şîilîği, Batınıliğin neşir ve tamimine yardımcı görüyorlardı.

Batınilerin felsefî fikirlerle mücehhez daîlerinden محمد نخشبى *Mehmed Nahşebî* bir aralık Horasan'dan Maverâünnahr'e geçerek buralarda propagandaya başladı. Batınî daîlerinin hulûl etmek hususundaki yüksek kabiliyetlerine hakkiyle malik olduğu için Şaman oğullarından İkinci نصره *Nasr'a* (913—943) ve erkânî devlete hulûl etti. Bunların teveccühlerine güvenerek alenen Batınıliği neşre başladı. Alenî davet Sünnîleri kızdırdı. Sünnî âlimleri faaliyete giriştiler. Hassa ordusunu teşkil eden Türkler de Sünnîliği iltizam ettiler. Kanlı bir mücadele başlayacağını anlıyan Nasr'ın oğlu ve halefi Birinci Nuh (943—954) müdahale ederek kargaşalığın önünü aldı. Mehmed Nahşebî tevkif ve Batınıliği kabul edenlerle birlikte idam edildi⁴⁶. Batınilerin son bakıyeleri de bilâhare Karahanlılardan بوغرا هارون *Boğra Harun Han* (vefatı 993) tarafından takip ve imha edildiler.

Ebu Mansuru Matürîdinin sünnî mezhebi Türkistan'da Karahanlılar ülkesinde de taammüm etmişti. Umumiyetle dindarlıkla maruf olan Karahanlılar, sünnî mezhebini tervic ediyor, memleketlerinde mezhep münazaalarının zuhurunu istemiyorlardı. Bunların bilâhara Samanilere halef olan garp şubesi hükümdarlarından ikinci Ahmed (vefatı 1095) hayatının sonlarına doğru batınıliğe temayül etmiş, fakat askerî partinin isyanile hal' ve muhakeme edilerek yayının kirışile boğdurulmuştu.

Türkistan hakanları umumiyet itibarile dindar ve sünnî olmakla beraber, din ve mezhep namına memleketin asayişini halledar etmek isteyenleri ve bu kisveler altında siyasî ihtiras besleyenleri tecziyede asla tereddüt etmemişlerdir. Garp şubesi hanlarından تمغاچ ابراهيم *Tamgaç İbrahim* bu suretle harekette bulunan امام ابو القاسم سمرقندی *İmam Ebülkasım Semerkandî*'yi idam ettirdiği gibi oğlu شمس الملك *Sems-el-mülk* ikinci نصره *Nasr* da امام ابراهيم اسماعيل

⁴⁶ سياستنامه نظام الملك C. I, S. 189, Paris tab'ı.

İmam Ebu İbrahim İsmail'i Buhara'da idam ettirmiştir.

Karahanlılar ülkesinde türk âlimi Ebu Mansuru Matüridi mezhebi yayılırken *Gazne*'de oturan Sövuğtekin oğullarının geniş ülkelerinde de Secistan'da *Zaranc* kasabasında doğan *Beni Nizar* araplarından *Mehmed ibni Kerram*'ın bir nevi kaba sofuluk ve *Mürcielik* mahiyetinde olan *Kerramiye* mezhebi intişar ediyordu⁴⁷.

Mutaassıp kerramiye taifesinin kâfirlere karşı besledikleri derin husumetten Hindistan fütuhâtında pek çok istifade eden *Mahmud Sövuğtekin*, bu mezhebe karşı mülâyim, hatta müteveccih bulunuyordu. Fakat mutaassıp kaba sofulardan mürekkep olan kerramiye taifesi, husumetlerini kendi mezheplerinde olmiyan müslümanlara da teşmil ederek Mahmud'un bu teveccühünü sui istimal ettiler. *Nişabur*'daki kerramiye taifesi reisi *Ebubekir* şehir reisliğine intihap edilmesinden istifade ederek kendi mezheplerinde olmiyan müslümanları takip ve tazyika başladı. Bu yüzden *Nişabur*'da bir mezhep kavgası baş gösterdi. Siyasî menfaati iktizası kerramiyelere teveccüh gösteren Mahmut Sövuğtekin, bu teveccühün siyasî menfaati haleldar edeceğini görünce hemen Ebu Bekir'i azil, malını müsadere ve tegellüp eden kerramiye taifesini de tecziye etmekte tereddüt göstermedi⁴⁸. Fakat Mahmud'dan sonra kerramiyeler bu sahalarda ve bilhassa Secistan'da kaba sofuluğu neşir ve tamimde devam ettiler. *Herat* havalisinde uzun müddet diğer mezahip erbabına ağız açtırmadılar⁴⁹.

Bağdad halifelerinin cismanî her türlü kuvvet ve kudreti

⁴⁷ كتاب الانساب، السمعاني، S. 476-477.

⁴⁸ مير خواند بن سيد خوارزمشاه، روضة الصفا، Hint tab'ı. Gazneviler bahsi. Ve Defremeri tercümesi. Paris tab'ı.

⁴⁹ Kerramiye taifesinin Afganistan ve Secistan havalisindeki faaliyet ve galebeleri uzun müddet devam etmiştir. Meşhur müfessir *Fahrüddini Razi* (vefatı 1209) nin ilmî sultanı İran ve Afganistan mitakalarına yayıldığı devirlerde bile Kerramiyeler Afganistan havalisinde pek kuvvetli bulunuyorlardı. Hattâ *Fahrüddini Razi*'nin Herat kerramiyeleri reisi *Mecdüddin* ile olan bir münazarası, Herat'ta (*Fahr Razi fitnesi*) denilen bir ihtilâl sebeb olmuştu. Muahhar devirlerde ve bilhassa Osmanlı İmparatorluğu zamanında emsali çok görülen bu fitne şu suretle çıkmıştı : Felsefî ve ilmî fikirlerle mücehhez

kaybettikleri devirlerde şimalî Afrika'da ve Mısır'da bir Şii devleti kuran ve bilâhare Suriye'yi de hakimiyetleri altına alan Fatımî halifeleri (910-1171) Şiiliği ve mezhep mücadelelerini bütün kuvvetleriyle tahrik ediyorlardı. Bunlardan Mısır'ı Akşid oğullarından alarak Kahire şehrini tesis ve hükümet merkezi ittihaz eden معز لدين الله *Muiz Lidinillah* (953-975) bu mücadeleyi ibadet şekillerine kadar teşmil etti. Şiilerce sevilmeyen ikinci halife Ömer'in zamanında başlanıldığı için camilerde teravih kılınmasını menetti. Afrika'da, Mısır'da, Suriye'de Şiiliği zorla yaydı. Fatımî halifelerinin altıncısı olan حاكم بامر الله *Hâkim Biemrillah* (996-1021) Toloniler ve Akşidler devrinde kavetlenmiş olan sünnilîği kaldırmak için, Mısırlılara yapmadık eza bırakmadı. Birbirini müteakip vezirlerini öldüren Hâkim, bir ucubei hilkattı. Ne yaptığını, ne ettiğini bilmiyordu. Günün birinde Kahire'yi yakmalarını, halkın malını yağma, kadınlarını esir etmelerini siyah kölelerine emretti. Üç gün şehirde ehali ile siyah köleler arasında kıtal oldu. Kahire'nin üçte biri yandı. Bir çok çocuklar esir edildi⁵⁰. Zaman geçtikçe Hâkim bu gibi mezalim ve mecnunluklar yapmakla iktifa etmedi. Kendisinin ilmi gayb sahibi olduğunu, Allah'la söyleştiğini iddiaya kadar vardı⁵¹. Nihayet kendisinin Allah olduğunu ilân ve

olan Fahrüddini Razî, bir aralık Herat'a uğramıştı; ilmî kudreti, cazip ifadesiyle Herat beyinin teveccühünü kazanmıştı. Herat'ta pek kuvvetli olan mutaassıp ve cahil Kerramiye sofuları, serbest fikirlerine hasım oldukları Fahrüddin'e karşı gösterilen teveccühü kıskandılar. Kerramiye reisi Şeyh Meeddüddin Fahrüddin ile Herat beyinin huzurunda bir münazarada bulundu. Fakat tabiatıyla mağlûp oldu. Fahrüddin, cehaletini yüzüne vurmaktan çekinmedi. Fakat ertesi gün Herat'ta bir kıyamet koptu: Şeyh Meeddüddin'in amcazadesi camie giderek kürsüye çıktı: «Allahım bize gönderdiğin Kuran'a iman ve Peygamberine ittiba ettik...» mealindeki âyeti okuduktan sonra halka hitaben: «Ey cemaat, biz, Allah'ın ve Peygamber'in kelâmından başka bir şey tanımıyoruz. Aristo'nun küfriyatı, İbni Sina ve Farabî'nin hezeyanları bizce merdud ve menfurdur. B'z böyle şeyleri ne biliriz, ne de bilmek isteriz. Fakat ne musibettir ki dün biri buraya gelsin ve âsâyı felsefeye dayanarak memleketin şeyhülislâmını tahkir etsin de bu hal sükûn ile karşılaşınsın...» diyerek ağlamağa başladı. Bunu gören ve ekseriyetini Kerramiye taifesi teşkil eden halk da ağlamağa koyuldular. Camide bir vaveylâ koptu. Sopaşını omuzlayan, silâhını kapam Fahrüddini Razî'yi öldürmeğe koştular. Herat beyi fitneyi bastırmak için asker sevkine mecbur oldu. İki taraftan hayli adam öldü. Fahrüddini Razî de ertesi gün gizlice kaçırıldı.

⁵⁰ ساجان البستانی، دائرة المعارف، التليد في مذهب اهل التوحيد

⁵¹ M. De Sacy. Exposé de la religion des Druses.

Mısırlıları kendisine tapmağa icbar etti. Hâkim Biemrillah yerine kendi emrile hareket eden manasına olarak حاكم باسمه *Hâkim Biemrih* ismini aldı. Kadınları, gece ve gündüz sokağa çıkmaktan, ayakkabıcıları kadınlara ayakkabı yapmaktan menetti. Yedi sene yedi ay, Kahire'de hiç bir kadın sokağa çıkamadı.

Firavunlar memleketinde ulûhiyet davasına kalkışmak o kadar abes bir şey değildi. Hâkim, kendisine iman edecek adamlar bulmakta müşkülât çekmedi. Bu müminler, sokaklarda kendisini يا واحد! *Ya Vahid*, يا احد! *Ya Ehad*, يا محي! *Ya Muhyi*, يا ميمت! *Ya Mümit* diye alkışlamağa başladılar.

Hâkim'i allahlık davasına sevk ve teşvik eden 1018 tarihinde vezaret mevkiine getirdiği حمزه *Hamza* idi. Fattan bir adam olan Hamza, en sevgili vezirini bile öldürmekte tereddüt etmeyen Hâkim'i elde etmek için, onun namına bir mezhep kurdu. Bu mezhebe göre Hâkim allah, Hamza da قائم الزمان *Kaimüzzaman* yani peygamber oluyordu.

İranlı Hamza zeki bir adamdı. Yeni mezhebi - ki buna dini tevhid diyordu - neşir için her tarafa dâiler gönderdi. Bu meyanda Cebelilübnan bölgesine de Hâkim'in mızrakdarlarından ve batnilerden Buharalı انوشكين ترزی *Enoştekin Terzi*'yi memur etti. Bu esnada Cebelilübnan'da تنوح *Tenuh* arapları oturuyordu. Vaktile Yemen'den حيره *Hire* taraflarına hicret etmiş olan تنوح *Tenuh*'lar burada آل منذر *Ali Münzer* hükûmetini kurmuş, İran sâsâni-lerini metbu tanımışlardı. İkinci halife Ömer zamanında İrak kıtası fethedildiği zaman Tenuhlar da müslüman olmuş, bilâhare Cebelilübnan'a çekilmişlerdi. İşte Enoştekin Terzi bunlar arasında Hâkim dinini neşre memur olmuştu. Fakat Enoştekin Terzi burada kendi hesabına çalışmağa başlamış, kendisine سند الهادين *Senedülhadiyin* ve حيات المستجيبين *Hayatülmüstecibin* namını vermiş olduğundan İranlı Hamza ile araları bozuldu. Hamza, Enoştekin Terzi aleyhinde bir çok yazılar yazdıysa de kendi tarafından kurulan Hâkim dininin müminleri olan Lübnan تنوح *Tenuh*'larının Enoştekin Terzi'nin ismini almalarına mani olamadı⁵².

⁵² Bugün Lübnan'da, Havran'da, Vadii Tim'de kesretle Safad, Akkâ, Şam, Halep ve Mercaiyun taraflarında da dağınık bulunan ve Hâkim dinine merbut olan Dürziler bu ismi enoştekinin Terzi ve Turzi isminden almışlardır.

Hâkim, saltanatının yirmi beşinci senesinde (1021) henüz otuz yedi yaşında iken bir gün adeti veçhile yalnızca eşeğine binerek جبل مقطم *Cebeli Mukattam*'a gitti. Ve bir daha avdet etmedi. Kendisini aramağa giden ümerasından bulgar مظفر *Muzaffer*, Buharalı Enoştekin Terzi ile kadilkudat, hâkim'in فر *Kamer* isimindeki eşeğini, ön ayakları kılınçlanmış, gemi eğeri üstünde olarak در قصر *Deyri Kasır*'da buldular. Hayvanın izini takip ederek Hulvan'ın şarkında bir yerde de Hâkim'in elbisesini gördüler. Elbisenin düğmeleri ilikli idi, Fakat üzerinde hançer eseri bulunuyordu. Hâkim'in, hemşiresi سیده *Seyyide* ile askerî kumandanlarından امير سيف الدين *Emir Seyfeddin* tarafından katlettirilerek cesedinin bir kuyuya atıldığını müverrihler naklederler.

Hâkim'in gaybubetinden sonra Hamza da gizlendi. Fakat gizlendiği yerde bir çok risaleler, kitaplar yazarak Hâkim dinini kabul edenlere göndermekte devam etti. Bu eserlerde Hâkim'in ölmediğini ve bir gün çıkarak kendi vezaratile muhaliflerini imha ve dinini teyid edeceğini yazıyordu. Bunun içindir ki Hâkim'i allah tanıyan dürzüler, Hâkim'in hayatta ve baki olduğuna, halkda gördüğü fitne ve fesaddan, halkın irtikâp ettiği günahlardan dolayı onlara gazap ettiğine ve mahza halkın bu hallerini görmemek üzere ihtifa eylediğine, insanlar tövbe ve rucu ettikleri, hüsnü niyet sahibi oldukları zaman, şimdiye kadar geçen yalancı din peygamber ve naşirlerinin yalanlarını meydana çıkarmak üzere dönüp geleceğine itikad ederler⁵³.

* * *

Kelâmî mezhepler, Süryaniler tarafından tercüme edilen eski Yunan ve İskenderiye filozoflarına ait eserlerle İran'dan, Hint'ten, Sâbîf'lerden intikal eden fikirlerin, İslâm dinine giren hıristiyan ve musevî unsurların tesirleri altında alabildiğine çoğalırken bir de Sofilik cereyanı başgösterdi: Bu cereyanın ilk mümessili Emevî'lerin son ve Abbasî'lerin ilk devirlerinde yaşaya, fakat vefatı tarihi kat'î surette malûm olmıyan ابو هاشم *Ebu Haşim* idi. İslâm âleminde ilk صوفى *Sofî* lâkabını alan ve tekkelere menşe olan ilk زاوية *Zaviye*'yi kuran bu adamdı. İtikat hususunda جبیه *Cebriye*

⁵³ دائرة المعارف

mezhebinin iltizam eden Ebu Haşim, ötedenberi hıristiyan zâhid (keşiş) leri ve صومعه *Savma*'aları ile dolu olan Şam'da doğmuştu. Tekke ve hanikahların başlangıcı olan ilk زاویه *Zaviye* de hıristiyan ekâbirinden biri tarafından رملہ شام *Remlei Şam*'da inşa edilmişti⁵⁴.

İlk sofiler keşişler gibi hayatlarını züht ve ibadete hasreden insanlardı. İnzivayı iltizam eden bu adamlar, itikadî ve felsefî münakaşalarla uğraşmaz, müritler toplamak, âyinler yapmak gibi şeyler bilmezlerdi.

Bidayette bu suretle zühdf bir şekilde başlıyan sofilik cereyanı, İran'dan, Hint'ten, Neoplatonizmden gelen fikirlerin ve kısmen de hıristiyanlığın, islâmî muhitlerde kuvvetli tesirler bırakmağa başladıkları zamanlardan sonra tedricen felsefleşmeğe yani تصوف *Tasavvuf* (Mysticisme) şeklini almağa başladı.

Ebu Haşim'den sonra eskidenberi Süryanîlerle meskûn olan mınıtkadaki كوفہ *Kofe* şehrinde doğan سفیان ثوری *Süfyanisevri* (vefatı 784), neoplatonizmin beşiğinde yetişen ذوالنون مصری *Zünnuni Mısrî* (vefatı 859), Horasan'lı Mecûsilerden birinin torunu olan بايزيد بسطامی *Bayezidi Bestamî* (vefatı 875), نهاوند *Nihavend*'li جنید بغدادی *Cüneydi Bağdadî* (vefatı 911), İran'lı حلاج منصور *Hallacı Mansur* (vefatı 921) gibi bu cereyanın bellibaşlı simaları yetişti.

İlk zamanlarda softler fikir ve kanaatlerini, mezhep ve meşreplerini gizli tutuyorlardı. Bilâhare Zünnuni Mısrî ve شیخ شبلی *Şeyh Şibili*'den sonra izhara başladılar⁵⁵. Hıristiyan keşişlerin zühdf hayatlarını taklit eden sofilerin kendilerine mahsus ibadetlerinde اربین *Erbain* gibi musevilikle alâkası olanlar da vardı⁵⁶.

Sofilik, tasavvuf şeklini aldıktan sonra tecavüzî bir vaziyet aldı ve mücadeleye girişti. Tasavvufçular, "kelâm ve felsefe mekteplerinin istidlâl ve muhakemelerinin kuru lâf gürlütüsünden ibaret olduğunu," söylemeğe başladılar. Kendi tabirlerince "حجاب *Hicap* ve cehalet zulmetlerinde boğulan insanların ancak kendilerinin gittikleri مکاشفه *mükâşefe* yolunda hak ve hakikate erişebileceklerini," iddiaya koyuldular. Bu suretle İslâm camiası içinde tasavvufçular

⁵⁴ نامه دانشوران C. 3, S. 158-159, Tahran tab'ı.

⁵⁵ نفعات الانس *Nefehatülüns* tercümesi, S. 87.

⁵⁶ اسماعیل حقی. کتاب الخاط S. 252.

namı altında yeni bir zümre türedi. Bu zümrenin takip ettiği yollara tarikat, tarikatlerin ulularına da مرشد *Mürşit*, şeyh ve pir denildi.

İslâmiyetin ilk asırlarında mevcut olmıyan ve hiç bilinmeyen tasavvuf cereyanına ve tarikatlere islâmî bir mahiyet ve kudsiyet vermek üzere bunların esaslarının da Peygamber tarafından vaz' ve telkin edilmiş olduğu fikri ortaya atıldı. Her tarikati Peygamber'e isal edecek birer silsile tertip edildi. Bu silsileler «جهار یار کزین» *Ciharyarigüzin* denilen Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali vasıtalarıyla Peygamber'e çıkarılıyorlardı. Buna göre gûya Peygamber tarafından bu dört zata ayrı ayrı şekillerde telkin edilmiş olan esaslar, bu silsilelerle tarikat pirlrine kadar gelmiş oluyordu. Fakat bilâhare bu dört silsileden ikisi, Ebu Bekir'le Ali'ye münteht olanları kuvvetlendi. Diğerleri unutuldu. Ebu Bekir'e münteht olan tarikatlere صدیقیه *Siddikiye* veya طرق خفیه *Turukı Hafiyeye*, Ali'ye vasıl olanlara da علویه *Aleviye* veya طوق جهریه *Turukı Cehriye* denildi⁵⁷.

Tasavvufçuların مکاشفه *mükâşefe* tariki, biri ilk merhalede hakkı müşahede etmek, diğeri de ilk merhalede nefsi bilmek ve sonra hakkı müşahede etmek gibi iki şekilde inkişaf etti. Bu şekillerden birincisi müessirden esere, ikincisi de eserden müessire intikal tarikleri idi⁵⁸.

Tasavvuf (misticizme) un temeli vahdeti vücüt nazariyesi وحدت وجود *Pantheizme* idi. Bu nazariyenin esası "Allah, vücudü mutlak ve her türlü مظاهری *mezahiri* bizatihi şamildir.", cümlesile hülâsa edilebilir. Fakat tasavvufçular bu esası izah hususunda ikiye ayrılıyorlardı. Bir kısmı mevcudat gibi vücutta da kesret kabul ve nazariyeyi şu suretle izah ediyorlardı. "Salik mükâşefe yolunda Allah'a vasıl olunca irfan ve tevhid denizine dalar. Bu vaziyette kendi zatı, Allah'ın zatında, kendi sıfatı Allah'ın sıfatında مضمحل *muzmahil* olur. O zaman bu salik nazarında Allah'dan maada her şey kaybolur. Vücutta artık Allah'dan başka bir şey görmez.,,

İkinci kısım ise, vücutta vahdet kabul ve bir olan vücudu, vücudu mutlaktan, yani Allah'dan ibaret telakki ediyorlardı. Bunlara göre "Cihanda vücudu mutlaktan başka bir şey yoktur. Olma-

⁵⁷ کمال الدین محمد الحریزی. تبیان وسائل الختایق فی بیان سلاسل الطرائق C. I, S. 12-22.

⁵⁸ Muhiddin-i Arabî, Seyyid Hasan Ali Elşazeli birinci tariki, Gazali ve peyrevleri ise ikinci tariki iltizam etmişlerdi.

sı da mümkün değildir. Kâinatta görülen kesret yani varlıklar ancak hayal ve serab menzilesinde olan اضافات izafat ve تعينات taayyünât-tadır. Mevcudatın kâffesi hakikatta birdir. Onlardaki ayrılık ve çokluk, ancak مظاهر mezahir itibariledir⁵⁹..

İslâm âleminde zuhur eden bütün mutasavvıflar arasında esas itibarile müşterek olan vahdeti vücut nazariyesi, en mükemmel şekilde ancak Muhiddini Arabî, Celâleddini Devvanî, Şehabeddini Söhreverdi, Aziz ibni Mehmedünnesefî, Bedreddini Samavnevi gibi tasavvufcular tarafından izah edilmiştir. Bunların eserlerinden anlaşığına göre, tasavvuf erbabı, vahdeti vücut nazariyesini şu suretle anlıyorlardı: “Vücudü hak, zati hakkın aynıdır. Zati haktan başka hakiki mevcut yoktur. Âlem vücutta (kâinatta) zahiren görülen zevatı müteaddide yani muhtelif eşya hakikatte zat olarak mevcut değildir. Hakikatte mevcut, ancak sıfatı kesire ile muttasıf zati hak-dır. Görülenler (eşya), olanlar (اکوان) ekvan, şahıslar ve ferdler, vücudü hakkın zati şüunatından başka bir şey değildir. Bircümle mevcudat vücudü hakda müstağraktır. Binaenaleyh, vücut, vücut olduğu haysiyette vücudü hakka münhasırdır⁶⁰. Allah’dan gayri bircümle mevcudatın vücudü mecazî ve itibaridir. Bütün mümkünatın behemehal kendisine asla adem tari olmayacak yani hiç yok olmayacak bir aslı bakıye intihası ve cümlesinin o asılda birleşmesi gerekli ve zarurîdir. Binaenaleyh bir malülün yani mahluk bir şeyin zevatı, hakikat ve nefselemirde illetin tavrı aharde zuhurundan ve vechi evvele mugayir diğer bir vechi nisbî ile tecellisinden ve itibarat ve şüunatı zatiyesinde bir itibardan diğer bir itibara, bir şeyinden başka bir şeine intikalinden ibaret demektir⁶¹..”

Tasavvufcuların kendi tabirleriyle olan şu icmal gösteriyor ki islâm panteistlerine göre âlemden görülen her şey, hakikatte varlıktan mahrum ve aynalardaki akislere mümasil hayallerden ibarettir. Onların tabirince “insan, bizatihi yani hakdan ayrı ve sıfatı mahsusayı haiz olarak mevcut değildir. Belki zati hak, vasfı insan ile muttasıf ve insanda zahir olmuştur. Bu suretle zattan mücerret olan vasfı insan, hakdan ibaret yücuda taalluku itibarile mevcut olmuştur..” Celâleddini Rumî, bu telâkkiyi iki beytinde şu suretle

⁵⁹ سعدالدين تفتازانى. رسالة وحدة الوجود

عزيز بن محمد النسفي. زبدة الحقائق

⁶¹ جلال الدين دواني. رسالة الزوراء [Sefineî Ragıp içinde].

hulâsa ediyor: “*Ey canımızın canı! biz kim oluyoruz ki kendimize vücut verelim de seninle ortaya çıkalım. Biz, bir alay hiçleriz. Bizim varlığımız da hiçdir. Sen bir vücudu mutlaksın ki zuhur aynasında fanileri gösteriyorsun,*”⁶².

Muhiddini Arabî, daha ileri giderek bir tezahürden bir akisten ibaret olan âlemin görülen heyetinin de müstemirülvücut olmadığını iddi etmektedir: “Âlem, her an mütebeddildir. Allah daima âlemde mütecellidir. Birinci tecellinin aslına rücûiyle âlem madum olur. İkinci tecelli ile de tekrar vücut bulur. Bu tecelliler o kadar seri olur ki her iki tecelli arasında infisal müşahede olunamaz. Tabiri diğerle hiç kimse âlemin bir anı gayri münkasimde evvelâ madum ve sonra mevcut olduğunun farkına varamaz”⁶³.

Tasavvufçular, yalnız kâinatı hayalden ibaret addetmekle iktifa etmiyor, kelâmcıların büyük bir ehemmiyet verdikleri ervah, ukul ve nüfusu da hiçe indiriyorlardı. Samavne kadısının oğlu meşhur Bedreddin, bunu şöyle ifade ediyor: “*Ervah ve mücerredat, vücudu mutlakın meratibi, ecsam ise vücudu mutlakın mezahiridir. Vücutta ancak bu meratip itibariyle âlemi ecsamda mezahiridir. Vücutta ancak bu meratip itibariyle âlemi ecsamda zahirdir. Binaenaleyh mezahir kalmayınca meratibin de kalmaması ve yalnız vücudu mutlakın payidar olması zarurîdir*”⁶⁴.

Tasavvufçular, bir tecelliden ibaret telâkki ettikleri tekvine sebep olarak ta aşkı kabul ediyorlardı. Celâleddini Rumî bu telâkkiyi bir beytinde “*Ademe varlık lezzetini tattırdın. Ademi ezelde kendine âşık etmiştin. Galeyanı aşk iledir ki bu âlem zuhûra geldi,*” yolunda icmal ediyor⁶⁵. Tasavvufçulara göre “*Ademin karanlığını giderecek, bizi lâhutî menbaımız olan hüsnü mutlaka eriştirecek ancak aşktır. Hakikî aşka vasıl olan hiçlikten, şerden, çirkinlikten, kurtulur. Her şeyde hüsnü mutlaka görür. Kendi batınında da vücudu mutlaka bulur. İşte fanîfillah mertebesi budur,*”

62 ماکه باشیم ای توماراجان جان . تاکه ماباشیم باتو درمیان
ماعد مهلیم و هستیهای ما . تو وجود مطلق قانی نما
جلالالدین رومی، مثنوی

63 عیالدين عربی. التديبرات الالهيّة و فصوص الحکم

64 بدرالدين صهائونوی. لطائف الاشارة. Fatih kütüphanesi.

65 لذت هستی نمودی نیست را. عاشق خود کرده بودی نیست را
جلالالدین رومی، مثنوی

Tarikatçilerin âkide hususundaki bu telâkkileri, ibadet olmak üzere de muhtelif vaziyetlerde sallanarak, dönerek, ellerini birbirine çarparak zikretmeleri, âyin esnasında def, baz, bendir, tanbur, dümbelek, kudüm gibi musiki âletleri çalmaları, elbiseleri ve giyimleri tarzı, âyinlerinin merasimi, kulaklarına küpe takmak gibi itiyatları şeriatçileri aleyhlerine şahlandırmakta geç kalmadı. Gerçi mutasavvıflar âkide ve mezheplerini birtakım remizle, işaretler ve teşbihlerle setrü tezyine çalışıyorlardı⁶⁶. Fakat içlerinde *حلاج منصور* *Hallacı Mansur* gibi taşkın, *شهاب‌الدین سهروردی* *Şahabüddini Sühreverdi* gibi atak adamlar çıkıyor, bunlar ifratlarının cezasını kanlariyle ödiyorlardı.

Medresede yetişen ve hayatının sonlarına doğru tasavvuf yolunu tutan Gazalî (1058—1112) medreseyi temsil eden şeriatçilerle tekke mümessili olan tarikatçiler arasındaki anlaşamamazlığı kaldırmak için şeriatle tarikati mezc ve telif etmeğe pek çok çalıştı⁶⁷.

Tasavvuf ve tarikatçilik bidayeti zuhûrunda o kadar kuvvetli değildi. Fakat Bağdad'ın büyük İslâm İmparatorluğu üzerindeki maddî ve manevî nüfuzunu kaybederek kudretli bir merkeziyetin ortadan kalkması siyasî ve içtimaî vaziyeti tarikatçilerin kuvvetlenmesine müsait bir hale getirdi.

Filhakika Abbasî İmparatorluğunun zaâfını müteakip her yerde zuhûr eden iğtişâşlar, küçük prensler arasında başgösteren mücadeleler, içtimaî nizamı sarsmış, halka karşı zulüm ve teaddî haddi aşmıştı. Bu hal, maddî ve manevî teşevvüş ve ıztıraplar altında ümitsizliğe düşen ruhlarda tabiatıyla tasavvuf ihtiyacını doğurdu. Halk, kendisine en çok mühtaç olduğu ruhî huzur ve sükûnu, ümit ve saadeti vadeden şeyhlere, tekkelere büyük bir rağbet göstermeğe başladı. Bu suretle tarikatçilik kuvvetli bir cereyan halinde teessüs ve intişar etti. Küçük zaviyeler yerine büyük tekkeler, muhteşem hanikahlar, muazzam âsitaneler kaim oldu.

⁶⁶ S. 19. صارى عبدالله افندى. منهاج الفتره.

⁶⁷ Gazalî'nin ve ondan sonra aynı yolu takip edenlerin mesailerine rağmen Türkiye'deki medrese - tekke mücadelesi her iki tarafın ifratçı unsurları tarafından idame edildi. Dördüncü Mehmed zamanında bu mücadele medreseli Kadızade taraftarlarıyla tekkeli Sivasî taraftarları arasında kan dökülecek bir şekil aldı. Köprülü Mehmed Paşa'nın kudretli darbesi bu mücadeleyi muvakkaten teskin etti. Nihayet her iki taraf ta kendi başını yedi. Mücadele de kendileriyle beraber tarihe gömülmüş oldu.

Horasan, Harezm gibi İranî tesirlerin kuvvetli olduğu yerlerde bu cereyan daha ziyade inkişaf etti. İran ve Hint an'anelerinin telâki noktası olarak Horasan mıntıkası tasavvufî cereyanların da başlıca merkezlerinden biri oldu. Daha sekizinci asırda Nişabur'da, Merv'de, Herat'ta birçok mutasavvıflar zuhur etti.

Horasan İslâm dünyasıyla Türk âlemi arasında bir geçit idi. Müslümanlık, Türkler arasına bu yoldan girmişti. Tasavvuf cereyanları da İslâmiyetin takip ettiği yollardan kolayca maverâünnehr'e sokuldu. Dokuzuncu asırda Bahara, Fergane, Harezm sahaları şeyhlerle, dervişlerle doldu. Bu şeyhlerin müridleri, göçebe Türkler arasına kadar sokularak tarikatlerini neşre başladılar. İlahiler okuyarak hak rızası için halka Cennet yolları gösteren bu dervişler, eski mukaddes Türk *اوزان* *Ozan*'larına benzediklerinden halk bunlara karşı bigâne kalmadılar. Bu suretle eski Ozanların yerine atalar, babalar kaim oldu.

İslâm dünyasının her tarafına sokulan tarikatçılık gittikçe genişlerken, halkın zühtü takva erbabına olan hürmet ve riayet hisierinden istifade eden derbederler, sofi, derviş ve şeyh kıyafetina girerek sadedilleri aldatmağa koyuldular. Sofilik cereyanı başladıktan az zaman sonra bu gibi sahtekâr adamlar da türemiş, şeyhlik, dervişlik, sofilik kisvelerine burunmuşlerdi. Dokuzuncu asrın ikinci yarısıyla onuncu asrın ilk yarısında yaşayan *كشیری* *Kuşeyri* kendi zamanında sofilerin muhakiklerinin munkariz olduğunu, bunlardan pek nadir adamlar kaldığını itiraf etmektedir⁶⁸.

Esas itibariyle de hayat heyecan ve hamlelerini çürüterek insanları uyuşturan tasavvuf, bu canil ve sahte mumessiler tarafından tamamıyla atalet ve meskenet menbaı haline konuldu. Açık göz ve fettan şeyhler, uyuşturarak kendilerine ram ettikleri hödüklerin sırtları üzerine postlarını yayarak kendilerine birer saltanat kurdular. Bu suretle kendilerine körükörüne itaat edecek binlerce müritleri olan siyasi büyük roller oynayabilecek, nüfuzlu şeyhler türedi. Bu şeyhiere karşı büyük ve kudretli hükümdarlar bile politika etmeğe mecbur oldular. Hükümdarların politika etmek mecburiyeti şeyhlerin nüfuzlarını bir kat daha artırıyor, müritlerin uy-

⁶⁸ Kuşeyri risalesi, Hoca Sadettin tercümesi. Bayezid kütüphanesindeki yazma nüsha. No. 1302.

durdukları bin bir türlü keramet menkıbeleri ise halk ve hükümdarlar üzerinde onlara ilâhî bir sulta kazandırıyordu ⁶⁹.

Şeyhlik siyasi sahada kudret kazanmağa başlayınca ihtiras peşinde koşan açık gözlerden bir çoğu, bu kisveye bürünerek siyasi faaliyete başladılar. Abbasî halifelerinden Mehdî zamanında Horasan'da zuhur ederek devletin başına büyük bir gaile açan *Elmukanna'*, irşad postundan saltanat tahtına geçmek isteyen bu gibi derbederlerden idi. İslâm dünyasının şarkında Selçuk devleti kurulurken, garbında da irşad postundan hükümdarlığa çıkanlar görülmektedir. Şimalî Afrika'da *مرابطين Murabitin* devletini (1056-1147) kuran *عبدالله بن ياسين Abdullah ibni Yasin*, bidayette Senegal'da küçük bir *رباط Ribat* (zaviye) de âbit ve zahit bir şeyh kıyafetinde müridler toplayarak bir hükümet kurmuş, haleflerinin İspanyayı bile zaptetmiş olduklarını biliyoruz ⁷⁰.

Esasen büyük şeyhlere müridleri arasında sultan, tekkelerine de asitâne denilmesi; şeyhlerin başlarına giydikleri külahlara taç

⁶⁹ Şeyhlerin cahil hükümdarlar ve zavallı halk üzerindeki nüfuzlarının ne kadar kuvvetli olduğunu Timuriler devri âlimlerinden *عبدالرحمن جامی Abdurrahman Câmî*'nin meşhur *شیح نجم الدین کبری Şeyh Necmeddini Kübra*'nın tercümei halinden bahsederken yazdığı bir menkıbe pek güzel göstermektedir. Câmî, bu gün hayretle okunan menkıbeyi şöyle anlatıyor: «Şeyh Meodeddini Bağdadî Harezmi'de vâzedirdi. Harezşah Alâeddin Mehmed'in anası da vaza devam ediyordu. Harezşah'a şeyhin anasile gizlice nikâhlanarak münasebette bulunduğunu söylediler. Harezşah da Şeyh Meodeddini suya attırarak boğdurdu. Meodeddini Bağdadî'nin akibetinden Necmeddine haber erişti. Mütegayyir oldu. Başını secdeye koydu. Bir hayli zaman sonra kaldırıp dedi ki: Hazreti izzeden istedim ki oğlum Meodeddinin kanı bahası olarak mülkü Sultan Alâeddin Mehmed'den ala! icabet buyurdu (!). Sultana bundan haber verdiler. Begayet pişman oldu. Piyade şeyhe geldi. Ve bir leğen dolusu altun getirdi. Eğer *ديت Diyet* gerek işte altun. Eğer kısas eyler isen işte kılıç ve baş! Şeyh cevabında buyurdu ki anın diyeti senin mülküdür. Senin başın gider. Ve çok halkın dahi başı gider. Sultan Alâeddin Mehmed nevid olup geri döndü. Ve ankarip Cengiz han zuhur etti.» *نفضات الانس* Nefehatülüns tercümesi s. 2-481) Bu menkıbe mukadderatlarını bir takım derbederlerin manevî kuvvetlerine (!) bağhyacak bir hale düşen zavallı müslümanların açık göz fetanlar elinde ne acıklı bir duruma sürüklendiklerini, irtikâp ettiği siyasi hatalarla hem kendi hanedanını hem de türk ve islâm dünyasını perişan eden Harezşah Alâeddin Mehmed'in de ne kadar geri ve cahil bir adam olduğunu göstermesi itibarile ibretle okunmağa değer....

⁷⁰ İranda kudretli bir hükümet kurmuş olan Safavîlerin de, saltanat tahtına şeyhlik postundan çıkmış oldukları malûmdur.

ismi verilmesi, büyük dergâhlarda hususî bayraklar bulunması, masevayı terk ederek vücudu hakla birleşmek davasında olan bu adamların hakikatte hangi gaye peşinde koşduklarını pek güzel göstermektedir.

Batınilerde tarikatlerin siyasî sahada kudret ve nüfuz kazanmasından istifade etmeği ihmal etmediler. Bunlar da tasavvuf namı altında icti maî nizamı esasından sarsacak zehirler neşrine devam ettiler. Bunlardan Işıkçılar, Ali-ilâhîler, Hurufîler, Babatler bilhassa türkler üzerinde meş'um izler bırakan zehirler saçtılar⁷¹.

Adetleri ve mahiyetleri birbirlerinden pek farklı olan tarikatler, müteakip asırlarda sayılamıyacak kadar çoğaldılar. Bunlardan Batıniler, Hurufiler, Hulûliyeciler, İbahiyciler gibi bazıları islâm dininin hududundan büsbütün harice çıktılar. Mevleviler,⁷² Rufailer⁷³ Nakşibendiler⁷⁴ gibi bir kısmı da zahiren islâm dini hududu içerisinde kaldılar. Buna göre tarikatler بدعيه Bid'iyye ve سنیه Sünniyye namlarıyla iki büyük guruba ayrıldılar. Bid'i sayılan ana tarikatlerin adedi on birinci asırda on biri buluyordu.

Zahir şeriate uygun olduğu iddia edilen sünnî tarikatlerin adedi ise sayılamıyacak kadar çoktu. Hemen her açık göz tarikatçi kendisine ve evlâdına zengin zengin vakıflar temini için bir tarikat kurmuştu⁷⁵.

Sünnî tarikatlerden, Mevlevilik, Kadirilik, Rufailik, Şazelilik, Be-devilik, Nakşilik, Bayramilik, Sadilik, Halvetilik.... gibi pirleri maruf olanlar, tarikatçılar arasında طرق عليه Turukaliyye ismile anılıyorlardı. Bunlardan her birinde, takip edilen ayin ve ibadet şekli, mensuplarının elbiseleri, külâhları, asaları ayrı ayrı idi. Hatta bir tarikat dervişlerinin saçlarındaki tıraş biçimi diğer tarikat dervişlerine benzemezdi. Tarikat ağına yeni bir zavallı düştüğü zaman yapılan merasim de her tarikatte ayrı ayrı idi.

Sünnî denilen tarikatler birbirlerinden bu kadar farklı olmakla

⁷¹ روح مشنوی. c. 2, s. 211.

⁷² حریری زاده کمال الدین C. III, S. 147-148.

⁷³ حریری زاده کمال الدین C. II. S. 51.

⁷⁴ حریری زاده کمال الدین C. III. S. 195.

⁷⁵ Kemalüddin Mehmed El-Hariri bütün bu sünnî tarikatleri ihtiva etmek üzere سلاسل الطرائق فی بیان وسائل الخیاتیق ünvanı altında üç ciltlik bir eser yazmıştır. Bu eserin yegâne yazma nüshası Fatih kütüphanesinde mahfuzdur.

beraber hepsinde müşterek bir esas vardı. Tarikatlerin ruhu demek olan bu müşterek esas "Zikir ve bir de insanın kendi iradesile hayatta mevdi kabul etmesi," idi. Tabii ölümle giden kimse nasıl dünyadan bilküllüye el çekmeğe mecbur olursa, tarikate giren her insan da kendi iradesile her şeyden vaz geçecek, kendi vücudünü yok farzedecekti⁷⁶.

Bütün tarikatlerde müşterek olan bu esas, طرق سنیه Turuku Sünniyeye ve طرق عليه Turuku Aliyye gibi mutantan ünvanlar altında teb-cil edilen tarikatlerin müslüman dünyasının inhitatında ne kadar müessir bir rol oynadıklarını pek güzel göstermektedir.

Halka, ruhî huzur, manevî saadet, uhrevî cennet ve nihayet allah ile ittihad vadeden bütün bu tarikatlerdeki müşterek esasa göre muayyen kelimeleri gece gündüz durmadan tekrar ede ede şuurları sarsılan zavallılar, ölmeden evvel ölmek tavsiyesile bütün hayattı faaliyetleri bırakıyor, alevî, içtimai, şahsî vazifelerini unu-tuyor, hanikahların veya evlerinin köşesine çekilerek uyuşuyorlardı.

Tarikatlerin bu müşterek esası, uydurma keramet menkibeleri her hanikahı bir tenbelhane, bir cehalet ve hurafe yuvası yapıyordu. Zikir ve ibadeti, manasını bilmediği arapça bir kaç lafzı tekrardan ibaret telâkki eden cahil de-bederler, tasavvufun aşk, hüsnü mutlak ve ittihad... gibi mübhem tabirlerini de kendi hayvanî anlayışlarına göre tefsir ederek bu cehalet ve hurafe yuvalarını aynı zamanda bir rezalet batakhanesi, bir fesad ini haline getiriyorlardı⁷⁷.

İşte Oğuz Türkleri, Selçuk oğullarının başbuğlukları altında müslüman dünyasının mukadderatını ellerine almak üzere Seyhun boylarında cenuba indikleri zaman, İslâm âlemi, siyasî, içtimai, iktisadî ve dinî hayat itibariyle acıklı maceralar içinde çırpınıyor, yıprandıran, çürüten küflü hurafeler arasında boğuluyordu. Bu dahilî rezalet ve iğtişaşlar yanında bir de Şarkî Roma İmparatorluğunun istilâ tehlikesi belirmişti. Urfa'ya kadar sokularak oralarda hareket üsleri kuran Şarkî Roma, Suriye'yi tehdit edecek birçok sevkül-ceyşî noktaları da elde ederek Bağdad'ı ortadan kaldırmak, He-

⁷⁶ رسالة جهاتيه S. 103.

⁷⁷ Türkiye Cumhuriyeti tekke denilen bu fesat ve rezalet inlerini tarihe gömmekle halkın yalnız manevî varlığını değil, ahlâki, içtimai ve iktisadî varlığını da kurtarmış ve korumuş oldu.

rakliyüs zamanında kaybedilen Palestin ve Suriye'yi geri almak emelini takibe başlamıştı. Kudretli, âdil ve azimli bir sima ile sahneye çıkan Selçuk oğullarının hayret verici serî muvaffakiyetleri ve bütün İslâm dünyası tarafından bir halâskâr gibi karşılanmaları esbabını bu haricî ve dahilî sebepler içinde aramak icap eder.

Fakat Selçuklar idaresinde ilâhî bir halâskâr gibi İslâm dünyasına giren Türklerin siyasî, idarî, ahlâkî, içtimâî ve dinî bu kadar mütefessih bir muhit içine düşmeleri tabiatıyla tesirsiz kalmıyacaktı. Filhakika Selçukların ve onlardan teşaub eden diğer Türk devletleriyle Osmanlı İmparatorluğunun bu sahalarda sukut ve inhitat âmilleri araştırılırken, bu âmillerden mühim bir kısmının menşe itibariyle bu muhite ve onun muhtelif tesirlerine dayandığını görmemek kabil değildir.

1224 (1809) SENESİNDE RUS SEFERİNE GİDECEK OLAN KAPUKULU OCAKLARININ İSTANBULDAN HAREKETLERİ ESNASINDA TEŞRİFAT MUCİ- BİNCE YAPILAN MERASİM *

Prof. İ. HAKKI UZUNÇARŞILI

Balıkesir Mebusu, T. T. Kurumu âzasından

Bonapart birinci konsül olduktan sonra Mısırın istilâsı dolayısıyla iki devlet arasında hasıl olan bürudeti izale için İstanbula gönderdiği general Sebastiyani vasıtasıyla yaptığı teşebbüsler iyi netice vererek eski dostluk iade edilmişti; bu dostluğun iadesinde yeni nizam üzere ıslahat yapmakta olan üçüncü sultan Selimin dahli olmuş ve Parise kadar giden Âmedci Galip efendi (Galip paşa) dostluğun iadesi için bir muahede akdine muvaffak olmuştu.

Daha sonra imparator olan Napolyon Bonapart, Avrupada kendisinin hasmı olan İngilizlerin müttefiki devletlerle çarpışırken bu meyanda Rusya ile de tutuşmuştu. Rusya devleti, Napolyonun Osmanlı hükümetiyle dost olması ve Dalmaçya sahillerinden ve Türkiyeden geçmek üzere Eflak'a asker sevketmesi ihtimali vesilesiyle birdenbire Osmanlıların hududunu tecavüz ile Hotin ve Bender kaleleri üzerine gelerek oraları zabtetmesi neticesinde 1221 H. 1806 M. senesinde Rusyaya harp ilân olunmuş ve İngiliz sefirinin müracaat ve tehdidine ehemmiyet verilmemişti.

Napolyonun Ruslara galebesi ve Tilsit muahedesinin akti sırasında Rusların Osmanlılarla bir mütareke akdederek sulh yapmaları tekarrür eylediğinden Rusların, İsmail kalesi ve Tuna boyundaki muvaffakiyetsizlikleri ve Alemdar Mustafa paşanın galebesi neticesi olarak Tunayı aşamayan Ruslarla dokuz aylık bir mütareke aktedilmişti.

Bu Rus seferi ve mütareke sıralarında Osmanlı ordusunda ve

* *Başveکہalet Arşivi* teşrifat defterlerinden, 676 numaralı defter (Bay Kâmil tasnifi).

devlet merkezinde bir çok müessif hadiseler vukua gelmiş, Nizam-ı cedit kaldırılıp Sultan Selim خلع hal' ve sonra şehid edilmiş, Alemdar İstanbula gelerek Dördüncü Mustafayı saltanattan indirüp İkinci Mahmudu tahta çıkarmış, arkasından çıkan bir karşı isyan üzerine yeniçeriler de Alemdarı şehid edüp tarafdarlarını öldürerek tekrar kurulan yeni nizamı da bozmuşlardı.

Bu dahili hadiselerle uğraşan Osmanlı devleti, mütarekeden sonra hudutda esaslı bir hazırlık yapmayarak musalahaya ve Napolyonun dostluğuna bel bağlamıştı. Osmanlı devleti Ruslarla Parisde aktedilecek sulh murahhaslığına Reis-ül-küttap Galip efendiye tayin eylemek istedise de Napolyon, evvelce kendisini yakından tanıdığı bu zeki diplomatı istemediğinden anın yerine Paris sefiri Muhib efendi murahhas olmuştu; bu zat safdildi; fakat Napolyon anın olmasını iyma eylediğinden ister istemez kabul edilmişti.

Napolyon eski taahhüdünde durmayarak, Türkiyeye dostluğu, Sultan Selimin şahsiyle ölçerek Osmanlı devletine gücendiğinden bahsile Ruslarla aramızı bulmamış ve devlet de bizzat Rusya devletine müracaat ederek müzakere istemişti; fakat Ruslar bu müracaat üzerine Fransa muzaheretinden mahrum kalan Osmanlı hükümetinden kabulü mümkün olmayan mütalebatta bulduklarından dolayı baş murahhas tayin edilen Reis-ül-küttap Galip efendi avdete mecbur olmuştu.

Rus murahhasları, kendilerile sulh aktedilebilmek için başlıca Eflak ve Buğdanın Rusyaya terkini istemişlerdi. Hatta gariptir ki Napolyon da aynı arzuyu izhar eylemiş olduğundan imparatorun bu döneklğine ve vefasızlığına karşı Osmanlı devleti kendi işini halletmenin çaresine bakup, Osmanlı murahhasları gerek Eflak ve Bugdanın terkini ve gerek Sırbistan ile Çerkezistan hakkındaki ağır teklifleri reddederek avdet etmişler ve hükümet Ruslar taarruz edecek olurlarsa mukabele etmeğe karar vermişti.

Türk murahhaslarının avdetinden sonra Rus başkumandanı İbrail ve Yergöğü üzerine kuvvet sevkeylemişlerse de mağlup olarak çekilmeğe mecbur olmuşlardı; işte bu hadise üzerine H. 1224 M. 1809 senesinde Ruslara harp ilân olunmuştu.

Âlemdar'dan sonra sadr-ı âzam tayin edilmiş olan Memiş paşa Serdar-ı ekremlik edecek kudrette olmayup âciz bir adam olduğundan azlolunarak sadarete, üçüncü Selim zamanında Mısır seferini

yapan Yusuf Ziya paşa tayin edilmiş idi. Aşağıda teşrifat defterinden naklettiğimiz Kapukulu ocaklarının sefere hareketleri merasimi bu sırada yapılmış ve Yusuf Ziya paşanın Mısır seferine giderken yapılmış olan ordu alayının bu seferde de aynen yapılmasına dair Padişahın şu iradesi alınmıştır.

Hatt-ı hümâyun:

*Tertip olunduğu üzere alay resminin icrasına
izn-i hümâyunum olmuştur.*

Adâ-yı din ve devlet olan Rusyalu keferesi üzerine sefer-i hümâyun-u nusrat makrun tahakkuk eylediğine binaen bâ irade-i hümâyun Mısır seferine kıyasen devletlû sadr-ı âzam hazretleri serdar-ı ekremlik unvaniyle sebükbarca olarak orduy-ı hümâyunu bilistishab kefer-i hazelân karinin istilâ eylediği bilâd-ı islâmiyeyi bimennihi ve avn ve inayetihi taâlâ seyf-i şeriat-i garra ile tahlis ve ref'i tesallutları zımında bu def'a teveccüh ve azimet buyurmalarıyle sabıklarına mukayese ile tertip olunan resm-i teşrifattır.

Tûğ-ı zafer fürûğ ve otağ-ı hazret-i Serdar-ı ekremî Davut paşa sahrasına alây-ı valâ ile mürurunda icra olunan resimdir. fi 21 sene 224 yevm-i çarşamba

İrade buyurulan yevm-i meymenet tev'emde tayin olunan vakt-i muhtardan evvelce süvari ve piyade ocağ-ı âmirelerin tuğları ve konakçıları ve konakçı paşa bendeleri takımıyle alessheer bab-ı hazreti âsaftıye gelüp mevcut bulunmak üzere bir gün evvel cümlesine bâ tezakir tenbih olunup yevm-i mezkûrda mevcut olduklarında ber mutad-ı kadîm huzur-ı hazret-ı Serdar-ı ekremde seadetlû kethüda bey bendeleri ve Mir-i mirandan seadetlû konakçı paşa kullarına ferace samur kürkler ve sairlerine ber mucib-i defter-i teşrifat-ı hümâyun hil'atler ilbas buyrulduktan sonra vakt-i muhtar duhulünde müşarünileyh kethüda bey bendeleri ve sairleri heman esblerine süvar ve tertip olunan alay ile mehterhane-i sadr-ı âli verâlarınca çalarak Bab-ı âliden huruc ve Hasan paşa hanı önünden Divanyoliyle, Aksaraydan Murad paşa camii önünden, Yusuf paşa çeşmesinden ve Mollagüraniden, Şehremini tarikiyle Topkapusundan çıkılıp doğru Davutpaşa sahrasına mukaddemce nasbolunan hayme-i hazret-i asafi önüne nüzul olundukda amâde olunan müez-

zinler ve divanhane imamı fethi şerif kıraatine şürû ve hitamında dua ve tekmilinde tûğ-ı zafer fûruğ-ı hazret-i Serdar-ı ekremî mahal-line vaz ve sair ocağ-ı âmirelerin tûğları dahi mahalline vazolunup kurbanlar zebh ve otağ-ı hazret-i asafi nasbına mübaşeret ve şürû olunup seadetlû kethüda bey bendeleri yemeklik çadırına gelüp mevcut olanlar dâmenpus ile resm-i tebriki bâdelicra avdet ederler. Ve seadetlû kethüda bey bendeleri dahi otağ-ı Serdar-ı ekremî kurulup tanzimi hitaminedek ol mahalde tevakkuf ve bâdehu ber mucib-i defter-i teşrifat iktiza eden hil'atler ilbas ve avdet olunacağı.

**İhrac-ı orduy-ı ocağ-ı âmire-i yeniçeriyân-ı dergâh-ı âlî
fi 19 câ [cemaziyel'evvel] 224 yevm-i pazartesi**

Tâyin buyurılan vakt-ı sâd-i mübarekde dergâh-ı âlî yeniçerileri ocağından bu def'a bâ irade-i aliyye gidecek ortalar mürettep alaylarıyla kasr-ı alay-ı hümâyunun altından mürurlarında ilerude yürüyen rüesa ve çorbacıları ve sair zabitanı, Alay köşkü altına gelmezden mukaddem Soğukçeşme kapusu önünde atlarından nüzul ve alâmeratibihim hil'atlar ilbas olundukca çavuşbaşı ağa ve Kethüday-ı bevabîn-i şehriyarî ağa destar-ı âdi ve ber muktezay-ı mevsim sof ferace ve sim asâları ile önlerine düşüp kasr-ı hümâyun pişgâhında bir def'a zeminpus ittirilüp kasr-ı hümâyunu mürur eyledikte yine atlarına süvar ve alaya mülhak olurlar ve rikâb-ı hümâyun ağaları ile maan Muhzır ağa dahi Soğukçeşme kapusu önünde mevcut olup zikrolunan hil'atleri mumaileyh marifetile ilbas ittirilmekle yeniçeri ağası geldikte Soğukçeşme kapusu önünde Çavuşbaşı ağa ve Kethüday-ı bevabîn-i şehriyarî ağa istikbal ve ağay-ı mumaileyh esbinden nüzul ve emr-i hümâyun buyrulduğu üzre önünce bab-ı merkumdan duhul ve huzur-ı hümâyuna götürdüklerinde huzur-ı hazret-i cihandârîde yeşil çuhaya kaplı ferace samur kürk ilbas buyrulup iade olundukda yine ağayan-ı mumaileyhima önlerince bab-ı merkumdan çıkup atına süvar ittir-diklerinde seadetlû yeniçeri ağası bendeleri süvar ve ağayan-ı mumaileyhima bendeleri piyade önünce kasr-ı hümâyun önüne vardıklarında seadetlû yeniçeri ağası bendeleri at üzerinde rikâb beraberî temenna ve zeminpus ve ağayan-ı mumaileyhima dahi maan zeminpus iderler. İşbu alayda dahi ikiyüz on üç tarihinde olduğu misillû yeniçeri ağası bendeleri al sâye kaput ve sairleri destar-ı âdi ve saye kaputlar ve kemer rahtlû esbleriyle mürur iderler. Ve

sabıkları misillü orta sakalarına ve beher ortanın kara kullukçularına ve aşçılara ve bazı dervişana Soğukçeşme kaptanı önünde seadetlü hazine Kethüday-ı şehriyarî ağa bendeleri marifeti ve teşrifatî kulları yediyle taraf-ı hümâyundan atıyyeler ihsan olunduğu.

Dergâh-ı âlî yeniçeri ocağından memurlar ve yeniçeri ağası mürettep alaylarıyla ağa kaptanından huruc ve Divanyoliyle Soğukçeşme önüne geldiklerinde hil'atlar ilbas ve atâyâları ita olunarak Alay köşkü altından gûzar ve Hocapaşadan, Ketenciler ve Kantarcılar içinden, Zeyrek başından, Sepetciler içinden, Aksaraydan, Murad paşa ve Yusuf paşa çeşmesinin önünden Mollagürani yolile, Şehiremini tarikiyle Top kaptanından çıkıldıktan sonra kendilerine mahsus olan ordularına varup haymenişin olacakları.

**İhrac-ı Orduy-ı Ocakhây-ı Cebeciyan ve Topcıyan
ve Arabacıyan ve Humbaracıyan ve Lağımçıyan-ı
Dergâh-ı âlî fi 20 ca. 224 yevmi salı**

Dergâh-ı muallâ Yeniçerileri ocağının Alay kasr-ı hümâyun-ı altından mürûrlarının ferdası günü Cebeci ve Topcu ve Arabacı ocağı âmireleri dahi kaideleri üzre alettirtip Alay kasr-ı hümâyunu altından mürûr ider iken mutat üzre [silik] Çorbacıyan ve rüesa ve zabitlerine hil'atlar ilbas ve Cebeci ve Topcu ve Arabacı başı ağalar Soğukçeşme kaptanı önünde esplerinden nüzül ve hil'atlar ilbas ve üslûb-ı sabık üzre zeminpus ittirilüp Humbaracı, Lağımçı başı ağalar memur olmayıp Ocakbaşı çavuşları ve bazı hulefa ve neferat memur olmalarıyla işbu alayda ağaları gelmeyip memur olan başçavuşları mutat üzre Soğukçeşme önünde esplerinden nüzül ile hil'atları ilbas ve zeminpus şerefiyle müşerrefen mürûr eyleyecekleri ve Yeniçeri ocağı misillü bunların dahi orta sakaları ve aşçıları ve karakullukçuları ve dervişanına taraf-ı hazret-i şahane den atıyye-i hümâyun ihsanı.

Ve zikrolunan Cebehane ve Topcıyan ve Arabacıyan ve Humbaracı ve Lağımçı ocaklarından memur olan zabitanı ve neferatlarıyla alessheher Sultanahmet meydanında cem olup bâlâda mezkûr alaylarıyla Kasr-ı alay-ı hümâyunu mürûr ve kendü orduy-ı mahsusalarında haymenişin olacakları malûm-ı âlîleri buyuruldukta emr-ü ferman hazret-i veliyyümrindir.

**Devletlû Sadr-ı âzam ve Serdar-ı Ekrem Hazretlerinin
Alây-ı vâlâ ile Davud Paşaya âzimetleri resmidir
22 ca. 1224 yevm-i perşembe**

İbtida Kılağuz çavuşu yamağı, teliyle

Bâdehu Subaşı ve Asesbaşı ağalar ruzmerre kıyafet ve neferatı önlerince ellerinde değnekleriyle

Bâdehu Tatârân-ı Asafî ve Tatar ağası kisve-i mahsusalarıyla

Bâdehu Delil ve Gönüllüyan neferatı ve ağaları elbise-i mahsusalarıyla

Bâdehu Çavuşan-ı Dîvânı Hümâyün telleriyle

Bâdehu Ağayan-ı Asafî

Bâdehu Sağda Gediklû Müteferrikagân ve solda Gediklû çavuşan ellerinde değnek ve topuz ve cümlesi destar-ı âdi ve kaputlarıyla

Bâdehu ehl-i menasıbın, Anadolu muhasebecisi efendiye kadar efendiler ikişer ikişer kafesî destar ve ber mukteza-yı mevsim sof ferace ve kemerî rahtlû espler ile, fakat seferber olan efendiler çatal destar ve sâye kaput ve hademeleri müsellağ olarak

Bâdehu Müderrisin-i kiram ikişer ikişer küçük tepeli destar ve sof ferace ve saçaklı espler ile

Bâdehu Ruznâmçe-i evvel ve Muhasebe-i evvel ve Muhasebe-i haremeyn ve Muhasebe-i cizye ve Şehremini ve Tersane Emîni ve Darphane Emîni ve Tophane Nazırı ve Baruthane Nazırı ve Matbah Emîni ve Arpa Emîni [seferber olduklarına binaen destar-ı âdi ve sof ferace ve kemer rahtlû espleriyle].

Bâdehu Kapucubaşı ağalar ve Mîr-i alem-i hassa ağa [bunlar dahi]

Bâdehu Üsküdardan [yani Üsküdar kadılığından] Mekke-i Mükerrmeye varıncaya kadar bilcümle Mevali-i kiram efendiler alettirip [küçük tepeli destar ve sof ferace ve saçaklı esp ile]

Bâdehu Kılağuz çavuşu ağa, teliyle.

Bâdehu Hazret-i Serdar-ı ekremînin kalkansız yedekleri ve mirahurları

Bâdehu Ser bölük-i bevvabin-i Hazret-i Serdar-ı ekremî ağa ve tuğlar ve bayraklar ve önlence sipah ve silâhdar ocaklarının tuğlar ve bayrakları [ağay-ı mumaileyh destar-ı âdi ve sâye kaput ve seyf ve etbaları müsellâh olarak]

Bâdehu Muhzır ağa ortası bayrağıyle [kırk nefer harbeci neferatı pûşi ve dolama ve ellerinde harbe'eriyle]

Bâdehu Hazret-i Serdar-ı ekremînin kalkanlı yedekleri

Bâdehu Tevkif ve Defter Emini efendiler [seferber olduklarına mebni kafesî destar ve sof ferace ve kemer rahtlu espleriyle]

Bâdehu Şikk-ı sani ve Şikk-ı salis efendiler [bunlar dahi]

Bâdehu Şikk-ı evvel Defterdarı Efendi [seferber olduğuna mebni çatal destar ve şemse al sâye kaput ve seyf ve kemer rahtlu esb ve etbailerü müsellâh olarak]

Bâdehu İstanbul kadısı ve mâ'zul ve payelüleri efendiler hazaratı [küçük tepeli destar ve sof ferace ve saçaklı espleriyle]

Bâdehu Sudur-ı izam [Kazaskerler] efendiler hazaratı [bunlar dahi]

Bâdehu Vezir-i mükerrerem Kaymakam Paşa Hazretleri [destar-ı âdi ve sof ferace ve kemer rahtlû esp ve rikâplarında Şâtıran ve matraciyan ve tüfenkciyan ve çuhadarlarıyle ve kapucular kethüdası ve selâm ağası pişrevlerinde ve veralarında iki nefer gedik ağaları]

Bâdehu Çavuşlar kâtibi ve emini ağa [seferber olmadıklarından destar-ı âdi ve sof feraceleriyle]

Bâdehu Hazret-i Serdar-ı ekremînin kapucular kethüdası ve selâm ağası ağalar [seferber olduklarına mebni destar-ı âdi ve al sâye kaput ve seyf ve kemeri rahtlu esp ve hademeleri müsellâh olarak]

Bâdehu Mektubî ve teşrifâtî efendiler [bunlar dahi]

Bâdehu tezkire-i evvel ve sanî efendiler [seferber olduklarına mebni destar-ı kafes ve ber muktezay-ı mevsim sof ferace ve kemer rahtlu espler ile]

Bâdehu Reisülküttab Efendi [efendi-i müşarünileyh seferber olduğına mebni çatal destar-ı âdi ve şemseli al sâye kaput ve

kemer rahtlu esp ve seyf ve hademeler müsellâh olarak] ve Çavuşbaşı ağa [ağa-yı mumailleh seferber olduğına binaen destar-ı âdi ve sof ferace ve kemer rahtlû esp ile]

Bâdehu Devletlû inâyetlû Sadr-ı âzam, Serdar-ı ekrem hazretleri ve verâlarında gedik ağaları [Hazret-i Serdar-ı ekremî çatal destar ve murassa şemseli al sâye kerrake kaput ve ağır rahtlu esp ve rikâblarında yürüyen çuhadar müsellâh ve beyaz kavuk ve siyah pûşi ve şâtıran ve mutahhareciyan [matraciyan] ve tüfenkciyan ruzmerre kıyafet ve ellerinde hıştlar ve kapu kethüdaları dahi hıştlar ve Muhzır ağa kalafat ve kaput ve odabaşı ağa kaput ve baratalariyle]

Ve semâhatlû Şeyh-ül islâm hazretleri هم‌عنان hem inan. [hazret-i fetvapenah küçük tepeli destar ve sof ferace ve saçaklı esp ile]

Bâdehu Kethüda Bey [Sadr-ı âzam kethüdası] hazretlerinin yedekleri ve mirahurları

Bâdehu Sipah ve silâhdar ocaklarının kâtip ve kethüdaları ve önlerince bölükât-ı erbaa kâtip ve kethüdaları [seferber olduklarına mebni kâtipleri çatal destar ve sairleri destar-ı âdi ve cümlesi al sâye kaput ve seyf ve kemer rahtlu espler ile ve hademeleri müsellâh olarak]

Bâdehu Sipah ve silâhtar ağaları ve önlerince bölükât-ı erbaa ağaları [bunlar dahi]

Bâdehu Alay başçavuşu ağa [çatal destar ve sâye kaput ile]

Bâdehu Saadetlû Kethüda Bey hazretleri veralarında kâtib-i kethüda efendi ve enderun ağvatu ve sair ricalin ağayan-ı enderunı [kethüda bey destar-ı âdi ve şemseli al sâye kerrake kaput ve seyf ve çuhadarları müsellâh olarak. Kethüda kâtibi efendi çatal destar ve sâye kaput ve seyf ve kemer rahtlu esp ve hademeleri müsellâh olarak]

Bâdehu Mehterhane-i tabl-u alem-i serdar-ı ekremî

Bâdehu Sipah ve silâhdar ocağı çavuşları ve ocaklısu bayrağı ile

İşbu alay resmi âdet-i kadime-i müstahsene ve şan ve şükûh-ı saltanat-ı seniyyeden olmak mülâbesesiyle sabıklarına mukayese ile tertip olunduğuna binaen derun-ı alayda mevcut bulunan bilcümle

zevat saray-ı hümâyunda mevcut bulunmalarıçün bir iki gün mukaddem tezkire neşriyle ihbar olunur ve semahatlû Şeyhül islâm efendi hazretleri yalnız haberci çavuş kulları delâletle saray-ı hümâyuna teşrif ve cây-ı mahsusalarında ârâm ve müterekkib-i hazreti serdar-ı ekremî olurlar. Müşarünileyh sadr-ı âzam ve serdar-ı ekrem hazretleri Bab-ı âliden hareket ve saray-ı hümayuna teşriflerinde doğru huzur-ı şahaneye duhul iderler ve sair mevcut bulunan vüzeray-ı izâm hazaratı huzur-ı hümâyuna duhul ve mukaddemce huruc iderler.

Devletlû sadr-ı âzam hazretlerine nezd-i hazret-i şahanede seraser kürk maa üstlük ilbas ve mücevher seyf ve tirkeş miyan-ı gayreti serdar-ı ekremiye bend ve ihsan ve semâhatlû şeyhülislâm efendi hazretlerine dahi ferve-i beyza iksa ve vesayây-ı şahane irad ve beyan ve hitamında izn-i hümayun suduriyle huzur-ı hümayundan huruc birle seadetlû Darüssaadet-iş-şerife ağası hazretleri mevkiflerinde dahi ârâmdan sonra avdet ve orta kapudan beraberce esplerine ve peykân ve solakan ve balâda mezkûr alay-ı valâ ile Divanyolundan ve Aksaraydan doğru Topkapusundan huruc ve Davudpaşada orduy-ı zaferbûye azimet ve nasbolunan otağ-ı süreyya nıtak-ı serdar-ı ekremiye nüzul buyururlar.

Ve erbab-ı alay cümlesi esplerinden nüzul ve damenpus-ı hazret-i asafî ile nail-i meram ve me'mul olup faziletlû sudur-ı izâm ve İstanbul ve mazul payelüleri ve Nakib-ül eşraf efendiler hazaratı huzur-ı hazret-i serdar-ı ekremîde ik'ad ve kahve rüsumu icrasından sonra buhur resmi dahi icra ve avdet iderler; bâdehu saadetlû Kaymakam Paşa hazretlerine huzur-ı devletlerinde seraser kürk ilbas buyrulmağla müşarünileyh hazreti Kaymakam Paşa huzur-ı hazret-i serdar-ı ekremiden huruc ve avdet buyurdıklarında ferve-i mezkûru arkalarından çıkarup esplerine süvar ve doğru Takyeciler cami-i şerifine azimet buyurup rikâb-ı hümâyun hademe-i Babîâlisi cami-i şerif-i mezkûrda mukaddemce âmade ve müterakkib olmalarıyle müşarünileyh Kaymakam Paşa hazretlerini istikbal ve kahve resmi icrasıyle bir miktar teneffüs olunduktan sonra hademe-i Babîâli-i rikâb-ı hümâyun atlarına süvar ve saadetlû Kaymakam Paşa hazretlerinin kaide üzre önlerine düşüp Âsitaneye dühullerinde mutat üzre kol olup es'ara bakılarak Babîâliye duhul ve mesned-i kaymakamiye kuûd iderler.

10 C. [Cemaziyelâhur] yevm-i pazar tarihinde Davudpaşa sahrasından hareketlerinde şevketlû efendimiz hazretleri teşrif itmeyüp fakat Haseki ağa delâletiyle taraj-ı şahaneden hat-tı şerif ile donanmış bir reis esp ve bir kıt'a mücevher saat gelüp hat-tı şerif cehren kıraat ve telhis gönderilüp ağa-yı mumaileyhe kontoş samur ve bin kuruş atıyye ve has ahurdan dört nefer kimesneye yüz kuruş bahşış verilüp avdetleri ve kapu takımıyla saadetlû Kıymakam Paşa hazretleri ve Rikâb-ı hümayun defterdarı takımıyla gelüp Davudpaşadan yarım saat kadar resmen gidilüp bâ ruhsat esnây-ı rahda rikâp takımına izin verilmekle cümlesi esplerinden nüzul ve دعا, vedâ zımında damenpus-ı serdar-ı ekremî olup avdetleri

Devletlû Sadr-ı âzam ve Serdar-ı ekrem hazretleri Davud Paşa sahrasından savb-ı maksude azimetleri günü Mısır seferinde Üskü-darda Mehmed Paşa köşküne teşrif buyrulduğuna kıyasen şevketlû kerametlû mehâbetlû kudretlû Padişah-ı âlempenah müeyyd min indillâh efendimiz hazretleri orduy-ı hümayun civarında olan Davud Paşa Sarayında vaki kasr-ı hümayunu teşrif-i mülükânelerile tezyin buyurduklarından sonra taraf-ı hazret-i şahanelerinden bir kulları tâyin ve Serdar-ı ekrem hazretlerini davet ve müşarünileyh hazretleri evkat-ı sairede olduğu misillü rikâb-ı hümayuna ruhsude-i ubudiyet eylemek için maiyyet-i serdar-ı ekremide olan kapu ricali kullariyle esplerine süvar ve doğru kasr-ı vâlâ-yı hazret-i cihandariye azimet ve sen-ği rikâbda nüzul ve müşarünileyh hazretleri huzur-ı şahaneye duhul ve ruhsûde-i hâkîpa-yı hümayun ile nail-i meram ve nüvaziş ve iltifat-ı şahaneye mazhariyetle mesrur ve şadgâm olup taraf-ı hazret-i cihandariden ikarâmen ve taltifen bir sevb erkân samur-ı faizüssürur iksâ ve izn-i hümayun sudurunda müşarünileyh hazretleri resm-i veda-ı ubudiyeti icra için kadem-i pak-i hazret-i zillullahiyi takbil ve telsim ederek avdet ettiklerinde taraf-ı şahaneden bir re's müzeyyen esb-i saba reftar dahi sen-ği rikâbda âmade olmağla müşarüniley rikâp ve licamını takbil ederek süvar ve avdet ve otağ-ı Âsafiyi teşrif, bu esnada müşarünileyh hazretlerini teşyi için otağ-ı âsafânede mevcut bulunan saadetlû Kaymakam Paşa ve hademe-i bab-ı âli ve rical-i orduy-ı hümayun süvar ve kendilerine mahsus alay ile azimet ve İncirli nam mahalle vardıklarında tevakkuf ve müşarünileyh kaymakam paşa hazretleri ve rical-i bab cümlesi veda zımında damenpus-ı serdar-ı ekremî ile müstesad ve cümlesine izin virilüp avdet ittikle-

rinde müşarünileyh sadr-ı âzam ve serdar-ı ekrem hazretleri zatlarına mahsus takım ile bilyümn-i vezzafer savb-ı maksude azimet buyuracakları malûm-ı âlileri buyruldukta emir-ü ferman hazret-i veliy-yülemrindir.

* * *

İşte bu teşrifat kaydının arzı üzerine vesikanın baş tarafındaki hatt-ı hümayun ile alayın yazıldığı gibi yapılmasına irade sadır olmuştur.

KONFERANSLAR :

« İŞİN SONUNA BAKMALI »
HİNDLİLERDE, TÜRKLERDE, BOCCACCIO'DA VE
SHAKESPEARE'DE BİR MASAL *

Dr. W. RUBEN

Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Profesörlerinden

Bir varmış bir yokmuş Genç bir kız, anasının bahçesinde fesleğen yetiştiriyormuş; bitişik evde bir Bey oturuyormuş; bu Beyin oğlu, kızı bahçede görmüş ve ona aşık olmuş. Ona takılarak şöyle sormuş: fesleğenin yaprağı kaçtır? O da ona, cevap yerine cilve ile sormuş: sen söyle kibar bilgin, gökte yıldız kaçtır? Böylece, delikanlı mağlûp olmuş. - Kız balık severmiş, Beyzade bunu bildiğinden bir balıkçı kıyafetine girmiş ve kıza balık satmış, fakat ancak bir buseye karşılık olarak. Ertesi sefer, delikanlı kıza, çiçeklerinin yapraklarını, kız da ona gökteki yıldızları sorduğu zaman, delikanlı: utan! biriki balık için beni öptün, diyerek, kıza baskın çıkmış, Genç kızın canı sıkılmış; o da ölüm meleği Azrailin kıyafetine girerek, gece yarısı Beyzadenin odasına usulca girivermiş; delikanlı çok ürkmüş; kız ondan canını istemiş; o da ağlayıp sızlamış. Kız, kıcına vurmama müsaade edersen senin canını almamağa razı olurum, demiş; ve kız, delikanlının arkasına, kanayıncaya kadar vurmuş. Ertesi sefer delikanlı çiçeğin yapraklarına, kız da gökteki yıldızlara telmih edince, kız, yediği dayaktan ötürü onunla alay etmiş. Oğlanın bu defa da canı sıkılmış, ve öyle canı sıkılmış ki kızla evlenmekten başka bir çare bulamamış. Ancak bu suretle kızı hükmü altına alabilmiş ve onun efendisi olabilmiş. Delikanlı kıza annesini göndermiş ve neticede düğün yapılmış. Fakat zifaf gecesinden bir gün önce delikanlı kıza bir kuyuya atmış; balıklardan ötürü kızla alay etmiş; kız da, dayaktan ötürü delikanlı ile alay etmiş; bundan böyle kuyuda kalacakmış, diye, galip çıktığını ona anlatarak haykırmış. Fakat kız

* Bu konferans, Türk Tarih Kurumu'nun 29.XI.1941 tarihli ilmî toplantısında verilmiştir.

ısrar etmiş, sen benim kocamsın, günün birinde benim papuçlarını taşıyacaksın, demiş. - Bir gün, delikanlı kuyunun başına gelip kıza, Şama gideceğini ve orada güzel kızları seveceğini istihza ile dolu bir dille bildirmiş. Kız iyi seyahatler dilemiş, gizlice kuyudan çıkıp erkek elbisesi giymiş, kocasının peşine koyulmuş ve Şamda çadırını onunkinin yanına kurmuş. İki delikanlı satranç oynamaya başlamışlar. Erkek kıyafetine girmiş olan kız, oyunu kaybederse, delikanlıya gece bir cariye göndereceğini söylemiş. Oyunu mahsus kaybetmiş, cariye kıyafetine girip geceyi delikanlının yanında geçirmiş, sonra memleketine dönüp tekrar kuyuya girmiş; delikanlı kıza, beklediği çocuk için bir saat hediye etmiş; onun da artık başka kızlarda gözü kalmamış; bir zaman sonra da bir erkek çocuk dünyaya gelmiş. - Günün birinde delikanlı Mısır'a, bir üçüncü defa da Elif memleketine seyahate çıkmış; gene kız kocasının peşine koyulmuş ve bir defasında bir erkek çocuğa, bir defasında da bir kız çocuğa gebe kalmış; kocası onu hiç tanımamış ve bir kere bir hançer, bir kere de sırma işlemeli bir çevre vermiş. - Üç yıl daha geçmiş, Beyzade annesini, başka bir kadın aramağa yollamış. Bu defa da düğün yapılmak üzere iken kız, üç çocuğunu, tanıma işaretleri olarak ellerinde babalarının hediyeleri olduğu halde düğün yerine göndermiş; babaları da onları tanımış, henüz gelmiş olan yeni gelini hemen geri gönderip fesleğenci kızla yeniden evlenmiş; delikanlı, kızı kucaklayıp gelin arabasından indirmek istediği vakit, kız, mahsus, dikkatsizlik yüzündenmiş gibi papuçlarını düşürmüş; erkek de onları kızın arkasından gelin odasına taşımış. Böylece kızın koştuğu şart yerine gelmiş; onlar da, çocuklarıyla birlikte muradına ermiş, biz de erelim.

Bu masalı, Macar türkoloğu Kunos, bundan kırk yıl önce Adakalede ağızdan ağıza dolaşan şeklinde kaydetmiştir¹; bu zat aynı masalın daha kısa bir şeklini İstanbulda bulmuştur². Bu, sade bir halk masalıdır. Banun güzelliklerini anlamak ve hususiyetini karakterlendirmek istediğimiz taktirde, bu hususta elimizde bir Hind, bir İtalyan, bir de İngiliz mümasili mevcuttur.

Hind mümasili ile başlayalım :

¹ J. Kunos, Türkische Volksmaerchen aus Adakale. Leipzig-New-York 1907, No. 21.

² J. Kunos, Türkische Volksmaerchen aus Stambul, Leiden 1905, No. 21.

Türkçede Karagöz, Almancada Till Eulenspiegel gibi Hindcede de Müladēva bir şakacı olarak meşhurdur³. Şu hikâye ondan bahsetmektedir: Müladēva, Uccayn'da yaşarmış; bir gün, Pātali-putra'lıların pek ince ve keskin zekâlı olduklarını duymuş. Bunu tecrübe etmek için, dostu Sasin ile oraya gitmiş, ve başka birçok şey meyanında, Mango ağaçlarının bulunduğu bir yeşillikte, Mango toplayan bir genç kız görmüş. Bu kıza, kendisine bunlardan bir kaç tane verip vermeyeceğini sormuş; kız, cevap yerine ona sormuş: sıcak mı olsun yoksa soğuk mu? O da, kızın ne kastedtiğini anlamadan her ikisinden istemis. Kız yemişlerden birkaç tane yolun tozuna atmış; o bunları kaldırıp üzerlerinden tozu üfürmüştü; kız da gülererek demiş ki: görmüyor musun, bunlar ne kadar sıcak üfleyip duruyorsun. Sonra, "soğuk,, yemişlerden, birkaç tane eline atmış. Müladēva, yani şakacıların başı, böylece genç kıza mağlûp olmuştu [45]; onu yemek için onunla evlenmek istiyordu. Müladēva, kastına bakılırsa, bir Brahman'dı; kız da bir Brahmanın kızı idi; Müladēva kızın babasına gider ve ilim tahsil etmek için geldiğini söyler. Baba, dört ay yanında okumalarını iki gençten rica eder; bunlar, şu garip şart altında razı olurlar: hocaları bu dört aydan sonra, kendisinden ne isterlerse onu hediye edecektir; ihtiyatsız hoca kabul eder; dört ay geçtikten sonra Müladēva'ya kızını vermege mecbur olur. Zifaf gecesinin tam başında Müladēva, geline sıcak Mangoları hatırlatır ve onu hemen terketmek hususunda yemin eder. Fakat kız cevap olarak ondan bir erkek çocuğu olacağını ve bu çocuğun onu kendisine (yani kıza) geri getireceğini, gururla söyler. Sonra kız arkasını döner ve uykuya dalar. Müladēva yüzüğünü kızın parmağına takar ve, kızın kurnazlığını denemek için onu terkedip uzaklaşır. Kız babasına, terkedilmiş bir kimse olarak Hacca gitmek istediğini söyler. Uccayn'nın yolunu tutar. Kibar, bilgili yüksek bir aşifte (Heter) kıyafetine girer ve Uccayn'da muhteşem bir saraya yerleşir. Müladēva bu yeni aşifeyi denemek için dostu Sasin'i gönderir. Sasin, sarayın ilk kapısında hamama girmeğe, ikinci kapıda kendini süslemeğe; üçüncü kapıda yemek yemeğe mecbur kılınır ve aşiftenin kapısı önüne gelince gece geçmiş olduğundan dışarıya atılır. (Mukayese ediniz: Tasa Kuşu) bütün aşıkların hep aynı şey başından geçer; fakat

³ Bloomfield, Journal of the American Oriental Society LXIII; Penzer (bak. aşağıda, not 5) VII, Sa: XII.

Müladēva, kapı bekçilerine rüşvet para verir ve nihayet aşifteye kadar varır⁴. Müladēva onu tanımaz fakat o Müladēvayı tanır. Aşkın verdiği bahtiyarlık içinde beraberce nefis bir vakit geçirirler, nihayet kız gebe kaldığını hisseder. O zaman kralından, geri dönmesi için bir mektup aldığını ileri sürerek kalkar gider; Müladēva kızın peşinden gitmez çünkü onun, uzaktaki kralını sevdiğini sanıyordu. On iki sene sonra, doğurduğu çocuk, babasının kim olduğunu haber alır⁵. Babasını arayıp annesinin sözünü yerine getirmek için seyahate çıkar ve Müladēvayı oyunda mağlûp eder; geceleyin yatağını vücudunun altından çalar⁶ ve pazara satılığa çıkarır. Müladēva yatağı satın almak istiyordu, fakat çocuk para istemiyordu. Pazarlık edip şöyle uyuşurlar: Müladēva gayet güzel yeni bir masal söyleyecekti; çocuk masalın asıl manasını anladığı takdirde, yatağı alıkoymayacaktı; anlamadığı takdirde yatağı Müladēvaya verecekti. Müladēva esatirî bir takım tasvirlerle aslında gayet basit bir cümle söyler, fakat zeki oğlan bütün o karışık, dolambaçlı sözleri anlar⁷. Müladēvaya, öd almak imkânını vermek için, çocuk bu gibi bir masal söylemeği teklif eder; Müladēva anladığı takdirde, yatağı ona geri verecekti; anlamazsa çocuğun kölesi olacaktı. Çocuk da aslında iyice tanınmış bir efsaneyi esrarlı ifadelerle anlatır; öyle ki Müladēva anlamaz⁸ ve çocuğun peşinden gitmeğe mecbur olur. Ondan sonra uzun zaman çocuğun annesiyle bahtiyar yaşar.

Bu hikâyeye bir halk masalı değildir. Hindin en büyük

⁴ Benzer bir sahne, Tasa kuşu hakkındaki Türkçe masalda geçmektedir. Mukayese ediniz: Adakale, No. 48, Sa. 343, devamı; İstanbul 185 ve dev.; F. Giese, Türkische Maerchen, Jena 1925. Grimm: «Marienkind», Tasa kuşu masalının değiştirilmiş bir şeklidir. No. 3; masal tipi: 710 (Aarne-Thompson The types of the folktale, TTC 74, Helsinki 1928).

⁵ Eski bir motif! karşılaştırınız: Penzer: The ocean of story IX. 82; note; Ruben, Krishna 1941, 421; karşılaştırınız: Stith Thompson, Motif Index of Folk-literature, TTG, 106 ff. Helsinki 1932-1936, Motif T 649, tanılmıyan baba; H. 1216 Ana tanımadığı babasını bulmak üzere, oğlunu gönderiyor.

⁶ Motif I 2672: çalınmış yorgan; motif K 301: usta hırsız (yavuz hırsız)

⁷ Bu cümle, Vishnu'nun tarihile alâkalıdır: Krishna s. 182

⁸ Müladēva, mısra 228 de şöyle diyor:

Bu yalan! Aynı sözleri görüyoruz: Motif H. 342.1 olarak, 852 numaralı masal tipinde, karşılaştırınız: H. 507.2: Kral şunu sormaya tahrik ediliyor: bunun manası nedir? Mukayese ediniz: 851 numaralı masal tipindeki bilmece ile 1920 numaralı masal tipindeki: Yalan söylüyorsunuz! (Motif: 905.1, X).

şairlerinden biri olan Sōmadēva, bunu "hikâye nehirleri Okyanusu,, nun son hikâyesi olarak yazmıştır; bu "Okyanus,, Hindde, Arap âleminde Binbir Gece ve Avrupada Dekamerone kadar meşhurdur. Hind masalı Milattan sonra 1000 yılına doğru tesbit edilmiştir: "hikâye nehirleri Okyanusu,, , muhtemel olarak, İmparator Ekber zamanında, yâni 1600 yılına doğru Farscaya çevrilmiştir⁹. Fakat hikâye, İtalya'da Boccaccio'da, yani 1350 de, Shakespeare'de de 1600 yılına doğru geçer. Bu yüzden Türkçe şeklinin herhalde Boccaccio'dan, yâni Ekberden önce mevcut olması lâzım gelir ve ihtimal ki bundan 6 asır önce yani Selçuklar zamanında ağızdan ağıza geçerek Hindden Tuna sahasına kadar gelmiştir¹⁰. Hem bu, Türklerin Hind masallarını Avrupada da, bu kadar ilerilere kadar getirmelerinin biricik misali değildir. Hind ve Türk masalları birbiriyle mukayese edilirse şu görülür: Ana motif aynıdır; kahraman cilveli bir kıza, güzel bir bahçevana raslıyor; kız kahramanla alay ediyor; o da intikam almak için kızla evlenmek istiyor¹¹ ve kızı zıfaf gecesi terk ediyor. Buna rağmen kızın, kurnazlığı sayesinde, kendini tanıttırmadan, ondan bir çocuğu oluyor; erkek, başka birini sevdiğini sanıyor, fakat gerçekte kendi karısını seviyor; baba çocuğu tanıyor ve hikâye iyi bitiyor.

Fakat hikâyelerdeki teferruat birbirinden kuvvetle inhiraf etmektedir; bu da Hind ve Türk muhitlerinin farklı olması dolayısıyla tabiidir. Hindde yahut klâsik Yunanistanda olduğu gibi, Türk âleminde bu gibi aşifteler (Heterler) yoktur. O halde bir aşifte yerine başka bir insanın kıyafetine girmek lâzım geliyordu; bu masalı besliyen Türk de bunun için kızı bir delikanlı kıyafetine sokmuştur; bu delikanlı başka masalarda da geçer; meselâ Tasa Kuşu hakkındaki Türk hikâyesinde, muhakkak surette Hindden gelmiş olan bir motif serisinde olduğu gibi¹² Böylece delikanlı kıyafetine girme keyfiyetini Türk hikâyeci üç defa

⁹ Ethé, Neupersische Literatur (Grundriss der iranischen Philologie II).

¹⁰ Bakınız: Yukarıda, not 4; aşağıda not 12; (Kunos, Adakale No. 6; Giese No. 11 — Kathāsaritsāgara 27; 163 ff — 104,1 ff — Bhavabhūti'nin: Mālati ve Mādhava adlı dramı).

¹¹ Aksi bir hal, yani zeki bir kızın, fena bir erkekten, hakaret ettiği kadınların intikamını almak için o erkekle evlenmesi hali, Binbir Gecede geçer. (Henning'in Almanca tercümesi XXIII, 132 ve devamı)

¹² Not 10 da zikredilen masalda; bir de Grimm 67 = 884 tipli masalda.

tekrar etmiştir; bu, tipik olarak masalvâridir; bu üç epizod'a düğünden önceki şu üç epizod tekabül etmektedir: Yaprakların sayılması, balıkların atılması ve dayak. Yaprakların sayılması gene Hind masalına, yani Mango'lardan isteme kısmına, oldukça benzer, diğer ikisi başka hikâyelerde benzer bir şekilde mevcuttur. Bir şeyin buseye karşılık olarak satılması, Binbir Gece hikâyelerinde görüldüğü gibi bir Avrupa hikâyesinde de¹³ mevcuttur. Ölüm meleği ise, Dede Korkut hikâyelerinden Deli Dumrul'dan her Türke malûmdur¹⁴; Binbir Gecede, Hikâye Nehirleri Okyanusu'nun Hind hikâyelerinde, çok defa bir kahramanın yaptığı gibi, kız düşmanının odasına gizlice giriveriyor¹⁵, Hindcede Mûladēva zıfâf gecesi geline, yüzüğün üzerinde adını okusun diye yüzüğünü veriyor¹⁶. Bu, meşhur Hind klâsik dramı Sakuntâlâ'nın taklididir; bu dramda da bir kralın yüzüğü, benzer bir rol oynar¹⁷. Fakat Türkçede, erkek sahte cariyeye, geçirdikleri aşk gecesinden sonra, beklediği çocuk için bir hediye verir; çocuk kız olursa, bununla annesi ona cihaz tedarik edecektir; çocuk erkek olursa onu boynuna asacaktır. Burada, hediyeğin tanınma işareti vazifesi göreceği söylenmemekte ise de, bu, başka hikâyelerde açıkça ifade edilmektedir¹⁸. O halde bu noktada da Türk hikâyesi Hind hikâyesinden daha masalvâridir (bak. not 45). Hindcede oğul babasını bulup eve getirir; oğul bundan da daha kurnazdır; Japon hikâyelerinde de vâkâ buna benzer bir tarzda ceryan eder¹⁹. Fakat Türk hikâyesinde tanışma keyfiyeti, kahrama-

¹³ Henning XXIII, 44 ve devamı: bir genç kız, bir delikanlıya, buse mukabilinde bir horoz tasvirini satıyor ve delikanlıyı ısırtıyor; bu yüzden, delikanlının nişanlısına sadakatsizliği ispat edilmiş oluyor. Andersen'nin, sihirli çömleğini, bir prensese, buseye karşılık veren domuz çobanı masalı. Karşılaştırınız: Grimm 114 — masal tipi 850: Prenses, ecir olarak kendisini çıplak göstermek mecburiyetindedir. Karşılaştırınız: Mûladēva'nın pazarlığı: masala karşı yatak.

¹⁴ Bu hususta benim Arkeoloğya dergisinin gelecek sayısında bir makale çıkacaktır.

¹⁵ Henning XI, 106, 108 f. 186; Kathāsaritsāgara, 49, 68 ff. 124, 25 ff.

¹⁶ Masal tipi: 304; motif: H. 81.1; kahraman, uyuyan kızın yanında, tanınmak işareti olarak yüzük bırakıyor.

¹⁷ Karşılaştırınız: benim, Yücel dergisini 76 sayılı nüshasında (1941; s. 180) çıkan Hind dramı hakkındaki makalem.

¹⁸ Masal tipi 873; motif 645.

¹⁹ F. Rumpf, Japanische Volksmaerchen: Jena 1938 Ne. 86 f. Karşılaştırınız: Grimm 68, sihirbaz çırağı, ustasından daha akıllı çıkıyor.

nın tam başka bir kadınla evlenmek istediği anda vukubulmaktadır; bu da Dede Korkuttaki iki kardeşi, Bey Böyrek'i²⁰ yahut Penelope başka bir âşıkla evlenmek üzere iken Odysseus'un vatana dönüşünü hatırlatır ve en meşhur masal motiflerinden birini teşkil eder. Türkçede her iki âşık komşudur; Hindçede ilkönce kız delikanlıyı görür, fakat babası tarafından tayin olunan güveyiyi ancak zifaf gecesi tanır; bu keyfiyet Hind örflerine uygun olduğu gibi, Türk örflerine de pekâlâ uygundur. Fakat Adakalede, köye benzer bir muhitte, delikanlı ile kız, genç yaşlarından itibaren birbirine takılır. Tuna üzerinde bulunan bu adanın yeşil bahçelerinde bu sakin muhitin tasviri, bu şairane masalın kendine has füsununu teşkil eder ve onu Hind masalından ayırır. Hind masalında bir aşk hikâyesi değil, fakat bir şakanın denemesi mevzuubahistir. Ancak kadın bir yüksek aşifte sıfatiyle erkeğe yaklaştığı zamandır ki, her ikisi arasında derin bir aşk alevleniyor. Erkek kadınla, öc almak maksadiyle evlenmek istiyor.- Fakat Türkçede erkek daha ta başlangıçta, âşık olduğu için kadına takılmaktadır. Hindcede, bu hikâye, iyi kadınların fazileti için bir örnek arz etmektedir. Bu Hind Masal Dergisinde, çok kere, iyi kadınlar var mıdır, yok mudur, konusu üzerinde münakaşa edilmekte ve Derginin sondan bir önceki hikâyeside bu, katı olarak inkâr olunmaktadır. Bunun üzerinedir ki kadının da bazan iyi, yani sadık ve vazifesine bağlı olduğunu göstermek için bu son hikâye anlatılır. Erkek, karısını, kurnazlığından ötürü değil, vazifesine sadıqlığı dolayısıyla örnek olarak göstermektedir: Kendisine birşey sorulmadan kadın ona verilmiştir; O da kadını, öc almak isteği ve kurnazlığı yüzünden almıştır; fakat kadın kendisi ile evli olduğundan sadıktır, onun içinde kendiliğinden şöyle istekte bulunmaktadır: Kadın, ondan bir çocuğu olmasını istemektedir. Öyle bir çocuk ki, ileride babasını, anasının yanına tekrar getirsin. Buna karşılık olarak Türk masalının karakteri büsbütün başkadır. Vâkıa burada da kadın Hindli kız gibi küstah, şakacı ve gururludur, fakat erkekten zorla bir çocuk istemek için fazla ahlâklıdır. Hind masalındaki yemin yerine burada, kız, erkeğin, günün birinde onun terliğini giymesini, yani gözü önünde erkeğin

²⁰ Bakınız: Yukarıda, not 14; karşılaştırınız: Grimm 198 (masal tipi 870) ikinci gelin, birincisi gelir gelmez, hemen terkediliyor; Grimm 67 de buna benzer.

küçük düşmesini istemektedir. Türkçedeki kızın fahişe olmaması da aynı ahlâklılıktan ileri gelmektedir. Vâkıa delikanlı, yabancı ülkelerdeki güzel kızlara gitmek istediğini söylüyor; fakat kadını hiç ziyaret etmiyor; tanımadığı kendi karısı ile bir aşk gecesi geçirdikten sonra, üç defa geri dönüyor.

Hindce masalda Pātaliputra'lı gururlu kız, yabancı ile istihza ediyor ve gülerik: İşte biz, büyük şehirliler, köylüleri böyle evirip çeviririz, demek istiyor. Fakat gerçekte, Mülādēva bir Bırahmandır, bu alaya susmağa mecbur olduğundan dolayı da o nisbette utanmaktadır. Türkçe masalda ise, kız sağduyulu güzel bahçevan kızdır ve okumuş beyzade ile alay etmektedir. İstanbuldaki şekilde, Adakale şeklinde o kadar açıkca söylenmiyen gayet mühim bir nokta açıkca ifade edilmektedir: Beyzade zengindir; genç, annesinden fakir bahçevan kızını istediği vakıt, sosyal bir meseleye işaret edilmiş oluyor, ki bu nokta, masalın tarihçesinde pek önemli bir mana kazanacaktır.

Gerçekten de, meselâ Boccaccio'da, kız ile delikanlı arasındaki sosyal fark, hikâyenin başlıca unsuru olmuştur. Delikanlı, bir Fransız şövalyesidir; adı Giletta olan genç kızın babası ise, delikanlının babasının hekimidir. Her iki tarafın babası ölmüştür. Delikanlı, Pariste Kralın sarayına gitmek zorundadır. Hekim kızı Giletta onu seviyor, fakat erkek, kızın, asılzade olmamasından dolayı ona hiç ehemmiyet vermiyor. O sıralarda kız öğreniyor ki, Kral, hekimlerinin hiç birinin iyi edemediği bir hastalıktan muztarip; kız da Kralın sarayına gidiyor, Kralı iyi ediyor. Mükâfat olarak, Kralın ona, kendisinin göstereceği erkeği koca olarak vermesini istemiştir. Kız, genç şövalyeyi seçiyor. Delikanlı reddediyor; Kral onu itaate zorlıyor. Delikanlı, düğün töreninin yapılmasına mani olmuyor ama zıfat gecesinden önce Floransa'ya kaçıp orada orduya giriyor. Genç karısı, delikanlının ihmâl ettiği mal ve mülkleri, örnek olacak derecede iyi idare ediyor. Erkek, kadına şu haberi gönderiyor: Kendinden olmuş bir çocukla sihrî kuvvetinden dolayı elinden hiç çıkarmıyacağı bir yüzüğü gösterirse, ancak o zaman onu kendi karısı olarak tanıyacak. Giletta cevabında, onun yüzünden vatanından uzak durmamasını, kendisinin ortadan kaybolmak, bir hacı sıfatıyla hayatını sofuca seyahatlerle doldurmak istediğini bildiriyor. Böylece genç kadın kalkıp gidiyor, yanına kâfi miktarda para alıyor, Floransaya varıyor ve orada,

erkeğin ileri sürdüğü şartları yerine getirmeğe uğraşiyor. Floransa'ya varınca, misafirhane sahibi bir kadın ona, genç Fransız kontunun fakir bir komşu kızını, aşk ilânlarıyla takip ettiğini, fakat kızın onu bâkirce reddettiğini bildiriyor. Genç kadın o bâkirenin anası ile tanışıyor, durumunu ona anlatıyor ve ondan yardım dileyor. Genç kızın, şövalyeden, aşkının bir rehinesi olarak, elindeki yüzüğü istemesini ve aşk gecesinde, meşru zevcenin, genç kız yerine geçmesini talep ediyor. Bu namusluca hizmete karşılık bol mükâfat vereceğini söylüyor. Böylece şövalye yüzüğü veriyor ve karanlık gecede, sevgilisinin yanına gidiyor. Meşru karısının yanında yattığının da farkına varmıyor. Bu aşk geceleri üst üste bir kaç kere tekrar olunuyor; nihayet Giletta gebe kaldığını hissediyor. Giletta, şövalyeden birçok hediye almıştır; onları hep namuslu, fakir kıza veriyor. Sonra da ortadan kayboluyor; şövalye yurduna dönüyor; bir bayram tertip ediyor; tam o sırada genç karısı gelip ona yüzüğü ve bir çocuğu değil, iki ikiz çocuğu gösteriyor. Bunun üzerine şövalye, kadını kendi meşru karısı olarak tanıyor.

Bu da bir halk masalı değil, bir sanat eseridir. Hem de pek ince bir eser. Yazanı en ziyade tahrik etmiş olan şey, sahte gelinle aşk hikâyesidir. Esasında, sahte bir gelinin, zıfaf gecesi, hiç bir şeyin farkında olmiyan güveğinin koynuna konması, pek yayılmış bir masal motifidir²¹. Yakup bu şekilde aldatılmıştı. Fakat Boccaccio, Türk masalcıdan esaslı surette ayrılmaktadır; onda sevişen çift, karanlıkta, gizlice memnu bir aşkın hazlarını tadararak bir kaç kere buluşuyor. Kahraman da yapılan sahtekârlığın farkına varmıyor.

²¹ Motif: K 1843.2; masal tipi 870 (Grimm 198 —). Motif: H. 1831, tip 533; Grimm; 89 1200 yılı civarından kalma Bertha efsanesinden; karşılaştırmamız: benim, iki kardeş hikâyesi hakkındaki makalem; « Belleten » de (sayı 20); tip 403 (Grimm 13); tip 450 (Grimm 11) Penzer, I. 162.

Kadın, kocasının sevgilisi ile yerini değiştiriyor, maksadı, kocasını kurtarmaktır, f. 50, XXIII Henning: Güzel hanım, kendi yerine geçmek üzere Şeyhül-islâmın çirkin kızını çvlenmeğe sevk ediyor ve aldatılmış güveği, kurnazlığı sayesinde kurtarıyor: Henning X, 172 f. Koca bir aşifte arıyor, fakat kendi karısı üstüne düşüyor, karısı da o esnada bir âşıkı beklemekte; bu Sindbad masalı, Sukasaptâti 2 nin bir şekline zeyl gibi ilâve edilmiştir, bu sonuncu ise Kadiri'nin Tutinâmesinde (No. 48) de görülmektedir. Karşılaştırmamız: Motif K. 1813 kıyafeti değiştirmiş olan zevce, sadakatsiz kadının sevgisini kazanıyor

Boccaccio, ahlâk hocası tavrıyla değil, açık saçık anlatıyor. Bütün kitabı ve hattâ yaşadığı asır gibi açık saçık.

Hindli şakacı ve Türk masalının çılğın Beyzadasi yerine burada kahraman, bir şövalyedir: Cenkte cesur, her güzel kıza âşık, asil şecerelerinden mağrur ve hekimin kızına yukarıdan aşağı bakar. Bu kız ne kadar güzel ve akıllı olursa olsun ! . . . Bu kahraman, kralın ve cebrî izdivacın baskısından kaçıyor ve savaşa gidiyor; hattâ mal ve mülkünü ihmal ediyor, karısının evde olmadığını duyunca sadakatsizce sevgilisini terkedip vatana dönüyor. Kral da ona hekimin kızını vermekte biran tereddüt ediyor; fakat kral açık fikirli ve serbest düşüncelidir; burjuva fakat güzel ve ince zekâlı karısıyla, asilzade bir kadınla geçireceği hayattan daha hoşunu geçireceğini söyleyerek, isyan eden şövalyeyi teselli ediyor.

Görülüyor ki burada sosyal mesele bütün kuvvetiyle, kikâyenin merkezinde bulunuyor; fakat Kral meseleyi biraz hafifçe ele almaktadır; dolayısıyla Boccaccio da. Zira Boccaccio Ortacağ İtalyasına mensuptur; o zamanlar, burjuva sınıfı, şehirlerde eski asilzadelere, derebelere karşı, gururla başını kaldırmağa ve onları mağlûp etmeğe başlamıştı. Burjuvalar şehirlerde yeni bir asilzade tabakası teşkil etmişlerdir. Para ile yeni asalet aynı derecede kuvvetli birer rol oynıyordu; ilim ile ilim adamları da hakir görülüyorlardı; böylece, bu fevkalâde kız, zengin ve burjuva bir hekim ailesinden olup şairin gözünde şövalye ile hemayardır. Fakat şair vakayı uzak Fransaya koyuyor: o zamanlar, eski derebeyi aileleri Fransada muasırı İtalyadakinden çok daha mühim bir rol oynıyordu; o zaman en yüksek hükümdar olan ve kendine tâbi bir şövalyeyi istediği şeye mecbur kılabilen bir Kral vardı. İtalyada ise ancak Papa, belki böyle bir rolü oynayabilirdi. Dikkate şayan olan bir nokta, hem İtalyada hem Hindde kızın hacca gitmek istiyormuş gibi yapmasıdır. Gene dikkate şayan olan bir nokta da hem Hind hem İtalyan masalında, kızın, arzulu olmıyan kocasından bir çocuk doğurması şartının ileri sürülmesidir. Vakıa bu şartı Hindistanda kadın, İtalyada erkek koşuyor; fakat gene bu üç mühim nokta da, Hind ve İtalyan şekilleri birbirine uyuyor; Türk şeklinin de, evveleri buna benzer olduğunu kabul etmek lâzımdır²². Öte taraftan, İtalyanca şeklinde ma-

²² Bizim masalımızın hikâyesi daha karışıktır! Bakınız: aşağıya.

salın başı yoktur: bahçede gördüğümüz cilveli kıza, burada büsbütün başka bir karakter verilmiştir: kız, âşık fakat konuşmayan ve hüsnühal sahibi bir kadın olmuştur: aşkını itirafa cesaret etmiyor; erkek de ona hiç aldırıyor. Kız, babadan miras tıp ilmini metbu Kral üzerinde deneyebileceği günü bekliyor, böylece sevgili delikanlıya lâyük olmak istiyor: bu Boccaccio'da yenidir; ve modern düşünülmüş olup burjuva tabakasının fikrî durumunun bir neticesidir; bu durum da biliriz ki sonraları modern garp Avrupası irfanının temeli olmuştur. Bujuva tabakasının, - modern garp Avrupası irfanının temeli olması mukadder olan, - zihni durumunun bir neticesidir²³. Boccaccio'da hikâyenin sonu Türk masalını hatırlatıyor: başka biriyle masalvârf evlenmenin yerinde yalnız bir tören baki kalmıştır; fakat Hind şekli çok inhiraf etmektedir: oğlun babayı eve geri getirmesi, belki yalnız Sômadêva'nın masala ilâve ettiği bir motiftir. Bu masalın da ondan önce Hindistanda halk masalı olarak anlatıldığını tahmin etmemiz lâzım gelecektir.

Bu Hind masalının Türk masalı ile, Türk masalının da Boccaccio'nun masalı ile ilgili olduğu şimdiye kadar bilinmiyordu. Fakat epey zamandır biliniyor ki Shakespeare, "İşin sonuna bakmalı," adlı komedyasının malzemesini Boccaccio'dan almıştır²⁴. Boccaccio'nun hikâyeleri 1567 de W. Painter tarafından Palace of Pleasure (zevkler sarayı) nda İngilizceye tercüme edilmiştir²⁵.

²³ Karşılaştırınız: Masal tipi 434 (Motif K 1825. 1. 2. Hekim kıyafetine girmiş olan fakir kız, saray hekimi oluyor: İspanyolca!); Masal tipi: 712 : Crescentia (Motif K 1837; erkek kıyafetine girmiş kadın). Henning XXIII 108 f. Sıkışık duruma düşmüş Prenses, bir paşayı bir çorba ile iyi ediyor ve onunla evleniyor. Bolte - Polivka, Anmerkungen zu den Maerchen der Brüder Grimm II, 356 : Eski bir Rus hikâyesi : Hekim olarak genç kız : 94 Grimmin bir şeklinde (Bakınız, aşağıda. not 38).

²⁴ Penzer IX, 77 ; Bolte-Polivka IV, 254, not 1 motif K. 1814. Kıyafet değiştirmiş kıza, sadakatsiz kocası âşık oluyor. Basile, Pentamerone V, 6 ve Gonzenbach : Sizilische Maerchen; Basile'de, Boccaccio'daki sosyal mesele yoktur; genç kız, delikanlıyı dövüyor; intikam fikriyle erkek kıza evlenmek istiyor, ona kötü muamele ediyor, kötü yemekler veriyor, kız seyahate çıkıyor, tebdili kıyafette iken ona üç çocuk doğuruyor; başka bir kadınla düğün oluyor; nihayet: barışma. Görüldüğü gibi, bu masal, Adakale masalına pek benzemekte ve bu masalın, İtalya'da Boccaccio'ya rağmen 1630 yılına kadar yaşadığını göstermektedir. - Bizim masalımızın seçeresi meselesinde ehemmiyetli değildir.

²⁵ The Arden Shakespeare, All's well, that ends well. Ed: W. O. Briggstocke, London 1929. S. XVI ff de basılmıştır.

Shakespeare, bütün malzemeyi hemen hemen hiç değiştirmeden almış ve sosyal esas meseleyi daha keskin bir ışık altına koymuştur. Shakespeare'de kız yalnız burjuva değil, aynı zamanda - Türkçede olduğu gibi - fakirdir ve şövalyeye ancak aşkını, faziletini, aklını verebilecek durumdadır. Kral, şövalyeyi evlenmek hususunda zorlamak isteyince kız vaz geçiyor; fakat bu defa da Kral verdiği sözü muhakkak surette yerine getirmek istiyor. Kız, İtalyan mümasili gibi, pratik bakımdan o kadar usta değildir; uzakta olan şövalyenin mal ve mülkünü idare etmiyor. Bilâkis, şövalyenin hayatının savaşta tehlikede bulunmasında kendini kabahatlı görüyor, onu eve geri getirmek ve kendinden kurtarmak istiyor ve şövalye tarafından koşulan şartları yerine getirmeyi deneyebileceğini düşünmeden, hacca çıkıyor: yani Shakespeare'de kız, Boccaccio'dakinden daha kadındır. Fakat hacca çıkarken beraberinde çok para götürmesi dikkati çekiyor: artık hikâyeye uymadığı halde bunu Shakespeare başka şeylerle beraber Boccaccio'dan almıştır. Ancak bir tesadüf eseri olmaktadır ki Floransa'da kocasına yaklaşmak imkânını görüyor ve Türkçe şeklinde olduğu gibi aralarında geçen tek aşk gecesinde hemen gebe kalıyor; Shakespeare, tekerrür eden aşk gecelerinin Boccaccio'daki biraz fazla şehvetli tasvirini, bir taneye indiriyor; tabiidir ki bunu Türk halk masalından almış değildir. Shakespeare bu piyesi yazarken bizim gibi filoloji tetkikleri yapmamıştır. Mesele daha doğrusu şu şekildedir: bu noktada, Hind ve İtalyan şekillerinde şehvetli bir edâ hâkimdir; halbuki İngiliz ve Türk şekillerinde ölçülü bir ahlaklılık hâkimdir; bu, halk psikolojisi bakımından dikaate lâyıktır. Bu hikâyenin Binbir Gece hikâyeleri arasına alındığını tasavvur edelim; o zaman bunda, aşk muhakkak Hindistanda ve Boccaccio'da olduğu gibi daha büyük bir rol oynayacaktı. Shakespeare aşk gecesini tasvir edeceği perdeye muvazi bir vaka ilâve ediyor; hikâyeye, kaba bir asker, cebin ve cakacı bir insan olan Parolles'in tipini ilâve etmiştir²⁶: bu adam şövalyeye daima refakat etmektedir. Tam aşk gecesi şövalye aşkının visâlini yaşamakla kalmıyacak, aynı zamanda, dostlarının yardımı ile bu daimî refikin fena tarafları hakkında bilgi edinecektir. Bu iki

²⁶ Arden S. XXXIV: Parolles, şövalyenin bir hastalığı gibidir. Nükteli bir mülâhaza fakat kadın, kralın hastalığını iyi ettiği gibi, onun karısı bu hastalığı iyi etmemiştir.

nokta, hayatının dönüm noktalarıdır. Zira, akıllı ve faziletli karısının kadrini ne kadar budalaca bilmiyorsa, bu cakacıyı da o kadar budalaca yanlış tanıyor. O, derebeyvârî düşünen, abdalca gururlu bir şövalye ve kötü bir insan tanıyıcısıdır. Dram muharriri Shakespeare bu muvazi vakayı ilâve etmekle bu kısa hikâyeyi dramatik bir şekilde inkişaf ettirmiştir. Budala şövalye, ancak bu kötü refikin ne olduğunu anladıktan sonra hattâ bu herif sonda adalet tevzi eden Kralın önünde şövalyesi aleyhinde şahadet edince akıllanıyor; işte bu yalancıdır ki piyesin sonunda, Kralın önünde Floransa'da geçen aşk gecesinden bahseder. - Kral, bu aşk hikâyesinin arzettiği meselenin Avrupada temelinde bulunan sosyal tabakalar meselesini uzun uzadıya mevzubahs ediyor²⁷; Kral münevver bir mutlak hükümdar gibi konuşuyor. Hem Floransaya hareket etmek üzere olan şövalyeyi, cenup kızlarından gelecek tehlikeler hakkında ikaz ediyor: Onda artık, Boccaccio'da olduğu gibi, asil olmyan bir kızı şövalyeye vermek hususunda tereddüt yoktur; bilâkis kızı hemen asılzade sınıfına yükseltmeğe hazırdır. Fakat iş buraya varmıyor; eserde bu noktaya ancak işaret edilmektedir. Eğer bu iş yapılmış olsaydı vâkâ başlıca meselesinden mahrum olurdu.- Şövalye de Boccaccio'da olduğundan çok daha fena olarak tasvir edilmiştir. Şövalye savaşa kaçarcasına gidiyor ve teçhizatını Kralın kızı verdiği dırâhuma ile satın alıyor. Kıza yalan söylüyor. Sert şartlarını ancak yazı ile bildirmeğe cüret ediyor ve sarayı neden böyle birdenbire ve gizlice terkettiğini, bizzat kızın Krala anlatmasını istiyor.- Shakespeare bilhassa hikâyenin sonunu değiştirmiştir. Burası aynı zamanda düğün tören yeri ve Kral önünde bir nevi mahkeme duruşmasıdır. Şövalye, metbuu Krala dönüyor; karısının ölümü haberi üzerine bir asılzade ona kendi kızını vermek istiyor. O esnada Floransalı kız geliyor ve evlenme yüzünden şövalyeyi dava ediyor. İddiasını, şövalyenin kendisinden bir yüzük aldığını, kendisinin de şövalyeden bir yüzük aldığını söylemekle isbat ediyor. Demek ki Shakespeare, yüzük motifini çift olarak almaktadır. Oyunun başında, kendisini iyi eden kıza teşekkür borçlu Kral da yüzük vermişti; kız da onu şövalyeye vermişti. Şimdi Kral o yüzüğü şövalyenin parmağında

²⁷ Brigstocke S. XXXII, eski Gervinus'a karşı mücadele etmektedir; delilleri ayrıca kuvvetli değildir. Gervinus, bir «Alman» sıfatıyla, bu komedyanın ihtiva ettiği sosyal mesele üzerinde kuvvetle duruyor.

tanıyor. Şövalye bir takım yalanlar içinde bocalıyor; ancak o zaman karısı, çocuk ve yüzükle birlikte görünüyor; şövalye de bu suretle mahcup oluyor. Kral ve kadın, şövalyenin bütün budalalıkları ve çılgınca gururuna göz yumuyorlar; kadınla şövalye bah-tiyar bir istikbale doğru yürüyorlar.- Şunu da kaydedelim ki Türkçe şeklinde olduğu gibi burada da, erkek tam başka bir kadınla evlenmek üzere iken asıl kadının görünmesi motifi mevcuttur: demek ki Shakespeare, burada, Türk masalcısı gibi, gerçek bir masal duygusu ile bu sevilen motifi kullanmıştır,-

Öte yandan, Hindçe masalla Shakespeare arasında yalnız bir tek çocuğun mevzuubahs olması müşterektir. Türkçe şekil, sihrî üç adedini almış, Boccaccio, ikizleri şövalyenin şartlarına üstün çıkarmak için tabiatın verdiği bir imkânı kullanıyor. Fakat hem Shakespeare'de, hem Boccaccio'da çocuk, bir süt çocuğu olarak gösterilmektedir. Türkçe şekilde, çocuklar biraz büyümüş olup, babalarını kendi sözleri ile ikna etmektedirler. Hattâ Hindcede çocuk 12 yaşında, ve daha o zamandan, babasından daha kurduzdır. Böyle bir başsoytarının ve bu derece zeki bir kadının oğlu, zekâ örneği olmak gerek! Fakat Hindliler, umumiyetle bu gibi sıfatların irsi intikalinden bahsetmezler²⁸. Başka küçük bir nokta: beyzade, kızıdan, balıklara mukabil, buseyi elde ettiği vakit kız hiddetlenir. Fakat Shakespeare'de, düğünden sonra şövalye, genç karısı terkettiği vakit, sevgili kocasının bir tek buseyi için yalvarıyor; ama o bunu ona reddediyor. Ancak böyle bir karşılaştırmadır ki, psikolojik tasvirin inceliğini gösterir.

Shakespeare de, ortaya atılan meseleyi, Boccaccio'dan daha iyi halledebilmiş değildir. Bugün bile fakir bir kız, asilzade bir efendi karşısında aynı güçlüklerle maruz kalırdı. Shakespeare'de esaslı bir sosyal meselelerin hakimi sıfatı ile akıl, muzaffer değildir. İhtiyarlığın hikmeti galiptir. Fakat Shakespeare'de en mühim şahsiyet ancak kraldır. Shakespeare'in bu komedyasında, açıkça acı bir ton hissedilmektedir. Bu müellif, genç şövalyeyi hakir görüyor ve onu hiç sevimli göstermiyor. Onun artık faziletli karısını seveceğine inanılmıyor. Şövalye, ancak krala itaat etmekte kalıyor. Shakespeare, üstelik, şövalyenin ihtiyar annesi ile başka bir ihtiyar asilzadeyi sahneye çıkarmıştır: Eski neslin bu üç mümessili, dalâ-

²⁸ Karşılaştırınız : Ruben, Krishna S. 147.

lete düşen gençliğin karşısına dikilmektedir²⁹. Bunlar tâ baştan itibaren genç kadının tarafını tutuyorlar. Kast hudutlarının darlığını seziyorlar. İhtiyarlığın hikmeti ile gençliğin kör kibri arasındaki fark, Shakespeare tarafından meseleye, yeni bir unsur olarak katılmaktadır. Müellifin bizzat kendisi, herhalde kendisini ihtiyar olarak hissediyor, ve kendinden sonra gelen neslin haline pek keder ediyor. Böylece, sosyal meseleye, nesiller meselesi katılmaktadır. Hindde esprî'li bir nükte olan şey, önce, Türklerde sosyal problem olmuştur. Türklerde, fakir-zengin zıdlığı, masala katılmıştır. Boccaccio, bu cepheyi hafiifmeşreb bir tarzda ileri götürmüştür. Shakespeare ise, meseleyi cezrî bir şekilde ele almış, ihtiyarlığın hikmetini ilâve etmiştir. Böylece, aynı mevzuun bu dört işlenme tarzı, milletler psikolojisi bakımından ele alınırsa, yüksek bir gelişmeye mazhar olmuş dört kültürü gösteriyor, demektir.

Shakespeare'deki kız, zavallı Heinrich'deki kızı çok hatırlatmaktadır. Bu hikâyede, serbest bir köylünün kızı olan faziletli ve âşik bir kız, hayatını feda etmek istiyor; maksadı, kanının fedasıyla, ağır bir hastalığa tutulmuş olan efendisi prensin, o hastalıktan kurtulmasıdır. 1200 den kalma Hartmann von Aue'nin bıraktığı eski Alman şeklinde, yani Boccaccio'dan daha evvel, Allah, bu fedakârlığı nazarı itibara alarak, prensi iyi ediyor³⁰. Gerhard Hauptmann'ın verdiği en son şekle kadar, mevzuunun başlıca unsuru, kızın, daha yüksek mevkili prens olan sessiz, vecdli, temiz, sevgisidir. Prens de kız ile sonunda evleniyor. Demek ki, böyle serbest düşünen prenslerin teşkil ettiği istisna, eserin mevzuu olmuştur.

Bilhassa, Griseldis adlı eski Alman halk kitabındaki hikâyeye, mevzuubahs ettiğimiz Türk masalı ile karşılaştırılabilir. Gerhard Hauptmann, Griseldis mevzuunu da fazla değiştirmeden modern bir dram haline sokmuştur. Bu hikâyenin en eski şekli, Boccaccio'nun en son hikâyesini teşkil etmektedir³¹. Bir kont, bir köylü kızını seviyor. Kont, kızı çoban olarak görmüş. Kont kızla evleniyor, çünkü tabileri onu zorluyorlar; yani kont cebirle evleniyor.

²⁹ Charlton, *Shakespearian Comedy*, London, 1938, 219 ff. de de böyledir.

³⁰ Hasta bir efendi için bu çocuk kurbanı, kuvvetle Hind intibası bırakıyor. *Vetâlapancavimsâti* XX; *titareyabrâhmana* VII, 13-8; F. W. K. Müller, *Uigurica* III, 34 ff. Penzer VII, 252.

³¹ Masal tipi: 887; motif: H. 461.

Fakat kızın itaatini denemek için, iki kız çocuğunu çalıyor ve yalancıkta kızı kovuyor; sonra, başka bir kadınla düğün hazırlıklarına başlıyor, ama başka birile evleneceği yerde, faziletli köylü kızı ile yeniden birleşiyor. Demek ki, kont, bahçevan kızını seven beyzadeye tekabül etmektedir. Boccaccio'da olduğu gibi kont, kızla zorla evleniyor. Fakat öc almak için değil; itaatini denemek için ona fena muamele ediyor³². Çocukları saklıyan burada, çeşme başındaki kadın değil, kontdır³³. Sonunda da başka birile yapılan düğün sayesinde bütün düğümler çözülüyor.

Giletta'nın, Griseldis'in hikâyelerini ve başka bir kaç hikâyeyi şöylece tasavvur edebiliriz: Türkçe masaldan-ki asırlarca, Avrupa'nın cenubu şarkisinde yaşamıştır- bir yandan Boccaccio'nun Giletta'sı, öte yandan da Griseldis neşet etmiştir. Türk masalının (bugünkü Türkçe masalın değil, onun, Hind ve İtalyan şekillerine daha yakın olan asıl şeklinin, motifleri, o tarzda taksim olunmuştur ki, evlat ve yüzük talebi Giletta'ya, köylü kızı (bahçevan kızı), itaat denemesi (öc alma yerine) ve başkasile evlenme motifi Griseldis'e geçmiştir.

Sonra, cadının yola getirilmesi³⁴ ile kabasakal kralın³⁵ hikâyelerini, mevzuubahs ettiğimiz masaldan iştikak ettirmek, akla yakındır. Bunlarda, pek çapkın ve cilveli bir kız (fakat kibar bir kız!) evlenmeden sonra, kocası tarafından, itaatli bir zevce haline zorla sokuluyor. Bu, Hindden pek uzak bir tasavvurdur! Birinci hikâyenin ilk vesikası, Juan Manuel dir³⁶. İkinci hikâyeninki ise 1300 yıllarına ait Fransadan gelme Lâtince bir manzumudur³⁷. Demek ki zaman itibarile, bunların her ikisi de fesleğenci kızından gelebilir.

Bir de, zeki köylü kızile evlenen kralın hikâyesi³⁸ bizim Türkçe masalımızın kaba bir taklidi olarak pek alâ tasavvur edile-

³² Mukayese ediniz : Tasa kuşu masalı ; bakınız, yukarıda not : 4.

³³ Gene Tasa kuşunu ve masal tipi : 712, Crescentia'yı mukayese ediniz.

³⁴ Masal tipi : 901 ; Wesselski, Maerchen des Mittelalters, 216 : Fakir bir erkek, zengin bir kötü kadınla evleniyor. Buradan Shakespeare'in komedyası.

³⁵ Masal tipi 900 ; Grimm : Prens, fena bir prensesle evleniyor ve onu terbiye ediyor. Mukayese ediniz : Radloff, Proben der Volksliteratur der türkischen Staemme Südsibiriens, St. Petersburg 1866, ff. III, 374 ; IV. 434 f.

³⁶ Wesselski 216 ; demek 1300 yılına doğru !

³⁷ Bolte-Polivka I, 445.

³⁸ Masal tipi : Grimm 94, 475.

bilir. Kral, kızın haddinden fazla kurnazlığına kızıyor; onunla evleniyor (fakat öc almak için değil, kıza hayran olduğu için!), kızı kovuyor, çünkü işin sonunda kız, kurnazlığı sayesinde halkı kralla karşı isyana sevk ediyor. Kral, kıza en sevdiği şeyi beraberinde almasına müsaade edince kız, kralın kendisini sırtına alıyor, öyle ki neticede kız, bu sadık sevgisi yüzünden kralla tekrar barışıyor.

Bu masal, Giletta ile Griseldis'in masalları yanında, eski Türkçe şeklinden iştikak ettirilmeye değer. Meselâ, Türkistanın Tarancı hikâyesi, şu şekli arz etmektedir³⁹.

Bir Padişah, vezirine bir bilmece veriyor. (Sfenksin Oidipus'a verdiği bilmeceye benzer bir bilmece). Vezir kızı bilmeceyi çözüyor. Kral, kıza evlenmek istiyor; kız, kraldan beyaz bir fil ile tasasız, kedersiz bir insan istiyor; beyaz fil bir yıl sonra bulunuyorsa da, tasasız insan bulunamıyor. Evlendikten sonra, Padişah karısını terk ediyor (ihtimal, öc almak için olacak; çünkü kız ona çözümlenmesi imkânsız bir mesele yüklemiştir) ve kızdan şunları istiyor: 1) mühürlü bir sandığı altınla doldurması, 2) bir kırsağı ayğıra çekdirmesi, 3) ondan bir evlâdı olması, bu çocuğu yetiştirmesi, o kırsağın tayı ile birlikte kendisine göndermesi. Kız, delikanlı kıyafetine girmiş olarak, Padişahı takip ediyor, onunla çadırında dama oynuyor, böylece onun atını ve mühürlerini oyunda kazanıyor, kırsağı çekdiriyor, sandığı doldurup tekrar mühürlüyor. Ertesi gün Padişahla kız tekrar oynuyor; bu defa kız kaybediyor ve Padişaha, cariye olarak geliyor; böylece ondan bir erkek çocuğa gebe kalıyor. Dokuz sene sonra kız, oğlanı babasına gönderiyor. Görülüyor ki bu masal, Adakale masalına pek benzemektedir - bu masalın Arapça bir şekli de bazı karabetler arz etmektedir: Bir erkek, nişanlısından zıfaf gecesinin hemen ertesi günü, kendisinden olmuş bir çocuğu göstermesini istiyor⁴⁰. Tarancılar, Adakale tipindeki masala bunu ilâve etmişlerdir: öyleki, akıllı vezir kızı, neticede, bir Hind masalından gelmektedir⁴¹; kız, Kraldan, tasasız bir insan bulmasını istiyor. Kral,

³⁹ Radloff VI, 191; Bolte-Polivka II, 354.

⁴⁰ (Grimm 94 hakkında) Bolte-Polivka II, 355.

⁴¹ Sukasaptâti 5. Bu zeki vezir kızı, iffetsiz bir padişah karısının sırrını biliyor, demek ki Tarancı masalına benziyor. Zeki köylü kızı masalını, Benfey (Kleine Schriften III, 156,) elimizdeki malzemeyi tanımaksızın Hind'den iştikak ettirmektedir. Bolte-Polivka II, 373 onu tenkit ediyorlar: Kadının kovulması avrupaîdir, diyorlar. Bolte-Polivka, Müladêva-Fesleğenci kızı masalını da ele almış degillerdir.

üç yıl araştırdıktan sonra, görünüşte bahtiyar bir kral buluyor: fakat bu ikinci kral, birinciye kötü karısını gösteriyor: kadın bir devi seviyor; kadının devden çocukları oluyor; kadın devle birlikte, devin sarayında yaşıyor. - Bu motif'i bir İran masalından biliyoruz⁴², bu masal Türkistan'a kadar gelmiştir⁴³. Bir prenses, Gül'ün, Sanavar'a ne ettiğini anlamak üzere, âşıkını yola çıkarıyor. Gül, Sanavar'ı bir devle aldatan prensesdir. İranlı prenses fenadır; fakat Türkistanlı prenses iyidir ve Gül'ün verdiği misal yüzünden, evlenmek fikirlerinden âşıkının vaz geçmesini istemektedir. Tarancıların vezir kızının da belki böyle bir niyeti vardır. Kızın neden tasasız insanı istediği açıkca ifade edilmektedir⁴⁴. O halde, Tarancılar'ın bu masalının, bir İran - Türkistan hikâyesi ile, bizim mevzu bahis ettiğimiz Türkçe masaldan - fakat bugünkü Adakale şekliyle değil, eski şekliyle - bir halita olması muhtemeldir.

Şimdi artık masalımızın şeceresini tamamlayabiliriz:

1 — Hind masalı⁴⁵ 2 — Hind, İtalyan, Adakale, Tarancılar

⁴² Benfey tarafından tercüme edilmiştir. Pancatantra I, 445 ff.

⁴³ Türkistan masalından, Ülkü dergisinin 1941 mayıs nüshasında, S. 258-268, bahsettim. Bu masal, G. Jungbauer, Maerchen aus Türkistan und Tibet, Jena 1923, No. 11 nach Ostroumoff, Skarski, Sartov, Taschkent 1906 de bulunmaktadır. Bu iffetsiz padişah karısı hakkında en eski vesika, Jātaka 536 da; ihanet eden kadın hakkında, Jātaka 193 de, Khātasaritsāgara 65, 3 ff, Pancatantra IV, 5 de, Dasakumaracarita da ilâh... bulunur; nankör kadın hakkında ise, Jāt. 374 de, Pancatantra I, 4 ilâh... da bulunur. Radloff VI, 164 ff. de de bir Tarancı masalı vardır; bu masalın - tıpkı bizim ele aldığımız masal gibi - İrancıdan (Kadirinin Tutinâmesi, No. 16, 17 ve 20) ve Hindceden iştikak ettirilmesi gerektir.

⁴⁴ Eski buddhist bir hikâye, oğlunun ölümünden dolayı tazallum eden bir kadını Buddha'nın nasıl teselli ettiğini anlatır. Buddha, kadına kendisine, içinden hiç ölü çıkmamış bir evden hardal taneleri getirirse, oğlunu yeniden dirilteceğini söyler. (Winternitz, a history of Indian literature II, Calcutta 1931, 193f., 58, 418) Hindin bu teselli hikâyesi, Arapeya, Yahudiceye, İrancıya, ilâh... - hem de İskender'in destanı içinde - geçmiştir. Tarancılarda bu, yerine getirilemeyecek bir işe misâl olarak geçmektedir.

⁴⁵ Ele aldığımız Hindce bir şekli, Merutunga'nın Prabanthacintāmani'sinde (tercüme eden: Tawney, Calcutta 1899, S. 80) bulunur: Karnāta'nın, sofu fakat çirkin prensesi, Gujara'tın, Karna adlı kraliyle evlenmek istiyordu; maksadı onun üzerinde, iyi ve sofuca tesir bırakmaktı. Fakat kral, kızın babasının bu talebini reddetti. Kız, buna reğmen, kendi seçtiği kocasına gitti (zira. Hind örf ve aklâkı, asilzadelere bunu müsaade ediyordu).

masallarında müşterek motifleri ihtiva eden ve bizim kurmamız gereken bir masal; bu masal Hindce, İranca, Uygurca, Türkçe, Arapça, Suriyece, Yahudice olmuş olabilir; 3 ile 7, ondan neşet etmektedirler. 3 — Tarancı ile Adakale masallarında müşterek ne varsa hepsini ihtiva eden ve sonradan kurulması icap eden bir masal; bundan, 4 den 6 ya kadarki masallar neşet etmektedir. 4 — Adakale. 5 — İstanbul, 6 — Tarancı. 7 — Boccaccio (Basile). 8 — Shakespeare ⁴⁶.

Fakat Karna onu hor görüyordu. Kız, kendini öldürmek istiyordu, ama Karna'nın anası, (Mukayese ediniz : Shakespeare), kızı yardım etti; Karna de kızla evlendi, fakat kızı sevmiyordu. Bir vezir, Karna'nın aşağı kasttan bir kızı sevdiğini görür. Mayanalladeyā'i aşk gecesi, erkeğin koynna gizlice sokar; böylece kız gebe kaldıktan mada Kralın yüzüğünü parmağına takar; ertesi sabah Kral, işlediği günaha: kendinden aşağı bir kızla düşüp kalkmak günahına, pişman olur; vezir de her şey'i izah eder.

Burada, ileri sürülen şart motifi filan . . . yoktur; not 46 da toplanan motiflerden yalnız 3, 5 ve 8 numaralılar vardır; vezir, yeni katılmış bir unsurdur. burada, tarihî şahsiyetler bahse mevzudur. (hikâye de, muhtemel olarak Jinamandana'nın Kumārapālacarita'sında bulunmaktadır.

Bu sonuncu maalesef, burada elimde yoktur. 14 üncü asrın başlarından kalma bu şekilde mühim olan nokta, bütün garp şekillerinde olduğu gibi yüzüğün aşk gecesi elde edilmesidir. Yalnız Sōmadēva bundan ayrılmaktadır. (Bakınız, yukarıya) O, ihtimalki, bu motifi değiştirmiştir. Şunu da kabul etmek doğru olur: garbe giden şekil, Sōmadēva'ninki değil, umumî yüzük motifini ihtiva eden, onun örneğidir.

Merutunga. Sōmadēva'nın masalını, yahut onun örneği olan masalı muhakkak tanımış olacaktır. Nükteli kadın ve sıcak ve soğuk Mango yemiş motiflerini, başka bir münasebetle, şu masalda kullanmaktadır: Uccaynī Kral Vikramaditya'nın kızı Priyanguṃjanī'nin, hocası, meşhur gramerci Vararuci ile nasıl alay ettiğın anlatan masalda (Tawney, s. 5).

⁴⁶ Bizim masalımızda şu 21 motif görülmektedir:

- 1) Zeki bahçvan kızı
- 2) Öç almak için evlenme.
- 3) Evlendikten sonra terkedilen kadın,
- 4) Şartların koşulması.
- 5) Yüzük.
- 6) Beyhude Hac.
- 7) Büyümüş erkek çocuk.
- 8) Heter, Cariye, dost kadın.
- 9) Hadiselerin 3 adet olması (üç çocuk, üç şart)
- 10) Çadır ve aşk gecesi,
- 11) Başka bir kadınla düğün.
- 12) Birçok aşk gecesi

Adakale masalında, Griseldis'te, zeki köylü kızında ve zavallı Heinrich'te, mevzuubahs olan, yüksek bir kimsenin, halktan güzel bir kıza tenezzül etmesidir. Fakat Boccaccio'nun Gilettası ile Shakespeare'de keyfiyet bambaşkadır. Bunlarda, aşağı tabakadan bir kız, yüksek adamı seviyor; fakat erkek kıızı sevmiyor; ancak kralın cebri ile kızın kurnazlığı, adamı evlenmeğe sürükliyecek. Hind ve Türk masallarında bu mesele henüz mevcut değildir. Görünüşe göre ancak Boccaccio gizlice zıfaf gecesine sokulan gelin motifini yeniden motifleştirmeğe gayret etmiş, ve bunu masalın başını değiştirmekle yapmıştır. "öc almak için evlenmek," motifini terkedip yerine, kızın, erkeğe kendini zorla kabul ettirmek istemesi, gibi insanî bir motifi sokmuştur. Her iki muharrir de eski mevzuu muhafaza etmiştir. Mutlak bir hükümdar, münevver bir insan sıfatiyle, masalın iyi bir sona ermesine yardım etmektedir. Hafifmeşreb diye vasıflandıracağımız şartlarda ifadesini bulan ruhu şövalyenin akli yenmiş değildir (Şartın, erkeğin isteksizliğine rağmen ondan bir çocuk istenmesi olduğu malûmdur). Benim bildiğime göre hiç bir edebî eser, bu meseleye yanaşmamıştır. Boccaccio ile Shakespeare'de de bu beşerî mesele bir tek kelime ile ifade edilmemektedir; bununla beraber her iki müellifte de bu, eserlerin en derin motifini teşkil etmektedir. Kadının hemen hemen cebri olan aşıkâne teşebbüsünü sevgi ile karşılayacak kadar ruhi mukavemetleri kırmış erkeğe rastlamak için, bizim Pederşahî kültür

- 13) Kuyu, kadının hüküm altına alınması
- 14) Sosyal mesele
- 15) Beşerî mesele
- 16) Kadının hekim olarak görülmesi
- 17) Nesiller meselesi
- 18) Parolle'yi ele alan müvazi mevzu
- 19) İkinci yüzük
- 20) Zeki Vezir kıızı
- 21) Gül ile Sanawrar

Bu motiflerle, şu şecre kurulabilir:

Her şekilde, asıldan alınmamış olan motifler kere içinde gösterilmiştir:
 1) — (Hindce) 1-8. 2) — (Farazî) 1-8, 12, 14. 3) — (Farazî) 1-4, 7, 8, 9, 10, 14 (5, 6, 12). 4) — (Adakale) 1-3, 8-11, 13, 14 (4, 5, 6, 7, 12). 5) — 5. (Tarancı) 3, 4, 7-10, 20 21 (1, 2, 5, 6, 11, 12, 13, 13). 6) — (Boccaccio) 3-6, 8, 12, 14, 15, 16 (7. 2. 1). 7) — (Shakespeare) 3-6, 8, 11, 14-19 (12). Bakınız : Yukarıda Basile şekli hakkındaki nota, bu şekil, umumiyet itibariyle 4 e eştir. Bakınız: Merutunga şekli hakkında, not 45.

çevremizden maderşahî bir kültür çevresine geçmek lâzımgelirdi. Böylece mesele, sosyal geçmekte, ağır bir insanlık meselesi halini almaktadır.

Aynı masalın dört muhtelif ana şeklini bir araya toplarsak, görülür ki, her dördü de aynı mevzuun klasik şekilleştirilmeleridir; fakat şekiller başka başka olmak üzere... Hindin sanat eseri masalı karşısında, Türkçe halk masalını, İtalyan hikâyesini (nuvel'ini), İngiliz komedyasını görüyoruz. Her dördü de, edebiyat tiplerinden birini, nümune olacak tarzda temsil ediyor. Hindcede, Hind ahlâkının esas problemi mezuubahistir: Ne olursa olsun, insan sözünde durmalı! bu nokta, masalda, bir nükte ile anlatılmaktadır. Destanlık mısralarla, şehirlilerin lüksü ve zihnî yüksek durumu gösterilmektedir. Türkcede, küçük şehir içinde komşular arasında, onların sevinçleri, kederleri ortasında bulunuyoruz. Boccaccio, şimşekli nesri ile bizi ortaçağ İtalyasının zevke düşkün, güzeli seven alemine, Shakespeare ise şimalin ciddiyetine götürüyor.

«ENDE GUT, ALLES GUT» EIN MAERCHEN BEI INDERN, TÜRKEN, BOCCACCIO, SHAKESPEARE

Dr. W. RUBEN

Professor an der Fakultät für Sprachen, Geschichte und Geographie, Ankara

Im Garten ihres Mutterhauses zog ein Mädchen Basilikon. Im Nachbarhause wohnte ein Bey, sein Sohn sah das Mädchen im Garten und verliebte sich. Er fragte sie neckend: „Wieviele Blätter haben Deine Blumen?“, Sie fragte, ohne zu antworten: „Wieviele Sterne stehen denn am Himmel, Du vornehmer Gelehrter?“, So war der Jüngling geschlagen.— Das Mädchen liebte Fische; der Bey-Sohn wusste es, verkleidete sich als Fischer und verkaufte sie dem Mädchen, aber nur gegen einen Kuss. Als er das nächste Mal nach den Blumenblättern, das Mädchen nach der Zahl der Sterne fragte, übertrumpfte er sie: „Schäm dich, für ein paar Fische hast Du mich geküsst!“. Das Mädchen ärgerte sich, verkleidete sich als Azrael, den Todesengel; nachts schlich sie sich in das Zimmer des Bey-sohnes; der erschrak. Sie forderte seine Seele; er jammerte. Sie willigte ein, ihm seine Seele zu lassen, wenn er sich von ihr auf sein blosses Hinterteil schlagen liesse, und sie schlug ihn, bis er blutete. Als er das nächste Mal auf die Blumenblätter und die Fische anspielte, spottete sie über seine Hiebe. Dies Mal ärgerte er sich wieder, und zwar so sehr, dass er keinen anderen Ausweg wusste als sie zu heiraten. Nur so konnte er sie ganz in seine Gewalt bekommen und ihr Herr werden. Er schickte seine Mutter, und die Hochzeit wurde gefeiert. Vor der Brautnacht aber warf er sie in einen Brunnen, verspottete sie wegen der Fische, sie ihn wegen der Hiebe; er triumphierte, sie müsse jetzt im Brunnen bleiben. Sie aber beharrte: er sei ihr Gatte und werde ihr eines Tages ihre Pantoffeln nachtragen.— Einst kam er zum Brunnen und verkündete ihr voll Hohn, er werde nach Damaskus verreisen und dort die schönen Mädchen lieben. Sie wünschte ihm eine gute Reise, verliess heimlich den Brunnen, zog Männerkleider an, folgte ihm, schlug in Syrien ihr

Zelt bei seinem auf, die beiden Jünglinge spielten Dame, und das verkleidete Mädchen versprach ihm als Preis, wenn sie verlöre, ihm zur Nacht eine Sklavin zu schicken. Sie liess sich schlagen, kleidete sich als Sklavin, schlief die Nacht bei ihm, kehrte heim in den Brunnen. Der Jüngling hatte ihr eine Uhr geschenkt für ihr zu erwartendes Kind. Es wurde ein Knabe. Er hatte jetzt keine Lust mehr zu anderen Mädchen. — Einst reiste er ebenso nach Aegypten und ein drittes Mal nach Elif-Land. Das Mädchen folgte ihm und empfing noch einen Sohn und eine Tochter; er schenkte ihr diese Male, ohne sie zu erkennen, einen Dolch und ein Kopftuch. Nach weiteren drei Jahren schickte der Bey-Sohn seine Mutter, ihm eine andere Frau zu suchen. Als diese Hochzeit gefeiert werden sollte, schickte das Mädchen ihre drei Kinder mit den drei Erkennungszeichen in den Hochzeitssaal, und der Vater erkannte sie. Er schickte sofort die eben angekommene neue Braut wieder heim und heiratete das Basilikonmädchen noch einmal. Als er sie aus dem Brautwagen hob, liess sie wie aus Versehen ihre Pantoffeln fallen, und er trug sie ihr ins Brautzimmer nach. So war die von ihr gestellte Bedingung erfüllt, und beide lebten glücklich mit ihren Kindern.

Dies Märchen hat der ungarische Turkologe Kunos vor 40 Jahren in Adakale nach mündlicher Tradition aufgezeichnet¹. Und er hat auch in Istanbul eine kürzere Variante gefunden². Es ist ein schlichtes Volksmärchen. Will man seine Schönheit verstehen und seine Eigenart charakterisieren, so bieten sich uns eine indische, eine italienische und eine englische Parallele. Beginnen wir mit der indischen:

Wie im Türkischen Karagöz, wie im Deutschen Till Eulenspiegel, so ist im Indischen Mūladēva als ein Schelm berühmt³. Von ihm handelt folgende Geschichte:

Er lebte in Ujjain; einst hörte er, dass die Leute von Pātali-putra besonders geistreich und scharfsinnig seien. Um dies zu erproben ging er mit seinem Freund Sasin dorthin und traf unter

¹ J. Kunos, Türkische Volkmaerchen aus Adakale. Leipzig - New-York 1907. Nr. 21.

² J. Kunos, Türkische Volkmaerchen aus Stambul, Leiden 1905. Nr. 21.

³ Bloomfield, Journal of the American Oriental society, LXIII; Penzer (s. u. Anm 5.) VII S. XII.

anderem in einem Hain von Mangobäumen ein Mädchen, das Mango pflückte. Er fragte das schöne Mädchen, ob sie ihm nicht einige geben wollte. Sie fragte ohne zu antworten schnippisch zurück: „Heisse oder kalte?„. Er bat sie um beides, ohne zu verstehen, was sie meinte. Sie warf ihm einige in den Staub der Strasse entgegen, er hob sie auf, blies den Staub ab- und das Mädchen lachte „Siehst du, wie heiss sie sind? Du pustest ja!„. Dann warf sie ihm noch einige „kalte„ in seine Hände. Er, der Erzschemel, war also von diesem Mädchen geschlagen und wollte sie heiraten, um sie zu bändigen. Mūladēva war der Kaste nach ein Brahmane; auch sie war die Tochter eines Brahmanen. Mūladēva ging also zu ihrem Vater und erzählte, er käme um zu studieren. Der Vater bat die beiden Jünglinge, bei ihm vier Monate zu studieren. Sie willigten ein unter der eigenartigen Bedingung, dass der Lehrer ihnen nach beendigter Lehrzeit schenken sollte, was sie erbäten. Der unvorsichtige Lehrer willigte ein und musste nach den vier Monaten dem Mūladēva seine Tochter geben. Gleich am Beginn der Hochzeitsnacht aber erinnerte Mūladēva die Braut an die heissen Mango und gelobte, sie sofort zu verlassen. Sie aber gelobte stolz zurück: Sie würde von ihm einen Sohn bekommen und der würde ihn wieder zu ihr holen. Dann wandte sie sich ab und schlief ein. Er steckte ihr seinen Ring an den Finger und verliess sie, um ihre Schlaueit zu erproben. Auf dem Ring las das Mädchen den Namen des Erzschemels. Sie erklärte ihrem Vater, dass sie als Verlassene auf eine Pilgerschaft gehen wolle, wandte sich aber nach Ujjain, verkleidete sich als vornehme, gebildete Hetäre und bezog in Ujjain einen prachtvollen Palast. Mūladēva sandte seinen Freund Sasin, die neue Hetäre zu erproben. Am ersten Tore des Palastes musste er baden, am zweiten musste er sich schmücken lassen, am dritten musste er ein Mahl einnehmen, und als er endlich vor das Zimmer der Hetäre kam, war die Nacht vorbei, und er wurde hinausgeworfen⁴. So erging es allen Bewerber. Aber Mūladēva bestach die Torwäch-

⁴ Eine aehnliche Szene kommt im türkischen Maerchen vom Kummervogel vor, vgl. Adakale Nr. 48, S. 343 ff.; Stambul 185 ff; F. Giese, Türkische Maerchen, Jena 1925, das Maerchen vom Kummervogel ist eine Variante des «Marienkind» Grimm Nr. 3, Maerchentyp 710 (Aarne-Thompson, The types of the folktale, FFC 74, Helsinki 1928).

ter mit Geld und kam zu ihr. Er erkannte sie nicht, aber sie ihn. Voll Liebesglück verlebten sie zusammen eine herrliche Zeit, bis sie sich schwanger fühlte. Dann schützte sie einen Brief ihres Königs vor, der sie heimrief, und reiste ab. Mūladēva folgte ihr nicht, weil er glaubte, sie liebe ihren fernen König.— Nach zwölf Jahren erfuhr der Knabe, den sie gebahr, wer sein Vater sei⁵. Er zog aus, ihn zu holen und das Wort seiner Mutter wahr zu machen. Er besiegte Mūladēva im Spiel, er stahl ihm nachts sein Bett unter dem Leibe weg⁶; er bot das Bett auf dem Markte zum Verkauf. Mūladēva wollte es kaufen, aber der Knabe wollte kein Geld. Sie einigten sich auf folgenden Handel: Mūladēva sollte eine neue, wahre, wunderbare Geschichte erzählen; verstünde der Knabe den richtigen Sinn der Geschichte, solle er das Bett behalten. Verstünde er sie nicht, solle er es an Mūladēva abgeben. Mūladēva erzählte mit lauter mythologischen Umschreibungen eine Geschichte in einem Satz. Aber der kluge Knabe verstand alle komplizierten Umschreibungen⁷. Zur revanche erbot sich nun der Knabe, eine solche Geschichte zu erzählen; verstünde Mūladēva sie, sollte er das Bett erhalten; verstünde er sie nicht, solle er der Sklave des Knaben werden. Und der Knabe erzählte einen rätselhaft ausgedrückten, an sich wohlbekannten Mythos so, dass Mūladēva ihn nicht verstand⁸ und nun dem Knaben folgen musste. Er lebte dann lange glücklich mit der Mutter des Knaben zusammen.

Diese Geschichte ist kein Volksmärchen. Einer der grössten Dichter Indiens, Somadeva, hat sie als letzte Geschichte seines "Ozeans der Erzählungsströme," niedergeschrieben, der in Indien so berühmt ist wie 1001 Nacht in der arabischen Welt und das Dekamerone in Europa. Dies indische Märchen ist um 1000 n. Chr. schriftlich fixiert gewesen. Der Ozean der Erzählungsströme

⁵ Ein altes Motiv! Vgl. Penzer, *The ocean of story* IX, 82, Note; Ruben Krishna 1941, 121. Vgl. Stith Thompson, *Motif Index of Folk-literature*, FFC 106 ff. Helsinki 1932-1936 Motiv T 646: unbekannter Vater; H 1216: Mutter sendet Sohn, unbekanntem Vater zu finden.

⁶ Motiv I 2672: Gestohlene Bettdecke in Motiv K 301: Meisterdieb.

⁷ Der Satz bezieht sich auf die Geschichte Vishnus: Krishna S. 182

⁸ Mūladēva sagt in Vers 228: Das ist eine Lüge! Derselbe Satz als Motiv H 342. I in Maerchentyp 852. Vgl. H 507. 2: König dazu gebracht zu sagen: Was ist dessen Sinn? Vgl. das Rätsel in Maerchentyp 851 und «du lügst» in Maerchentyp 1920 (Motiv X, 905. 1).

ist dann vermutlich unter Kaiser Akbar, also um 1600 ins Persische übersetzt worden⁹. Es ist aber schon bei Boccaccio in Italien vorhanden, also um 1350, und um 1600 bei Shakespeare. Die türkische Fassung muss also schon vor Boccaccio, also vor Akbar bestanden haben und ist also vermutlich vor mindestens 600 Jahren, d.h. zur Zeit der Seldchuken in mündlicher Tradition aus Indien ins Donaugebiet gewandert. Dies ist übrigens nicht der einzige Fall, dass die Türken indische Märchen soweit nach Europa getragen haben¹⁰.

Vergleicht man die indische und türkische Geschichte, so zeigt sich: Das Hauptmotiv ist dasselbe. Der Held trifft ein schnippisches Mädchen, eine schöne Gärtnerin. Sie verspottet ihn, er will sie aus Rache¹¹ heiraten und verlässt sie in der Hochzeitsnacht. Trotzdem erreicht sie mit List, dass sie unerkannt von ihm ein Kind bekommt. Er meint, eine andere zu lieben, aber er liebt seine eigene Frau. Der Vater erkennt das Kind an und das Ende ist gut.

Die Einzelheiten aber sind stark abweichend und das ist bei der Verschiedenheit des indischen und türkischen Milieus selbstverständlich. Im Türkischen gibt es keine solchen Hetären wie in Indien oder im klassischen Griechenland. Statt der Verkleidung als Hetäre musste also eine andere eintreten und der türkische Erzähler wählte die als Jüngling, die auch in anderen Märchen vorkommt, z. B. in der türkischen Geschichte vom Shabur Shah in einer Motivreihe, die sicher aus Indien stammt¹². Diese Jünglingsverkleidung hat dann der Türke dreimal wiederholt; das ist typisch märchenhaft. Und diesen drei Episoden entsprechen drei Episoden vor der Hochzeit: Zählen der Blätter, das Verkaufen der Fische und das Schlagen. Das Zählen der Blätter ist noch einigermaßen dem Indischen ähnlich: Dem Fragen nach den Mangos.

⁹ Ethé, Neupersische Litteratur 354 (Grundriss der iranisch. Philologie II).

¹⁰ S. o. Anm. 4; S. u. Anm. 12. Kunos Adakale Nr. 6, Giese Nr. 11 — *Kat-hāsaritsāgara* 27, 163 ff. — 104, 1. ff. — *Bhavabhūti's Drama Mālatī und Mādhava* I

¹¹ Ein umgekehrter Fall, dass ein kluges Mädchen einen bösen Mann heiratet, um für beleidigte Frauen an ihm Rache zu nehmen, kommt in 1001 Nacht vor. Deutsch von Henning XXIII, 132 ff.

¹² In dem in Anm. 10 zitierten Märchen: ferner in Märchentyp 884 — Grimm 67.

Die anderen beiden sind wieder in anderen Märchen ähnlich vorhanden: Das Verkaufen eines Dinges nur gegen einen Kuss kommt in 1001 Nacht wie in einem europäischen Märchen vor¹³. Der Todesengel aber ist aus Dede Korkut's Geschichte von Deli Dumrul¹⁴ jedem Türken bekannt. Das Mädchen dringt nachts heimlich in das Zimmer des Feindes, wie es in 1001 Nacht und indischen Geschichten ebendesselben Ozeans der Erzählungsströme mehrfach vorkommt: Nur dringen dort Helden (nicht Mädchen) in das Zelt des Gegners und fangen ihn¹⁵.

Im Indischen gibt Mūladēva in der Hochzeitsnacht der schlafenden Braut seinen Ring¹⁶, damit sie auf ihm seinen Namen lese. Das ist die Nachahmung des berühmten klassischen indischen Dramas Sākuntala, in dem ein Ring eines Königs eine ähnliche Rolle spielt¹⁷. Im Türkischen aber gibt der Mann der vermeintlichen Sklavin nach der Liebesnacht ein Geschenk für das zu erwartende Kind; davon soll sie dem Kind, falls es ein Mädchen wird, eine Mitgift kaufen, falls es ein Knabe wird, es ihm um den Hals hängen. Es wird hier nicht gesagt, dass es dann als Erkennungszeichen gelten soll, aber in anderen Märchen wird dies ausgesprochen¹⁸. Also auch in diesem Punkte ist das türkische Märchen märchenhafter als die indische (s. u. Anm. 45).

Im Indischen holt der Sohn seinen Vater heim; der Sohn ist noch schlauer als sein Vater. Das kommt so ähnlich in japanischen Geschichten vor¹⁹. Im Türkischen aber erfolgt das Erkennen ge-

¹³ Henning XXIII, 44 f.: Ein Mädchen verkauft eine Figur eines Hahns gegen einen Kuss und beisst dabei den Jüngling; dadurch wird er seiner Braut gegenüber als untreu überführt. - Andersens Maerchen vom Schweinehirt, der seinen Wundertopf der Prinzessin gegen einen Kuss verkauft, Vgl. Grimm 114—Maerchentyp 850: Prinzessin muss sich als Kaufpreis nackt zeigen. Vgl. Mūladēvas Handel: Bett gegen Geschichte.

¹⁴ Darüber sollte ein Aufsatz von mir im naechsten Arkeologya Dergisi erscheinen.

¹⁵ Henning XI, 106, 108 f, 139 f. 186; Kathāsaritsāgara 49, 68 ff.; 124, 25ff.

¹⁶ Maerchentyp 304; Motiv H 81. I: Held laesst Ring bei schlafendem Maedchen als Erkennungszeichen.

¹⁷ Vgl. meinen Artikel über das indische Drama in der Zeitschrift Yücel 1941 Nr. 76 S. 180. Fr. Thiess. Reich der Daemonen, 1941, 488: Theodora -sage.

¹⁸ Maerchentyp 873, Motiv 645.

¹⁹ F. Rumpf, Japanische Volksmaerchen, Jena 1938, Nr. 86 f. Vgl. Grimm 68: der Zauberlehrling ist klüger als sein Meister.

rade im Augenblick, als der Held eine andere Frau heiraten will. Auch das erinnert uns an Bey Beyrek im Dede Korkut²⁰, an Odysseus Heimkehr, als Penelope gerade einen anderen Freier heiraten soll, und ist eines der berühmtesten Märchenmotive. — Im Türkischen sind beide Nachbarn, im Indischen sieht das Mädchen ihn zu Anfang, erkennt dann aber den vom Vater ihr bestimmten Gatten erst in der Hochzeitsnacht. Das entspricht indischer Sitte, eigentlich auch türkischer Sitte, aber in Adakale, diesem dorfähnlichen Milieu kennt und neckt das Paar sich schon von Jugend an. Gerade diese Schilderung des friedlichen Milieus in den grünen Gärten der Donauinsel macht einen besonderen Reiz dieses idyllischen Märchens aus und unterscheidet es vom Indischen. In Indien handelt es sich garnicht um eine Liebesgeschichte, sondern um eine Probe des Witzes, Erst, als die Frau sich als Hetäre dem Manne nähert, entflammt tiefe Liebe zwischen beiden. Er will sie zu Anfang nur aus Rache heiraten. Im Türkischen aber neckt er sie schon zu Anfang aus Verliebtheit. Im Indischen ist diese Geschichte ein Musterbeispiel für die Tugend guter Frauen. In dieser indischen Märchensammlung wird öfters darüber gestritten, ob es überhaupt gute Frauen gäbe und in der vorletzten Geschichte dieser Sammlung wird dies mit aller Entschiedenheit geleugnet. Daraufhin erzählt Mūladēva diese letzte Geschichte um zu zeigen, dass manchmal die Frau auch gut, d. h. treu und pflichtbewusst ist. Seine eigene Frau stellt er so als Muster nicht ihrer Schlauheit, sondern ihrer Pflichttreue hin: Sie ist ihm, ohne gefragt zu werden, verheiratet worden; er hat sie aus Rache und durch List geheiratet; aber wie sie ihm verheiratet ist, ist sie ihm treu und stellt von sich aus das Versprechen auf, dass sie von ihm ein Kind haben will, das ihn ihr zurückholen soll. Dagegen ist der Charakter des türkischen Mädchens ganz anders. Wohl ist auch sie frech, schnipisch und stolz wie das indische Mädchen, aber sie ist viel zu sittsam auszusprechen, dass sie von ihm ein Kind erzwingen will. Statt des indischen Gelübdes verheißt sie nur, er werde eines Tages ihre Pantoffeln tragen, d. h. sich vor ihr demütigen. Es ist dieselbe Sittsamkeit, dass das Mädchen im Türkischen nicht zur Hetäre wird. Der Jüngling sagt zwar, er wolle zu den schönen

²⁰ S. o. Anm. 14. Vgl. Grimm 198 (Maerchentyp 870): Zweite Braut bei Eintreffen der ersten sofort verlassen; aehnlich Grimm 67.

Mädchen der fremden Länder gehen, aber er besucht sie garnicht, sondern nach der einen Liebesnacht mit seiner eigenen unerkannten Frau kehrt er dreimal wieder um.

Im Indischen verhöhnt das stolze Mädchen aus Pataliputra den Fremden und lacht: "So gehen wir Grosstädter mit Bauern um!," In Wirklichkeit aber ist Müladēva ein Brahmane und ist um so beschämter, als er diesen Hohn einstecken muss. Im Türkischen aber ist das Mädchen die schöne Gärtnerin mit dem gesunden Menschenverstand, die den gelehrten Sohn des Bey verspottet. In der Stambuler Variante aber ist ein sehr wichtiger Punkt deutlich ausgesprochen, der in Adakale nicht so deutlich ist: Der Beysohn ist reich, und seine Mutter zaudert erst, als der Sohn sie bittet, das arme Gärtnermädchen ihm zur Frau zu geben. Damit ist ein soziales Problem angedeutet, das bei der weiteren Geschichte des Mädchens von grösster Bedeutung wurde.

Bei Boccaccio nämlich ist der soziale Unterschied zwischen dem Mädchen und dem Jüngling die Hauptsache geworden. Er ist ein französischer Ritter, sie, Giletta, ist die Tochter des Leibarztes seines Vaters. Beide Väter sind gestorben, der Jüngling muss an den königlichen Hof in Paris. Die Arzttochter Giletta liebt ihn, aber er beachtet sie ihrer bürgerlichen Geburt wegen garnicht. Da erfährt sie, dass der König an einer Krankheit leidet, die keiner seiner Aerzte heilen kann. Sie geht auch an den Hof und heilt den König. Als Lohn hat sie sich ausgebeten, dass der König ihr den Mann geben soll, den sie angeben wird. Und sie wählt den jungen Ritter. Der weigert sich; der König zwingt ihn zum Gehorsam. Er lässt die Hochzeit vollziehen, aber vor der Brautnacht flieht er nach Florenz und tritt dort in die Armee ein. Seine junge Frau verwaltet die von ihm vernachlässigten Güter mustergültig. Er sendet ihr die Botschaft, er würde sie nur dann als Gattin anerkennen, falls sie von ihm ein Kind und einen Ring von seiner Hand aufwiese, den er nie von sich geben werde, dean er hat magische Kraft. Giletta antwortet: Er möge ihretwegen nicht seinem Lande fern bleiben; sie selber wolle verschwinden, als Pilgerin ihr Leben mit frommen Wanderungen verbringen. Sie geht also fort, nimmt genügend Geld mit und begibt sich nach Florenz um zu versuchen, die von ihm gestellten Bedingungen zu erfüllen. Dort berichtet ihr eine Wirtin, dass der junge

französische Graf eine arme Nachbarin mit seinen Liebesanträgen verfolgt, diese ihn aber keusch abweist. Die junge Frau setzt sich mit der Mutter jenes keuschen Mädchens in Verbindung, erklärt ihr ihre Lage und bittet sie um Hilfe. Jenes Mädchen soll sich vom Ritter jenen Ring als Unterpfand seiner Liebe geben lassen. Und während der Liebensnacht soll dann sie, die rechtmässige Frau, den Platz jenes Mädchens einnehmen. Für diesen ehrenhaften Dienst würde sie sie reich belohnen. Der Ritter gibt also den Ring her und besucht in dunkler Nacht seine Geliebte, ohne zu merken, dass er bei seiner eigenen Frau schläft. Diese Liebensnächte werden mehrfach wiederholt, bis Giletta sich schwanger fühlt. Sie hat vom Ritter viele Geschenke erhalten und gibt sie dem armen ehrenhaften Mädchen. Dann verschwindet sie; der Ritter kehrt heim, veranstaltet gerade ein Fest, da kommt seine junge Frau und zeigt ihm den Ring und nicht nur einen Knaben, sondern sogar zwei Zwillinge. Der Ritter erkennt sie nun als seine rechtmässige Gattin an.

Auch dies ist kein Volks-, sondern ein Kunstmärchen, u. z. ein sehr raffiniertes. Was Boccaccio am meisten gereizt hat, ist die Liebesgeschichte der untergeschobenen Braut. An sich ist dies ein weitverbreitetes Märchenmotiv, dass eine falsche Braut in der Hochzeitsnacht dem nichtsahnenden Bräutigam untergeschoben wird²¹. Schon Jakob wurde so betrogen. Aber Boccaccio unterscheidet sich ganz wesentlich von dem türkischen Erzähler: Er lässt das Paar sich im Dunkeln, heimlich, und in verbotennem Liebesgenuss und ohne dass der Held den Betrug merkt, mehrfach treffen. Er erzählt frech, nicht sittsam - wie es sein ganzes Buch und sein Jahrhundert war. Statt dem indischen Schelm und dem

²¹ Motiv K 1843. 2; Maerchentyp 870 (= Grimm 198; Motiv H 1831); Typ 533 (Grimm 89; aus Berthasage um 1200; vgl. meinen Artikel über das Zwei-Brüder-Maerchen im Belleten 20); Typ 403; 450 (Grimm 11). Penzer I, 162: Frau tauscht den Platz mit der Geliebten des Mannes, um ihn zu retten. Henning XXIII, 50 f.: Schöne Herrin veranlasst statt ihrer selber die haessliche Tochter des scheid el Islam zur Hochzeit und befreit dann den betrogenen Braeutigam wieder durch List. Henning X, 172: Mann sucht Dirne, kommt aber zufaellig zu seiner eigenen Frau, die gerade einen Buhlen erwartet, diese Sindbad-geschichte ist angehaengt an eine Variante von Sukasaptati 2, die in Kadiri's Tutiname Nr. 8 wiederkehrt. Vgl. Motiv K 1813: verkleideter Gatte gewinnt Liebe der untreuen Frau;

törichtem Bey-Sohn des türkischen Märchens ist der Held ein Ritter: Tapfer im Kampf, verliebt in jedes schöne Mädchen, stolz auf seine ritterliche Abstammung und voll Verachtung für die Arzttochter, mag sie auch noch so schön und klug sein. Er flieht aus der Macht des Königs und der erzwungenen Ehe in den Krieg, vernachlässigt seine Güter, und kehrt heim, treulos die Geliebte verlassend, als er erfährt, dass seine Frau nicht mehr zuhause ist. Der König hat auch einen Augenblick Bedenken, ihm die Arzttochter zur Frau zu geben; aber er ist aufgeklärt und tröstet den protestierenden Ritter mit der Bemerkung, das er mit seiner bürgerlichen, aber schönen und geistreichen Frau ein vergnüglicheres Leben führen würde als mit einer adligen.

Das soziale Problem steht also stark im Mittelpunkt der Geschichte, aber der König behandelt es etwas leichtfertig - und damit Boccaccio selber. Boccaccio gehört eben dem mittelalterlichen Italien an: Damals begann das Bürgertum sich in den Städten gegen den alten feudalen Adel voll Stolz zu erheben und zu siegen. Die Bürger bildeten eine neue adlige Herrschaft in den Städten. Geld und neuer Adel spielten eine gleich starke Rolle, und auch die Wissenschaft und die Wissenschaftler waren nicht verachtet. So gehört dies hervorragende Mädchen einer reichen bürgerlichen Arztfamilie an und gilt in den Augen des Dichters dem Ritter als ebenbürtig. Aber er verlegt die Handlung ins ferne Frankreich. Dort spielt der alte feudale Adel damals noch eine wesentlich grössere Rolle als im gleichzeitigen Italien. Dort gab es auch einen König als höchsten Souverän, der einen Ritter als Lehensmann zwingen konnte. In Italien selber hätte höchstens der Papst diese Rolle spielen können.

Merkwürdig ist, dass in Italien und Indien das Mädchen auf Pilgerfahrt zu gehen vorgibt, der Ring des Mannes eine Rolle spielt, und die Bedingung gestellt wird, dass das Mädchen ein Kind von ihrem nicht-wollenden Gatten erhalten soll. Die Bedingung stellt zwar in Indien die Frau, in Italien der Mann. In diesen wichtigen Punkten stimmt also die indische und italienische Variante überein, und man muss annehmen, dass früher einmal auch die türkische Variante so ähnlich gelaute hat ²². Andererseits fehlt

²² Die Geschichte unseres Märchens ist noch komplizierter! S. u.

im Italienischen der Anfang: Das schnippische Mädchen im Garten hat einen ganz anderen Charakter bekommen: Es ist eine verliebte, aber schweigende und züchtige Jungfrau geworden. Sie wagt ihre Liebe nicht einzugestehen, und er seinerseits beachtet sie überhaupt nicht. Sie wartet also darauf, dass sie ihre vom Vater ererbte Wissenschaft am Lehensherrn, dem König erproben kann, um sich auf diese Weise den geliebten Jüngling zu verdienen. Das ist neu bei Boccaccio. Das ist modern gedacht. Das entspringt der geistigen Haltung des Bürgertums, das die Grundlage der modernen westeuropäischen Bildung werden sollte²³.

Der Schluss aber erinnert bei Boccaccio wieder ans Türkische: Statt der märchenhaften Heirat mit einer anderen ist nur ein Fest übriggeblieben. Aber das Indische weicht weit ab: Dass der Sohn seinen Vater heimholt, ist ein Motiv, das vielleicht nur Somadeva diesem Märchen hinzugefügt hat. Wir müssen ja doch wohl annehmen, dass dies Märchen auch schon vor ihm als Volksmärchen in Indien lebte.

Man hat bisher nicht gewusst, dass das indische mit dem türkischen, das türkische mit dem italienischen Märchen zusammenhängt. Aber man weiss seit langem²⁴, dass Shakespeare den Stoff seines Lustspiels: Ende gut, alles gut, aus Boccaccio entlehnt hat: Dessen Geschichten wurden 1567 von W. Painter in seinem

²³ Vgl. Maerchentyp 434 (Motiv K 1825. I. 2: Armes Maedchen, als Doktor verkleidet wird Hofarzt: Spanisch). Maerchentyp 712: Crescentia (Motiv K 1837: Frau als Mann verkleidet). Henning XXIII, 108 f: Prinzessin in Not heilt mit Brühe einen Pascha und heiratet ihn. Bolte-Polivka, Anmerkungen zu den Maerchen der Brüder Grimm II, 356: altrussische Legende; Maedchen als Arzt in einer Variante von Grimm 94 (S. u: Anm. 38).

²⁴ Penzer IX, 77; Bolte-Polivka IV, 254, Anm. I und Motiv K 1814 Maedchen verkleidet von ihrem treulosen Gatten geliebt: Basile Pentameron V, 6 und Gonzenbach, Sizilische Maerchen. Bei Basile fehlt das soziale Problem des Boccaccio; das Maedchen schlaegt den Jüngling, aus Rache will er sie heiraten, misshandelt sie dann mit schlechtem Essen, verweist, sie gebiert ihm in Verkleidung drei Kinder, Hochzeit mit einer anderen, Versöhnung: So ist dies Maerchen dem von Adakale sehr aehnlich und zeigt, wie in Italien dieses Volksmaerchen trotz Boccaccio bis 1630 weiterlebte. Für den Stammbaum unseres Maerchens ist es im Uebrigen belanglos,

Palace of pleasure ins englische übersetzt²⁵. Shakespeare hat den ganzen Stoff ziemlich unverändert übernommen und hat das soziale Kernproblem in noch schärferes Licht gerückt. Das Mädchen ist bei ihm nicht nur bürgerlich, sondern auch arm und hat dem Ritter nur seine Liebe, seine Tugend und seine Klugheit zu bieten. Als der König den Ritter zur Ehe zwingen will, verzichtet sie; aber dies Mal will der König sein Versprechen unter allen Umständen wahr machen. Sie ist dann nicht so geschäftstüchtig wie ihre italienische Parallele; sie verwaltet nicht die Güter des fernen Ritters. Sie fühlt sich vielmehr schuldig, dass er sein Leben im Kriege der Gefahr aussetzt, will ihn nach Hause kommen lassen, will ihn von sich befreien und geht auf Pilgerschaft ohne daran zu denken, dass sie versuchen könnte, die vom Ritter gestellten Bedingungen zu erfüllen. Sie ist also bei Shakespeare weiblicher als bei Boccaccio. Aber es ist doch auffallend, dass sie auf die Pilgerschaft viel Geld mitnimmt: das hat Shakespeare aus Boccaccio übernommen, obgleich es eigentlich nicht mehr passt. Erst zufällig sieht sie dann in Florenz eine Möglichkeit, sich ihrem Gatten zu nähern. Und wie im Türkischen empfängt sie gleich in der ersten Nacht, d. h. Shakespeare hat die reichlich sinnliche Darstellung der wiederholten Liebesnächte, die er bei Boccaccio vorfand, auf die eine Nacht reduziert, selbstverständlich ohne dies etwa aus dem Türkischen zu entnehmen. Shakespeare hat keine philologischen Studien getrieben wie wir, als er dies Stück schrieb. Es ist vielmehr so: Im Indischen und Italienischen herrscht ein erotischer Ton, im Türkischen und Englischen aber eine zurückhaltende Sittsamkeit. Das ist bezeichnend für die Psychologie der Völker. Man stelle sich vor, dies Märchen wäre auch in 1001 Nacht eingegangen, so hätte dort die Liebe sicher wie im Indischen und bei Boccaccio eine grosse Rolle gespielt.

Statt die Liebesnacht zu schildern, fügt Shakespeare vielmehr eine Parallelhandlung ein: Er hat der Geschichte eine neue Figur hinzugefügt in der Gestalt Paroles²⁶, eines rohen Kriegers, eines

²⁵ Abgedruckt in *The Arden Shakespeare, All's well, that ends well*, Ed. W. O. Brigstocke, London 1299 S, XVI ff.

²⁶ Arden S. XXXIV: Parolles ist wie eine Krankheit des Ritters. Geistreich bemerkt; aber seine Frau heilt diese Krankheit nicht, wie sie die des Königs heilt.

Feiglings und Prahlhans, der der ständige Begleiter des Ritters ist. Gerade in dieser Nacht hat der Ritter nicht nur die Erfüllung seiner Verliebtheit, sondern auch durch die Hilfe seiner Freunde die Aufklärung über die schlechten Seiten dieses ständigen Begleiters zu erleben. Beides sind Wendepunkte seines Lebens. Denn, so dumm er seine kluge und tugendhafte Frau verkennt, so dumm verkennt er diesen Bramarbas. Er ist ein Ritter, feudalistisch denkend, dummstolz und ein schlechter Menschenkenner. Der Dramatiker Shakespeare hat die knappe Novelle dramatisch ausgestaltet, als er diese Parallelhandlung einführte, und hat die Handlungsweise des Ritters dadurch erst psychologisch verständlich gemacht. Der dumme Ritter kann erst zur Vernunft kommen, als er diesen schlechten Begleiter durchschaut hat - und als dieser selbe Kerl sogar am Schluss vor dem richterlichen König gegen seinen Ritter selber zeugt. Gerade dieser Lügner bezeugt am Schluss vor dem König die Liebesnacht in Florenz.

Der König spricht ausführlich über die Standesfragen, die dem Problem dieser Liebesgeschichte in Europa zugrunde liegen²⁷. Er spricht wie ein aufgeklärter absoluter Monarch. Er warnt auch im Anfang seine nach Florenz aufbrechenden Ritter vor den Verführungen der welschen Mädchen. Er hat nicht mehr wie bei Boccaccio Bedenken, das bürgerliche Mädchen dem Ritter zu geben. Er ist bereit, das Mädchen sofort zu adeln, aber es kommt nicht dazu; würde es geschene, wäre die Handlung um ihr Hauptproblem gebracht.

Der Ritter aber ist noch wesentlich schlechter dargestellt als bei Boccaccio. Er entflieht in den Krieg nach Florenz und kauft sich die nötige Ausrüstung mit dem Geld, das der König dem Mädchen als Mitgift gegeben hat. Er belügt sie und sagt, er ginge nur wenige Tage fort. Er wagt es nur schriftlich, ihr seine harten Bedingungen zu stellen. Und er verlangt, dass grade sie dem König klarmachen soll, dass er den Hof so plötzlich und heimlich verlassen hat.

Shakespeare hat besonders den Schluss geändert. Eine Art

²⁷ Brigstocke S. XXXII polemisiert ohne wesentliche Argumente gegen den alten Gervinus, der als «Deutscher» das soziale Problem dieses Lustspiels stark betont hatte.

Hochzeitsfest mit einer andern Braut und zugleich eine Art Gerichtssitzung vor dem König bringt die Aufklärung. Der Ritter kehrt zu seinem Lehensherrn heim. Ein Edler will ihm auf die Nachricht von dem Tode der jungen Frau hin seine eigene Tochter zur Frau geben. Da kommt jenes Mädchen aus Florenz und klagt gegen den Ritter wegen seines gegebenen Eheversprechens. Der unedle Ritter hatte also zuerst das Versprechen des Königs dem armen Bürgermädchen gegenüber aus Adelsstolz zu erfüllen abgelehnt; sein eigenes Versprechen, das er dem armen edlen Fräulein aus Florenz gegeben hatte, leugnet er jetzt ab. Sie beweist ihren Anspruch aber damit, dass der Ritter von ihr einen Ring empfangen hat, wie sie auch von ihm den seinen empfangen hat. Shakespeare hat also das Ringmotiv verdoppelt. Im Anfang hatte der dankbare König nach seiner Heilung dem Mädchen einen Ring gegeben. Sie gab ihn dem Ritter, und der König erkennt ihn jetzt an seinem Finger. Der Ritter verstrickt sich hilflos in Lügen; da erst tritt seine Frau mit dem Kind und dem Ring auf, den sie von ihm bekam. Jetzt ist der Ritter überführt. Der König und die Frau übersehen alle Dummheit und den törichten Stolz des Ritters, und das Paar geht einer glücklichen Zukunft entgegen.

Wie im Türkischen ist hier bei Shakespeare das Motiv, dass die echte Frau gerade im rechten Augenblick auftritt, als der Mann eine andere heiraten will. Da hat also wieder Shakespeare wie der Türke mit echtem Gefühl für Märchen dies beliebte Motiv eingeführt. Andererseits hat Shakespeare nur mit dem Indischen gemein, dass es sich nur um ein einziges Kind handelt. Die türkische Fassung hatte die märchenhafte Dreizahl, Boccaccio aber Zwillinge: frivol benutzt Boccaccio die Möglichkeit der Natur, um die Bedingung des Ritters zu übertrumpfen. Aber bei Shakespeare wie bei Boccaccio wird das Kind als Baby vorgewiesen. Im Türkischen sind die Kinder schon einige Jahre alt und überzeugen ihren Vater durch ihre Worte. Im Indischen ist der Sohn gar 12 Jahre alt und schon schlauer als sein Vater. Ein Kind eines solchen Erzschelmes und einer so klugen Frau muss ja ein Muster an Klugheit werden! Aber die Inder reden im allgemeinen nicht von Vererbung solcher Eigenschaften²⁸.

²⁸ Vgl. Ruben, Krishna S. 127.

Ein anderer kleiner Zug: Als der Bey-Sohn den Kuss gegen die Fische vom Mädchen erschwindelt hat, ist sie böse. Als aber bei Shakespeare der Ritter nach der Hochzeit seine junge Frau verlässt, bittet sie um einen einzigen Kuss von dem geliebten Manne, aber er verweigert ihn. Erst solche Vergleichung zeigt die Feinheit der psychologischen Schilderung.

Shakespeare hat ebensowenig wie Boccaccio das angeschnittene Problem ernsthaft lösen können. Noch heute hätte ein armes Mädchen gegenüber einem adligen Herrn dieselben Schwierigkeiten. Bei Shakespeare siegt nicht die menschliche Vernunft als Besiegerin einer grundsätzlichen sozialen Frage. Es siegt die Weisheit des Alters. Gewiss siegt in der Fabel das Mädchen mit seiner List. Aber ausschlaggebend ist bei Shakespeare doch erst der König. Bei Shakespeare spürt man deutlich einen bitteren Ton in diesem Lustspiel. Er verachtet den jungen Ritter und lässt ihn durchaus nicht liebenswert erscheinen. Man glaubt ihm nicht, dass er von nun an seine tugendhafte Frau lieben wird. Er folgt nur dem König. Und Shakespeare hat ausserdem die greise Mutter des Ritters und einen anderen alten Adligen eingeführt: diese drei Vertreter der alten Generation stehen der irrenden Jugend gegenüber²⁹. Sie treten von Anfang an für die junge Frau ein. Sie übersehen die Engheit der Kastenschranken. Der Unterschied zwischen der Weisheit des Alters und dem verblendeten Stolz der Jugend ist von Shakespeare neu dieser Problematik eingefügt worden. Er fühlte sich selber offenbar als alt und war tief traurig über die nach ihm kommende Generation. So ist zu dem sozialen Problem noch das der Generationen gekommen. Was in Indien ein geistreicher Witz war, ist zuerst bei den Türken zu einem sozialen Problem geworden. Dort wird der Gegensatz arm-reich in diese Geschichte hineingebracht. Boccaccio hat diese Seite frivol-leichtfertig fortgeführt. Shakespeare hat sie radikal angefasst und die Weisheit des Alters hinzugefügt. So vertreten diese vier Gestaltungen desselben Themas völkerpsychologisch vier hoch entwickelte Kulturen.

Das Mädchen bei Shakespeare erinnert stark an das in der Geschichte des armen Heinrich: Da will ein tugendhaftes und

²⁹ So schon H. B. Charlton, *Shakespearean Comedy*, London 1938, 219 ff.

liebendes Mädchen, Tochter eines freien Bauern, sein Leben hergeben, damit mit ihrem eigenen Blut ihr Lehensfürst von einer grausamen Krankheit geheilt wird. In der alten deutschen Fassung des Hartmann von der Aue um 1200, also noch vor Boccaccio, heilt Gott in Ansehung dieser Opferbereitschaft³⁰ den Fürsten. Bis in die modernste Fassung von Gerhard Hauptmann ist das Leitmotiv des Schauspiels die stille, schwärmerische, fromme Liebe des Mädchens zu dem höher gestellten Fürsten. Und er heiratet sie am Ende. Ausnahmen solcher freidenkenden Fürsten sind also dichterisches Thema geworden.

Insbesondere ist die Geschichte des alten deutschen Volksbuches Griseldis mit unserem türkischen Märchen zu vergleichen. Auch den Griseldisstoff hat Gerhard Hauptmann zu einem modernen Drama gestaltet, ohne ihn wesentlich zu verändern, und ihre älteste Gestalt liegt in Boccaccio's Dekamerone als dessen letzte Geschichte vor³¹. Ein Graf liebt ein Bauernmädchen. Als Hirtin hat er sie gesehen. Er heiratet sie, weil seine Lehensleute ihn zu einer Heirat drängen, also unter Zwang. Um ihren Gehorsam zu erproben, raubt er ihr dann ihre beiden Kinder und verstößt sie selber scheinbar, bereitet dann die Hochzeit mit einer anderen Braut vor, und lässt sich statt der neuen Braut noch einmal mit der tugendhaften Bauerstochter vereinigen. Also der Graf entspricht dem in die Gärtneria verliebten Bey-Sohn: er heiratet sie unter Zwang-wie bei Boccaccio. Aber nicht aus Rache, sondern als Gehorsamsprobe³² misshandelt er sie. Nicht die Frau im Brunnen, sondern der Graf versteckt die Kinder³³. Und am Ende lösen sich alle Fäden bei einer Hochzeit mit einer anderen.

Man kann sich die Geschichte der Märchen von Giletta, Griseldis und einiger anderer etwa so vorstellen, dass aus dem türkischen Märchen, das ja schon seit Jahrhunderten in Südosteuropa lebte, einerseits Boccaccios Giletta, andererseits seine Griseldis entstammt sind. Die Motive des türkischen Märchens - (und zwar nicht des

³⁰ Dies Kinderopfer für einen kranken Herren macht einen stark indischen Eindruck vgl. *Vetālapancavimsati* XX; *Aitareyabrāhmana* III, 13-8; F. W. K. Müller, *Uigurica* III, 34 ff.; Penzer VII, 252.

³¹ *Maerchentyp* 887; Motiv H. 461.

³² Vgl. das *Maerchen vom Kummervogel* s. o. Anm. 4.

³³ Vgl. wiederum den *Kummervogel* und *Maerchentyp* 712; *Crescentia*.

heutigen, sondern seiner Urform, die dem indischen und italienischen noch näher war) - wurden so aufgeteilt, dass das Verlangen nach Sohn und Ring in Giletta, aber die Motive der Bauerntochter (Gärtnerin), der Gehorsamsprobe (statt Rache) und der Hochzeit mit einer anderen in Griseldis eingingen.

Ferner liegt es nahe, die Geschichte der Zähmung der Widerspenstigen³⁴ und des Königs Drosselbart³⁵ von unserem türkischen Märchen abzuleiten: ein schnippisches, allzufrechtes Märchen (aber ein vornehmes!) wird durch einen Mann nach der Hochzeit mit List und Gewalt zur gefügigen Gattin erzogen - eine ganz unindische Vorstellung! Der älteste Beleg der ersten Geschichte ist Juan Manuel³⁶, der zweiten ist ein lateinisches Gedicht aus Frankreich um 1300³⁷; also zeitlich können beide gut vom Basilkonmädchen abstammen.

Ferner ist das europäische Märchen des Königs, der die kluge Bauerntochter heiratete³⁸ als eine derbe Nachbildung unseres türkischen Märchens gut vorstellbar. Der König ärgert sich über ihre zu grosse Schlaueit, heiratet sie (aber nicht aus Rache, sondern aus Bewunderung), verstösst sie, weil sie mit ihrer Schlaueit schliesslich das Volk gegen ihn rebellisch macht. Als er ihr erlaubt, ihr Liebstes mitzunehmen, nimmt sie ihn selber auf den Rücken, sodass er mit ihr wegen ihrer treuen Liebe wieder versöhnt wird. - Dies Märchen, ist neben der Giletta und Griseldis vom Urtürkischen herzuleiten und es hat z. B. bei den Tarantschi Turkistans noch folgende Gestalt:³⁹

Ein König stellt seinem Vezir ein Rätsel (ähnlich dem, das die Sphinx dem Oedipus stellte). Die Vezirstochter löst es, der König will sie heiraten. Sie verlangt von ihm einen weissen Elefanten und einen kummerlosen Menschen. Der Elefant ist nach

³⁴ Maerchentyp 901. Wesselski, Maerchen des Mittelalters 216: Armer heiratet reiche, böse Frau. Danach Shakespeares Lustspiel.

³⁵ Maerchentyp 900; Grimm 52: Fürst heiratet böse Prinzessin und erzieht sie. Vgl. Radloff, Proben der Volksliteratur der türkischen Staemme Südsibiriens, St. Petersburg 1866 ff. III, 347 und IV, 434 f.

³⁶ Wesselski 216; also um 1300.

³⁷ Bolte-Polivka I, 445.

³⁸ Maerchentyp 875; Grimm 94.

³⁹ Radloff VI, 191. Bolte-Polivka II, 354 (zu Grimm 94).

einem Jahr, der kummerlose Mensch ist nicht zu finden. Nach der Heirat verlässt der König seine Frau (vermutlich aus Rache, weil sie ihm eine unlösbare Aufgabe gegeben hatte) und verlangt, dass sie 1) eine versiegelte Kiste mit Gold füllen, 2) eine Stute decken lassen, 3) ein Kind von ihm bekommen, erziehen und mit dem Füllen jener Stute zu ihm schicken solle. Sie folgt ihm, als Jüngling verkleidet, spielt in seinem Zelt mit ihm Dame, gewinnt so sein Pferd und sein Siegel, lässt die Stute decken, füllt den Kasten und versiegelt ihn wieder. Am nächsten Tage spielen sie wieder, sie verliert, kommt als Sklavin zu ihm und empfängt so einen Sohn. Nach neun Jahren sendet sie den Sohn zum Vater.- Die Geschichte ähnelt also sehr der von Adakale.- Auch eine arabische Variante dieses Märchens zeigt noch eine gewisse Verwandtschaft: ein Bräutigam verlangt von seiner Braut, dass sie bereits am Morgen nach der Hochzeitsnacht von ihm ein Kind vorweisen soll⁴⁰.

Die Tarantschi haben der Geschichte vom Typ von Adakale Folgendes hinzugefügt: Die kluge Vezirstochter entstammt letztlich einer indischen Geschichte⁴¹. Sie gibt dem König auf, einen kummerlosen Menschen zu finden. Nach drei Jahren fand der König schliesslich einen anderen König, der scheinbar glücklich war aber der zeigt ihm seine böse Frau: Sie liebt einen Dev, hat von ihm Kinder und lebt mit ihm in seinem eigenen Palast.- Dies Motiv kennen wir aus einer persischen Geschichte⁴² die auch ins Turkistanische gewandert ist⁴³ Eine Prinzessin sendet ihren Frei-

⁴⁰ Bolte-Polivka II, 355.

⁴¹ Sukasaptāti 5. Diese kluge Vezirstochter kennt das Geheimnis einer unkeuschen Königin, ist also schon ähnlich dem Märchen der Tarantschi! Das Märchen der klugen Bauerntochter hat schon Benfey (Kleine Schriften III, 156) aus Indien hergeleitet, ohne aber unsere Stoffe zu kennen. Bolte-Polivka II, 373 kritisieren ihn: die Verstossung der Frau sei erst europäisch. Auch Bolte-Polivka haben die Mūladēva-Basilikonmaedchengeschichte nicht herangezogen.

⁴² Uebersetzt bei Benfey, Pancatantra I, 445 ff.

⁴³ Ueber die turkistanische Geschichte habe ich in der Zeitschrift *Ülkü* 1941 Mayıs S. 258-268 gehandelt. Sie steht bei G. Jungbauer, Märchen aus Turkistan und Tibet, Jena 1923, Nr. 11 nach Ostroumoff, *Skaski Sartov*, Taschkent 1906. Der älteste Beleg dieses Typs der unkeuschen Königin steht im *Jātaka* 536, der verraeterischen Frau aber in *Jātaka* 193, *Pancatara*

er aus zu erkunden, was Gül dem Sanawar getan hat. Gül ist die Prinzessin, die den Sanawar mit einem Dev betrog. Die persische Prinzessin ist böse, die turkistanische aber ist gut und will, dass ihr Freier durch das Beispiel der Gül von seinen Heiratsabsichten geheilt wird. Vielleicht hat auch die Vezirstochter der Tarantschi diese Absicht. Es wird nicht ausgesprochen, warum sie den kummerlosen Menschen verlangt⁴⁴. Also ist diese Geschichte der Tarantschi vermutlich eine Mischung einer persisch-turkistanischen mit unserer türkischen Geschichte, aber vermutlich nicht ihrer heutigen Form von Adakale, sondern einer älteren.

Wir können jetzt den Stammbaum unseres Märchens vervollständigen.

1) Die indische Geschichte⁴⁵; 2) eine zu rekonstruierende Geschichte, die solche Motive enthielt, wie sie dem Indischen, dem Märchen von Adakale und dem der Tarantschi gemeinsam sind; diese Geschichte kann indisch, iranisch, uigurisch, türkisch, arabisch, syrisch oder jüdisch gewesen sein. Aus ihr stammen 3) und 7. - 3) Eine zu rekonstruierende Geschichte, die alles enthielt, was dem Adakale- und Tarantschi- märchen gemeinsam ist; aus ihr

IV, 5, Kathāsaritsāgara 65, 2 ff. Dasakumāracarita usw. der undankbaren Frau in Jat. 374, Pancatantra I, 4 usw. - Auch Radloff VI, 164 ff. ist ein Tarantschi-märchen, das aus dem Persischen (Kadiris Tutiname Nr. 16, 17 und 20) und letztlich also auch aus Indien herzuleiten ist, genau wie unser Märchen!

⁴⁴ Eine altbuddistische Geschichte erzählt, wie Buddha einst eine Frau tröstete, als sie um ihren gestorbenen Sohn klagte. Er versprach ihr den wieder zu beleben, wenn sie ihm Senfkörner aus einem Hause braechte, in dem noch keiner gestorben sei (Winternitz, A history of Indian literature II, Calcutta 1933, 1933, 193 f. 58 418). Diese indische Trostgeschichte ist ins Arabische, Jüdische, Persische usw. gewandert, u. z. im Rahmen des Alexanderromans. Bei den Tarantschi ist sie nur noch als Beispiel einer unerfüllbaren Aufgabe verwendet. Auch der weisse Elefant verweist uns auf Indien.

⁴⁵ Eine kurze indische Variante unserer Geschichte findet sich noch in Merutugas Prabandhacintāmani (Übersetzung von Tawney, Calcutta 1899 S. 80): Die fromme, aber haessliche Prinzessin Mayaṇalladevī von Karnāta wollte den König Karṇa von Gujarat heiraten um ihn fromm zu beeinflussen, aber er wies die Werbung ihres Vaters ab. Sie ging trotzdem zu ihrem selbstgewählten Gatten (denn das erlaubte indische Sitte den Adligen!), aber Karna missachtete sie. Sie wollte Selbstmord begehen, aber die Mutter Karnas (vgl. Shakespeare!) half ihr und Karna heiratete sie, aber liebte sie nicht. Ein Minister sah, dass Karna ein

stammen 4 bis 6.-4) Adakale; 5) Istanbul; 6) Tarantschi; 7) Boccaccio (Basile); 8) Shakespeare⁴⁶.

Im Märchen von Adakale, bei Griseldis, der klugen Bauerntochter und dem armen Heinrich handelt es sich um die Herablassung eines Grossen zu einem schönen Mädchen aus dem Volk. Aber bei Boccaccio's Giletta und Shakespeare ist es anders. Dort liebt ein niedriges Mädchen den Grossen aber er liebt sie nicht. Nur Zwang des Königs und List des Mädchens sollen ihn in die

Maedchen niederer Kaste liebte, unterschob Mayanalladevī in der Liebesnacht, sodass sie schwanger wurde und den Ring des Königs an ihren Finger steckte. Am Morgen bereute der König die Sünde, sich mit dem niederen Maedchen eingelassen zu haben, und der Minister klaerte alles auf.

Hier fehlt das Motiv der gestellten Bedingung usw.; nur Motiv 3,5 und 8 der in Anm. 46 zusammengestellten Motive sind vorhanden. Der Minister ist neu hinzugekommen, es handelt sich um historische Persönlichkeiten (und die Geschichte kommt vermutlich auch in Jinamandanas Kumārapālacarita vor, das mir leider hier nicht zugaenglich ist). Wichtig ist nur, dass in dieser Variante aus dem Anfang des 14. Jhdts der Ring wie in allen westlichen Versionen in der Liebesnacht gewonnen wird; nur Somadeva weicht also ab (s. o. S. 140) und hat also vermutlich dies Motiv geaendert. Dann aber ist anzunehmen, dass nicht Somadevas Fassung, sondern sein Vorbild mit diesem allgemeinen Ringmotiv nach Westen gewandert ist.

Merutunga hat Somadevas Geschichte oder dessen Vorbild sicher gekannt. Das Motiv des witzigen Maedchens und der heissen und kalten Mangofrüchte verwendet er in anderem Zusammenhang in der Geschichte, wie Priyangumanjarī, Tochter des Königs Vikramāditya von Ujjain, ihren Lehrer, den berühmten Grammatiker Vararuci, verspottete (Tawney s. 5).

⁴⁶ In unserem Maerchen lassen sich folgende 21 Motive unterscheiden :

1) Kluge Gaertnerin, 2) Hochzeit aus Rache, 3) Frau nach Heirat verlassen 4) Bedingung gestellt, 5) Ring, 6) Vorgebliche Pilgerschaft, 7) Sohn erwachsen, 8) Hetaere, Sklavin, Freundin, 9) Dreizahl der Ereignisse (drei Kinder, drei Bedingungen), 10) Zelt und Liebesnacht, 11) Hochzeit mit anderer. 12) Viele Liebesnaechte, 13) Brunnen, Zaehmung der Frau, 14) Soziales Problem, 15) menschliches Problem, 16) Frau als Aerztin, 17) Generationenproblem, 18) Parolles-Parallelhandlung, 19) zweiter Ring, 20) kluge Vezirstochter 21) Gül und Sanawar.

Mit diesen Motiven laesst sich folgender Stammbaum aufstellen :

(Die bei jeder der Varianten aus ihrer Vorlage nicht übernommenen Motive sind in Klammern angegeben):

1) (Indisch) 1-8. 2) (hypothetisch) 1-8, 12, 14. 3) (hypothetisch) 1-4, 7, 8, 9, 10, 14 (5. 6. 12). 4-5) (Adakale) 1-3, 8-11, 13, 14 (4. 5. 6. 7. 12). 6) (Tarantschi) 3, 4, 7-10, 20, 21 (1. 2. 5. 6. 11. 12. 13. 14). 7) (Boccaccio) 3-6, 8, 12, 14, 15, 16 (1. 2. 7). 8) (Shakespeare) 3-6, 8, 11, 14, 19 (12). S. o. Anm. 24 über Basile's Variante, die im allgemeinen 4 gleicht, und Anm. 45 über Merutungas Variante.

Ehe treiben. Im indischen und türkischen Märchen ist dies Problem noch nicht vorhanden. Erst Boccaccio hat anscheinend persönlich das alte Motiv der untergeschobenen Braut neu zu motivieren versucht, indem er den Anfang des Märchens änderte.- Er liess das Motiv der "Hochzeit aus Rache," fort und schob das neue menschliche Motiv ein, dass sich das Mädchen einem Manne aufdrängen will. Beide Dichter blieben beim alten Stoff: ein absoluter Monarch hilft als ein aufgeklärter Mensch zum guten Ende. Nicht die Vernunft des Ritters selber überwindet den Geist, der aus den geradezu frivolen Bedingungen spricht, dass die Frau gegen den Willen des Mannes von ihm ein Kind bekommen soll. Kein anderes Literaturwerk hat sich meines Wissens an dieses Problem gewagt und auch bei Boccaccio und Shakespeare wird dies menschliche Problem mit keinem einzigen Worte ausgesprochen, und doch ist es bei beiden Dichtern das tiefste Motiv dieser Dichtungen. Man müsste schon aus unserer vaterrechtlichen Kultur in einen mutterrechtlichen Kulturkreis hinübergehen um die seelischen Widerstände des Mannes zu überwinden, dass er die fast gewaltsame Werbung eines solchen Weibes mit Liebe erwiderte. So wächst das Problem über das Soziale hinaus zu einem schweren Menschlichkeitsproblem.

Stellt man kurz die vier Hauptvarianten derselben Geschichte zusammen, so zeigt sich, dass sie alle vier klassische Gestaltungen desselben Themas sind, aber in grundverschiedenen Formen. Dem indischen Kunstmärchen steht das türkische Volksmärchen, die italienische Novelle und das englische Lustspiel gegenüber. Alle vier repräsentieren den eigenen Literaturtyp in mustergültiger Form. Im Indischen handelt es sich um das alte grundlegende Problem der indischen Ethik: Man muss unter allen Umständen sein Wort halten. Das wird hier an einem Witz gezeigt. In epischen Versen wird der Luxus und die Geistigkeit der Städter gezeigt. Im Türkischen aber bewegen wir uns in der Kleinstadt, unter Nachbarn mit ihren Leiden und Freuden. Boccaccio führt uns mit prickelnder Prosa in die sinnliche, ästhetische Welt des mittelalterlichen Italien. Shakespeare in den Ernst des Nordens.

ANADOLU'NUN YUNAN VE ROMA EPIGRAFİSİNE DAİR *

Dr. G. ROHDE

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Klâsik Filoloji Profesörü

Eski çağın bir insanı birdenbire karşımıza çıksa, herhalde ona evvela hürmetle, hayretle bakarız. Biraz sonra merak ederiz, bu harikulade fırsattan istifade etmek, geçmiş zamanlar hakkında birçok şeyler öğrenmek isteriz. Kitabeler de eski çağlardan kalma insanlara benzemez mi? Onlara mazinin şahitleri dersek, boş bir söz söylemiş olmayız: ömrü boyunca kitabelerle uğraşmış bir âlim de bu taşların gözü önünde nice tarihî hâdiselerin cereyan ettiğini düşünüp durur. Böylece kitabe, tarihle doğrudan doğruya temasa girmemizi temin eder. Zaten eski çağ da onları bu niyetle dikmiştir: kitabenin sadece sessiz bir anıt değil, geçen yolcuyu selâmlıyarak ona bir şey anlatmasını, aklına gelen suallere cevap verebilmesini istemişti. Bu iki merhaleyi beşeriyetin kitabelere karşı aldığı durumda sezebiliriz. Renaissance'ın kitabelere duyduğu ilgi, daha çok, hissidir: Renaissance adamı kitabeleri insanlığın mukaddesatından sayar, bir taş parçası üzerinde bir harf gördü mü, içinde eski çağlar için beslediği bütün hayranlık ve huşuğ hislerinin uyandığını duyar, çok defa kitabelerin manasını iyice anlamaması hayranlığına hâlel getirmez. Kitabelerin eski çağları tanıtmak yönünde değeri ancak yavaş yavaş görülmüştür. Bir müddet onlara antika diye bakmışlar, sonra da sistematik tetkikler, yeni kitabe araştırmaları başlamıştır. On dokuzuncu asrın tarih ilmi, bu usulü mükemmeliyete vardırılmıştır: Yunan kitabe araştırmalarında August Boeckh, Lâtin kitabelerinde ise Theodor Mommsen ün kazanmışlardır. Kitabe taşları eski zamanları bina eden temel taşları sayılıyordu. Tarih vesikalarını doğrudan doğruya tetkik metoduna dayanan ilim, o zamana kadar yalnız başına

* Bu Konferans, Türk Tarih Kurumunun 21 Mart 1942 tarihli ilmî toplantısında verilmiştir. — Notlardaki kısaltmaların izahı, makalenin sonundadır.

rağbet gören tarihî eserler yanında kitabelere de bir yer ayırmıştır. Âlimler kitabelerden çıkarılan neticelerle tarih eserlerinden elde edilen bilgilerin birbirine uyduğunu gördükleri zaman tarih eserlerini daha büyük bir güvenle ele alıyorlardı. Biz de on dokuzuncu asırdan bugüne akagelen bu cereyanın içinde bulunuyoruz; zaten kitabelere karşı aldığımız durum positiv ilminkinden başka olabilir mi? diye bir sual sorulabilir. Gelecek nesillerin bu alanda yeni bir esas kurup kurmayacakları bilinemez. İlk kitabe araştırmalarından beri kitabe ilmine asıl meseleyi değiştirmiyen, ancak önemli araştırmalara yol açan bir tek nokta ilâve olunmuştur: eski çağ dünyasında bulunmuş olan bütün ülkelerde klâsik kitabe araştırmaları millî tarih araştırmalarına sıkı bağlanmış ve tam manası ile millî bir ilim haline gelmiştir. Epigrafi bugün sadece klâsik filolojinin yardımcı bir şubesi değil, zamanımızı kuvvetle ilgilendiren büyük tarih araştırmaları ile yanyana giden bir ilimdir. Klâsik çağların tetkikinde felsefe ve humanisma bakımlarına yeniden daha çok önem verilmesi mümkündür; fakat bir asrın tarihî araştırmalarının göz önünde tutulmamasına artık imkân yoktur. Tarihî araştırmalar felsefe alanına girip daha yüksek bir birlik içinde yer bulacaktır. Herhalde klâsik çağ kitabeleri bundan böyle ilimizin çevresinden çıkarılamaz¹.

Anadolu'nun klâsik devrinden kalma kitabelerine gelince, bunlar iki bakımdan önemlidir: bir yandan Yunan-Roma medeniyetinin değerli anıtlarıdır. Hem de Anadolu Almanya veya İngiltere gibi klâsik dünyanın kenarlarında kalmadığından kitabeleri bilhassa ehemmiyetlidir. Bu ehemmiyet meselâ *Revue des Etudes grecques*'te² Yunan epigrafisi hakkında son çıkmış olan raporda belirmektedir: bu raporun Anadolu kitabelerine ayırdığı kısım asıl Yunanistan epigrafisinin tuttuğu yerden daha geniştir.

¹ Yunan-Roma epigrafisine giriş olarak şu eserler tavsiye edilebilir: F. Hiller von Gaertringen, *Griechische Epigraphik*; H. Dessau, *Lateinische Epigraphik* (Gercke-Norden, *Einleitung in die Altertumswissenschaft* I³, Leipzig-Berlin 1927). L. Laurand, *Epigraphie grecque et latine* (*Manuel des études grecques et latines*, tome III, s. 827-837). Whibley, *A Companion to Greek Studies* ve Sandys, *A Companion to Latin Studies* adlı eserlerde epigrafiye ayrılmış kısımlar da çok değerlidir. — J. J. E. Hondius, *Saxa loquuntur*, *Inleiding tot de Grieksche Epigraphiek* (Leiden 1938) adlı eser bilhassa zengin bibliografyası ile önemlidir.

² Tome LII, p. 445-538.

Anadolu kitabelerinin öbür yandan önemi Anadolu tarihi için birer bilgi membaı olmasından ileri gelir. Bunlar yazılmış oldukları devre ait malûmat vermekle kalmaz, Yunan - Roma dünyası ile ilgili olmıyan devirler için, hattâ Yunan - Roma devrinden önce yazılı vesika çıkarmayan yerler için de birer vesika teşkil eder.

Herhalde sevinilecek bir nokta da elimize gecen kitabelerden çoğunun Anadolu'nun klâsik dünyada ön safta bulunduğu devre, yani Hellenisma ve Roma devrine, ait olmasıdır. Daha eski devirlerden kalma kitabeler yok değildir: meselâ Pers'ler kiralı Dareios'un bir satrapına yazdığı mektubu hatırlayalım. Bu mektupta satrapını Fırat'ın ötesinde bite.ı yemiş ağaçlarını Asya'nın başka taraflarında da diktirdiğinden övüyor, hem de Apollon mabedinin bahçivanlarını mukaddes olmıyan yerlerde çalıştırdığından azarlıyor. Bu kitabenin elimize geçen nüshası Hadrianus devrinde yazılmış bir kopyası ise de, aslının hususiyetlerini aksettirmektedir³.

Bu kitabede satrapına hitabeden Pers'ler kiralının sesini duyduğumuz gibi başka kitabelerde Hellenisma devrinin hemen hemen bütün hükümdarlarının sesini duyuyoruz. İskender Priene'deki Athena mabedinin takdis kitabesinde kendine mabedin bânisi der⁴. Diadokh'ların en kuvvetli şahsiyetlerinden olan Antigonos, tarihî bakımdan çok önemli bir vesika ile temsil olunuyor: bu kitabede Anadolu şehirlerine İ. ö. 311 yılında aktedilen sulh maaqedisini haber verir ve metnini bildirdiği bir yemine kendisi ile Kassandros, Lysimakhos ve Ptolemaios arasındaki anlaşmayı tasdik etmelerini ister. Bu vesikanın Troas'ta bulunan Skepsis şehrine gönderilmiş olan kopyası taşâ hâkkedilmiş ve bugüne kadar muhafaza olunmuştur⁵. Gene o Antigonos'un Teos'la Lebedos'un anlaşmasını tesbit eden nizamnamesi de kıymetli bir vesikadır⁶. Hellenisma devrinde yaşıyan kiralıların muhtelif şehirlere sadakatları için teşekkür etmek ve teveccühlerini bildirmek için yaz-

³ SIG nr. 22, v. Wilamowitz-Moellendorff, Griechisches Lesebuch II s. 391. Beloch, Griechische Geschichte² I 1 s. 41 ve II 2 s. 154 bu kitabenin sahte olduğunu ispat etmeğe uğraşmıştır; buna rağmen bugün orijinal olarak kabul edilmektedir.

⁴ Inschriften von Priene nr. 156. SIG nr. 277

⁵ Welles nr. 1, s. 3 v. m.

⁶ Welles nr. 3-4, s. 15 v. m.

dıkları birçok vesikalar daha vardır. Kırallar teveccühlerini Anadolu'nun çok meşhur mabetlerine armağan bağışlamakla ifade ederlerdi. Meselâ Birinci Seleukos, Miletlilere Didyma'daki Apollon mabedi için büyük miktarda armağan gönderir ve armağanların yerleştirilmesine ve iyi muhafaza edilmesine nezaret etmelerini diler. Mektuba armağanların bir de listesi ilâve olunmuştur⁷. Birkaç asır sonra aynı zihniyetle karşılaşırız; eski zamanların sonlarına ait bir kitabede imparator Diocletianus ile Maximianus'un Apollon'un Didyma mabedine heykeller ihсан ettikleri söylenir⁸.

Kitabeler Anadolu topraklarında cereyan eden bütün vakaları aydınlatır. Meselâ Kimriler gibi Milâttan önce üçüncü asırda Anadolu'nun büyük bir kısmına yayılan Galat istilâsı. Bu hâdise Priene şehrinin istilâ esnasında kahramanca döğüşen vatandaşı Sotas'a diktirdiği bir şeref kitabesinde zikrediliyor⁹. Gene kitabelerden başka şehirlerin müstevlilere haraç ödemekle yağma edilmekten kurtulduğunu öğreniyoruz¹⁰. Bergama saltanatının gelişmesi Galat'ların yenilmesi ile sıkıca ilgilidir. Galat zaferlerini ve Suriye ordularının yenilmesini kuthyan kitabeler Milâttan önceki üçüncü asrın tarihine kadar derin bir fikir verebilir¹¹. Sivrihisar taşlarında muhafaza olunan kiral İkinci Eumenes ile İkinci Attalos'un Pessinus'un Tanrıça Büyük Ana'nın baş rahibine yazdıkları mektuplar Milâttan önceki ikinci asır tarihinin bir vakasını aydınlatır¹². Mektuplar İ. ö. 163 ilâ 156 seneleri arasında yazılmıştır. Birinde İkinci Eumenes daima Attis diye andığı baş rahibe Pessong'lara karşı koymak için silâhla yardım et-

⁷ Welles nr. 5, s. 33 v. m.

⁸ Cf. A. Rehm, *Philologus* 93, 1938, s. 74 v. m.

⁹ *Inscriptionen von Priene* nr. 17. OGIS nr. 765. — Cf. F. Staehelin, *Geschichte der kleinasiatischen Galater*, 2. Auflage, Leipzig 1907, s. 9.

¹⁰ SIG nr. 410. Erythrai halkının bir kararnamesidir. Kararname strateg'leri, müşkül devirlerde şehri sağ salim muhafaza edebildikleri için övmektedir. Her şeyden evvel Leonnorios'un Galatlarına lâzım olan paranın tedariki ve gönderilmesiyle uğraştıklarından dolayı methediliyorlar. Aynı kararnameden şehrin yalnız Galatlara değil, surlarının içinde bulunan Mısır garnizonuna da para verdiğini öğreniyoruz. Fakat bu garnizon Galat hücumlarına karşı koyacak durumda olmadığından şehir Galatlarla anlaşıp şehri yağma etmemeleri için onlara bir tazminat ödemekten başka çare bulamamıştır.

¹¹ Staehelin, *Geschichte der kleinasiatischen Galater* s. 19. v.m.

¹² Welles nr. 55—61, s. 241 v. m.

mevi teklif eder. Başka yerde adı geçmiyen Pessong'lar haksız olarak mabet topraklarını işgal etmişlerdi. Başka bir mektupta Bergama kiralının Attis ile Aiorix arasında kopan bir kavgaya müdahale ettiği söylenir. Bizi en çok ilgilendiren ve tarihî bakımdan en önemli olan son mektupta Attalos ile Attis'in Apameia'da buluştukları, burada Attalos'un bir daha yardım vaadinde bulunduğu anlaşılıyor. Mektubun metni İkinci Attalos'un Attis'le görüş-tükten sonra topladığı maiyetini gösterir. Mecliste bulunan kiralın yakın akrabaları düşündüklerini açıkca söylediler. En sonunda Roma'lılara fikir danışma teklifi üstün gelir. Bu sözlerden zamanın politikasına nüfuz edebiliriz. Bergama Pessinus'un baş rahibine yardım teklif etmekle kendi menfaatini unutmüş değildir. Bilâkis Galat işlerinden ayağını çekmemek ister. Fakat Roma'lılar Bergama kiralılığını kuvvetlendirdikleri halde onun bu işlere karışmasını pek hoş görmezler. Bundan dolayı İkinci Attalos maiyetinin öğütleri üzerine vaziyeti kavrar ve ona uyar¹³. Buna benzer teferruatı hiç bir tarihçide bulamayız. Gene Bergama'ya ait bir kitabe son Bergama kiralı Üçüncü Attalos'un ölümünden sonraki hâdiseleri aydınlatır¹⁴. Attalos ölmeden önce hem memleketini Roma'lılara vasiyet etmiş hem de Bergama şehrine hürriyet bağışlamış, yani demokratik bir anayasaya kavuşmasını istemişti. Kitabe bize Bergama'da demos'un teşkilatlandığını, fakat vasiyetnameyi Roma'lıların henüz tasdik etmedikleri bir andaki durumu gösterir. Bergama halkı bir emrivaki ile vatandaş haklarından mahrum sınıflara bu hakları verir; böylelikle ahalinin kanunî müsavatsızlığının siyasî gayelerle istismar edilmesinin önüne geçer. Başka bir kitabe vasiyetnamenin Roma'lılar tarafından tasdikından sonraya aittir. Üçüncü Attalos'un öldüğü güne kadar Bergama kiralılarının verdikleri emirlerin, bağışların, af ve cezaların yürürlüğünü ilân eden senato'nun bir kararnamesini hâvidir¹⁵.

Malûmdur ki Roma'lılar yeni tâbilerinin sevgisini derhal kaza-

¹³ Cf. Th. Mommsen, Römische Geschichte II 52.

¹⁴ Die Inschriften von Pergamon I nr. 249, s. 171 v. m. OGIS nr. 338.

¹⁵ OGIS nr. 435. Bu kitabe İ. ö. 132 yılına atfedilmelidir. Edremit'te (Adramytion) bulunmuş olan *senatus consultum* üç yıl sonraya, yani 129'a aittir. Bu senato kararnamesinin ikinci bir nüshası İzmir Agorasında yapılan kazılarda meydana çıkmıştır; cf. Miltner ve Selâhettin, TTAED II, 1934, s. 238 v. m. Bu önemli vesika maalesef bugüne kadar yeter derecede tefsir edilmemiştir.

namadılar. Tâbileri sömürmek sistemi memlekette yavaş yavaş nefret uyandırdı. Nihayet Pontos kiralı Mithradates kurtarıcı olarak meydana çıkınca nefret isyan haline geldi. Asya'da bulunan bütün Roma'luların bir günde öldürülmesi buyuran ferman elimize geçmiş değilse de, başka bir vesika Roma'luların katliamından önceki bir vakayı aydınlatır¹⁶: Mithradates'in Karya'nın başına koyduğu satrapa iki mektubunda Roma'luların sadık taraftarı, zengin Nysa'lı Khairemon'un takip ve tevkif edilmesini buyurur. Khairemon'un Ephesos'ta Artemis mabedine sığındığını, oradan kiralın aleyhine çalıştığını da öğreniyoruz. Pontos kiralının bu şahsa karşı beslediği öfke ve nefret o kadar büyüktür ki satrapa eskidenberi Tanrılara karşı günah sayılan sığınma hukukuna riayetsizliği buyurmakta tereddüt etmez. Kiralın nefreti herhalde hükümetinin resmî lisanından alınmış olan "menfur düşman," ve "umumun düşmanı," tâbirlerinde bile beliriyor. Sonraları Roma'lılar gene memlekete hâkim olunca bu vesika Khairemon için en büyük şeref nişanesi olmuş ve taşâ hâkkedilmiştir. Bu taş bugün İstanbul müzesindedir. Metinde bir yanlış göze çarpıyor: "umumun düşmanı olan Roma'lılar," yerine "Roma'luların umumî düşmanları," diye yazılmıştır. Bu hata taşçının psikolojisini de aydınlatır. Herhalde Roma'lulara yapılan bu müthiş hakareti taşâ hâkmetkiye eli varmamıştır¹⁷.

Anadolu şehirlerinin kültür durumuna dair bilgi veren kitabeler hakkında çok söz söylenebilir. Bu yönde Bergama kitabeleri en başta gelir. Maarif, din, nafia, su işleri, pazar nizamnameleri, dahillî inzibat işleri hakkında kitabelerden edindiğimiz bilgi ile bu şehirlerdeki hayatı inceden inceye canlı bir şekilde hayal edebiliriz. Fakat bu konu üzerinde durmıyalım, derhal Roma'nın imparatorluk devrine geçip en önemli anıt veya anıt guruplarının

¹⁶ Welles nr. 73-74, s. 294 v. m. Bu kitabenin tamamı Roma konsulu C. Cassius'un mektubu ile birlikte SIG'de 741 nr. ile ve Théodore Reinach, Mithradates Eupator, Goetz tarafından yapılan almanca tercümesinde (Leipzig 1895) tabedilmiştir (s. 474). Konsulun mektubunda görülen yunanca gayet gariptir. Yanlış anlaşılmalı bir lâtince metnin tercümesidir: dösein ergasiân hopös tabiri ile lâtince *operam daturum ut* tabiri tercüme edilmiştir. Böyle acaip bir lisan karşısında Mommsen ve Wilamowitz'in bile ilk okuyuşta şaşâ kaldıkları tabiidir; cf. F. Hiller von Gaertringen, Neue Jahrbücher für Antike und deutsche Bildung, 117. Jahrgang, 1942, s. 109.

¹⁷ F. Hiller von Gaertringen, Hermes LIV, 1919, s. 107.

dan birkaçını ele alalım.

Augustos'un Actium savaşından sonra Samos'ta iken Karya şehri Milas'a yazdığı mektupla başlayalım¹⁸: Milas, Caesar'ın öldürülmesinden sonra çıkan karışıklıktan çok çekmiş, Brutus ile Cassius'un taraftarı olan Labienus'un Karya'ya kadar bir Parth ordusunun baskınına uğramış, kısmen harab olmuştu. Augustus, kara bahtlı şehre beslediği alâka ve ihtimamı ifade etmekle Roma imparatorlarının Anadolu eyaletlerine gösterdikleri ihtimamın ifadesi olan vesika sırasını açıyor. Umumiyetle Gangra'nın and içmesi diye anılan Vezirköprü kitabesinin de tarih yönünde önemi büyüktür. Paphlagonia şehri eski Gangra bugünkü Çankırı'nın ehali memleketleri Roma imparatorluğunun içine alındıktan sonra imparator Augustus'a sadakat yemini eder¹⁹. Fakat dünyanın hiç bir memleketi Monumentum Ancyranum çapında bir tarih anıtına malik olmakla övünemez²⁰. Cihana hâkim olup öldükten sonra Tanrılara karışan Augustus'un metnini kendi elile yazdığı Ankara'daki Augustus mabedinin kitabesi büyük bir tarih devrinin büyük bir vesikasıdır. Mommsea'nın ona verdiği *regina inscriptio-num* (kitabelerin kraliçesi) ünvanına lâyıktır. Ama Monumentum Ancyranum'un azameti Ramsay'in yorulmak bilmez, zorluktan yılmaz araştırma merakı ile Pisidia şehri Antiocheia, bugünkü Yalvaç'ta topraktan çıkarılan küçücük taş parçalarını unutturmamalıdır. O taş döküntüleri Ankara kitabesinin önemli yerlerindeki boşlukları doldurmuştur. Üstünde *auctoritate* kelimesi bulunan bir taş parçacığı Augustus devri hakkındaki telâkkilerimizde inkilâp yapmıştır. 1924 yılında von Premerstein bu parçanın metin içindeki yerini tespit etmiş²¹, o gün bu gün *auctoritas* kelimesi

¹⁸ SIG nr. 768.

¹⁹ OGIS nr. 532. Cf. Anton von Premerstein, Vom Werden und Wesen des Prinzipats, München 1937, s. 45.

²⁰ Bu ünlü kitabın en iyi tabı bugün şudur: *Res gestae Divi Augusti ex monumentis Ancyrano et Antiocheno Latinis, Ancyrano et Apolloniensi Graecis*. Texte établi et commenté par Jean Gagé. Paris 1935.-Concetta Barini, *Res gestae Divi Augusti*, 2. tabı, Roma 1937 elime geçmemiştir; bu kitabı ancak Ernst Lommtzsch'in Gnomon mecmuasında (XVI, 1940, s. 71 v. m.) yazdığı tenkitten tanıyorum.

²¹ Hermes LIX, 1924, s. 104.- Antiochia'da bulunmuş olan parçalar şu kitapta neşredilmiştir: *Monumentum Antiochenum*. Die neugefundene Aufzeichnung der *Res gestae Divi Augusti* im pisidischen Antiochia. Herausgegeben und erlaeutert von William Mitchell Ramsay und Anton von Premerstein (Klio, Beiheft XIX) Leipzig 1927.

Roma'nın devlet sistemini bize aydınlatan baş mefhumlardan biri olmuştur²². Bu taş parçası bulunmasa idi, dikkatsizlik yüzünden kaybolmuş olsa idi, Roma devletini nasıl anlardık, görüşlerimiz nice daha fakir olurdu!

Anadolu'da Roma'nın imparatorluk devrinden kalma anıt kalabalığı içinde birkaç tanesini olsun seçip üzerinde durmak bu konferansın sınırlarını aşar. Yalnız Augustus'un doğum gününün yılbaşı sayılacağını ve yerli takvimin Julius Caesar takvimine uydurulacağını bildiren Priene kitabesine işaret etmeden geçmiyelim²³. Anadolu vâlisi Paullus Fabius Persicus'un imparator Claudius devrinden kalma emirnamesi de sayılmıya değer. Bu vesikanın Ephesos'ta çıkarılan bazı nüshalarından parçalar bulunmuştur²⁴. Vesika daha çok maliye alanındaki yolsuzlukların önüne geçmek çarelerini araştırır. Çok önemli bir önsözde şöyle denir: Vâliler vazifelerini kuvvet ve güvenle başarmalıdır, çünkü imparator'un ihtimam ve sevgisi bütün insanlığı kucaklamıştır²⁵. Bütün insanlığın mesuliyetini taşımak hissi *principatus* devrinden beri Roma varlığını tayin eden vasıflardan biri olarak karşımıza çıkar; bu his Roma humanizması'nın en güzel çiçeklerinden biridir, medeniyetin ilerlemesi için Roma imparatorluk devrinin hissesine düşen borçtur. Roma imparatorluğunun bıraktığı vesikalarda da, kitabelerde de hep aynı sağlam, dayanıklı temeller üzerine kurulmuş bir hayatın verdiği saadet havasını neden sezdiğimizizi şimdi anlıyoruz.

Filhakika birçok kitabe gurupları Roma'nın Anadolu eyaletine daima çok ihtimam ettiğini gösterir. Mil taşlarından tanınan muazzam yol inşaatını hatırlıyalım. Roma'nın Anadolu'ya gönderdiği vâlilerin isim ve memuriyetlerinden Anadolu idaresine tayin edilenlerin önceki vazifelerinde değer göstermiş tecrübeli şahsiyetler olduğu anlaşılıyor. Henüz neşredilmemiş son bir misal verelim: geçen yıl yeni paket postanesi inşaatında bir kitabe bulundu. Kitabe

²² Cf. R. Heinze, *Hermes* LX, 1925, s. 348 v. m. = *Vom Geist des Römertums*, Leipzig 1938, s. 1 v. m. Anton von Premerstein, *Vom Werden und Wesen des Prinzipats* s. 176 v. m.

²³ OGIS nr. 458.

²⁴ F. K. Dörner, *Der Erlass des Statthalters von Asia Paullus Fabius Persicus*. Diss. Greifswald 1935.

²⁵ Dörner s. 37.

Saevinius Proculus isminde *Galatia* eyaletinin daha tanınmamış bir *legatus Augusti pro praetore*'sini anmaktadır. Bu adam *quaestor*, halk tribün'u, *praetor*, *Sicilia* ve *Asya* eyaletlerini idare etmiş, sonra *İtalya*'da yüksek hâkimlik vazifesini görmüş, daha sonra *Germania*'da bulunan bir legion'un komutanlığına tayin edilmiş, sonra *Girit* ve *Cyrenaica*'da *proconsul*, *Cilicia*'da vâli olmuş, nihayet *Galatia*'ya tayin edilmiş, oradan da *consul*'lüğe kadar yükselmiştir.

Kitabeler bize yalnız Roma'lıların idare tarzını değil, o zamanki Anadolu ahalisini de tanıtıyor. Bazı aileleri nesiller boyunca takip edebiliyoruz. Meselâ *Galatia* asilzadelerinin hânedâna mensup olmalarından hâlâ imparatorluk devrinde övündüklerini ve Roma dünyasında baş mevkilerde tuttuklarını görüyoruz. *Ankara*'nın bir *Galat* ailesi, *Iulii Severi* ailesi çok tanınmıştır; bunlardan ikinci asrın ortalarında yaşamış olan biri, şahsiyeti ile *Antonin*'ler devrinin kültürünü temsil eder. Küçük *Galat* kırallarının torunu olan bu zat "Helenlerin birincisi," diye anılır; Roma devlet hizmetinde sivil ve dinî yüksek memuriyetlere intisap eder, nihayet *Ren* legion'larının komutanı, sonra da *Asya* vâlisi olur; ihtiyarlığında oğlunun *consul* olduğunu görür²⁶. *Iulii Severi* ailesi *Ankara*'da ne ise, *Iulii Quadrati* ailesi *Bergama*'da,²⁷ *Carminii* ailesi de *Attuda*'da odur²⁸. Bir memleketin aile ve ahalisinin tarihçesini çizmeye yarayan bu gibi araştırmaları kolaylaştıracak malzemenin ne kadar zengin olduğunu anlamak için *Heberdey*'in bu yılki *Tituli Asiae Minoris*'in son sayısında neşrettiği *Termessos* kitabelerine bakmak yeter²⁹. Kitabelerden çıkarılabilen bir sıra stemmata gentium (şecere) de zeylen neşrediliyor. Kitabelerde *Anadolu*'nun en ileri gelen ailelerinin nasıl yavaş yavaş Romalılaştıklarını görebiliriz: *Lykia* şehirlerinden *Oinoanda*'dan bir ailenin oniki neslini sayan bir kitabe kalmıştır. Zikrettiği nesillerin ilki *Milâttan* önceki doksan ile altmış yılları arasında yaşamış olacak.

²⁶ C. *Iulius Severus*'un hayatı hakkında. *Groag* RE X 811 v. m.

²⁷ Cf. *Wilhelm Weber*, *Zu der Inschrift des Iulius Quadratus* (Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Jahrgang 1932, phil.-hist. Klasse. Nr. 5, Berlin 1932. Ailenin şeceresi *Bruno Doer*'ün *Die römische Namengebung* adlı eserinde (s. 148) bulunur (Stuttgart 1937).

²⁸ Cf. RE VI 2534. Ailenin şeceresi *MAMA* VI s. 28 bulunur.

²⁹ TAM III 1 s. 296 v. m.

Beşinci nesilden itibaren, yani imparator Claudius zamanında, Lykia Roma eyaleti olduğundan beri, Lâtin isimleri ile anılırlar³⁰.

Böylece tarih ilminin bir şubesi, malzemesinin çoğunu kitabelerden toplayan *Prosopographia* ilmi teessüs etmiştir. *Prosopographia*'nın ulemâlik veya oyun olsun diye isim ve tarih rakamları toplamaktan ibaret olduğunu sanmak yanlıştır. Arkeoloji şurada burada bulunan bazı çanak çömlek kırıntıları ile bazan muazzam kültürlerin varlığını nasıl meydana koyarsa, aynı şekilde *Prosopographia* araştırmalarından tek tük malzeme ile imparatorluk devrindeki Anadolu ahalisinin tarihi bina edilebilir³¹.

Prosopographia araştırmaları tabiatile ancak büyük ailelere münhasırdır. Fakat kim oldukları bilinmeyen ve herhalde ileride de bilinmeyecek kimselerin ismini zikreden kitabeler de önemsiz değildir. Çünkü daha alçak halk tabakalarında yüksek sınıflardan farklı olarak Yunan-Roma kültürüne vâkıf seçkin sınıfların altında eski Anadolu halkının ne kadar kuvvetli ve canlı olduğu meydana çıkmaktadır. Roma idaresinin bu unsurları bastırmadığı, bilâkis kalkınmasına elverişli şartlar yarattığı intibama varıyoruz. Caracalla devrinde vatandaşlık haklarının eyaletlere teşmil edilmesi ile kitabelerde Lâtin isimleri çoğalır; bu sırada İ. s. ikinci asırdan itibaren en çok *Aurelius* adı göze çarpmaktadır³². Ama kitabelerde Lâtin isimlerinden başka birçok yerli isimler de okunur. Kretschmer'in Yunan dilinin tarihine giriş adlı kitabına bakarsak, Anadolu kitabelerinden çıkan isimlerin Anadolu dillerinin tetki-

³⁰ Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes III nr. 500, tashihleri nr. 1503. Cf. Ruge RE XVII 2232.

³¹ Sadece isim zikreden listeler de bu gibi araştırmalar için faydalıdır. Bazı meslek sınıflarının, meselâ atletlerin, prosopografyası da önemlidir. Burnova'da 1936 yılında bulunmuş olan bir Bakkhos mabedine ait bir mozaik üzerindeki kitabede yeni bir *periodonikes*'in ismi meydana çıkmıştır: *Tiberius Iulius Septimius Iulianus*; cf. TTAED IV, 1940 s. 59 v. s., fotoğraflar s. 67.

³² *Aurelius* adının kitabeleri tarihlendirmek hususunda delil olarak kullanılmasına dair bak: W. M. Ramsay, *Cities and Bishoprics of Phrygia* II 388; The *nomen Aurelius* came into use in the provinces under M. Aurelius; about 161-220 provincials often bear the name *Aurelius*. Under Caracalla the custom of using the *praenomen Aur.* became almost universal in Phrygia, and evidently rose from the extension of the Roman franchise to the whole empire; I pointed this out in JHS 1883 p. 30, and have since that time found it an almost infallible criterion of date: any apparent exceptions are easily explained.

kine ne kadar yaradığını anlarız. Burada işlenmesi gereken açık bir alan vardır. Bazı isimlerin veya isim şekillerinin yayıldığı sahayı, bu yayılmanın sebeplerini, muayyen isimlerin muayyen kavimlere ait olduğunu göstermek, bunların çerçeveleri kabataslak çizilmiş olduğu halde teferruatta daha uzun araştırmalara muhtaç olan meselelerdir. Bahusus ki malzeme git gide çoğalmaktadır ve umulmadık neticeler vermesi muhtemeldir³³.

Coğrafya isimleri de insan isimleri kadar önemlidir. Mahal isimleri bazan asırlarca değişmez ve çok defa tanınmadık veya az tanınmış dil tabakalarına irca edilebilir. Herkes bilir ki küçük Asya ekleri olduğu tesbit edilen -nd- ve -ss- ekleri ikinci binyılda Ege sahasında oturanlar hakkındaki bilgilerimize muayyen bir istikamet vermiştir. Bu alanda da epigrafiden daha çok istifade edilebilir. Bulunan her yeni isim önemsiz bir yerin ismi ise de, araştırmalara yardım eder. Bu isimler Roma'nın imparatorluk devrinden kalma bir kitabede bulunuyorsa da, çok daha eski bir dil tabakasından kalagelmıştır. Meselâ Ankara'nın ancak imparatorluk devrinin kitabelerinde ismi geçen phyle adlarına bakalım: on iki phyle'den on birinin adını biliriz; bunlar da iki guruba bölünebilir; ilk beşi çok eski dil tabakalarına aittir. *Maruragene, Pakalene, Menorizeiton, Hiermenon, Diagezon* (bu isim şüphelidir); imparatorluk devrinde şehir büyüyünce yeni bölgeler katılmıştır. Birincisi Augustus mahallesi manasına gelen *Sebaste*'dir. Geri kalan phyle'lerin adları da imparatorluk zamanının muhtelif devirlerine aittir. Manaları da anlaşılıyor. Belki yeni araştırmalar, yeni kitabe keşifleri uzak bir mazinin esrarlı sesleri gibi kulağımıza çalan öbür isimlerin de bize bir gün manasını gösterecektir³⁴.

İktisat tarihi de epigrafi'den faydalanan bir ilimdir. İmparator Diocletianus'un 301 yılında çıkarttığı azamî fiat tarifesi dünyaca ünlüdür. Bu vesikanın elimize geçen ilk parçaları Eski-hisar, yani Karya'nın eski Stratonikeia şehrinde meydana çıkarılmıştır. Antik iktisat tarihinin büyük bir şubesini teşkil eden Ana-

³³ TAED-nde IV, 1940, s. 60-71 neşrettiğim kitabede XHTTAC adının *signum* olarak kullanılması ilgi vericidir. P. Kretschmer, *Glotta* XXIX s. 128 ve 247 bu *signum*'un «Eti» manasına geldiğini ispata çalışmıştır.

³⁴ Helene Miltner *Jahreshefte des Österreichischen Archæologischen Instituts* XXX Beiblatt s. 25'te şimdiye kadar bulunan kitabelerde adı geçen Ankara «phyle»lerinin bir listesini vermektedir.

dolu'daki imparatorluk mülkleri hakkındaki bilgimizi hep kitabelerden alırız. Bu bakımdan Keil ile von Premerstein'in meydana çıkardıkları uzun kitabeler³⁵ çok önemlidir. Bu kitabelerin her ikisi de ihtimal aynı zamana, yani Septimius Severus'un imparatorluk devrine tesadüf eden İ. s. üçüncü yüzyıla aittir.

Şimdi de malzemesinin çoğunu epigrafi'ye medyun olan din tarihi şubesini ele alalım. Nemruddağı kitabesi misli bulunmaz bir vesikadır. Onu yazdıran ve milâttan önceki birinci yüzyılda yaşamış olan Kommagene kralı birinci Antiokhos'un şahsiyetinde Yunan görüşleri ile Pers görüşleri göze çarpar bir şekilde birbirine karışıyor. Kitabede kiral birkaç tanrıya tapı yerleri bağışlar. Fakat kiral bağışlamanın nizamnamesini vermekle kalmaz, bu karara âmil olan düşünceleri de sayar; uzun bir hayat tecrübesinin neticesi içinde olgunlaşagelen dindarlıktan bahseder. Kırılın ıssız dağ tepelerinde taşâ hâkkettirdiği fermanlar ebediyen muteber kalmalıdır. Bir tek kelimesini değiştirmeye cür'et edenler tanrıların gazabına çarpılmalıdır. Fermana itaat edenlere gelince, bunlar kırılın duaları sayesinde âtide de tanrıların inayetine mazhar olacaklardır. Kırılın arzusu gerçekten yerine gelmiş, hatırası ölmemiştir; kabri dağın tepesinde hâlâ sapasağlam duruyor. Mezar başında ilâhi söyleyecek khorolar gerçi susmuştur; fakat hiçbir kırılın kudreti böyle bir şey temin etmeye yetmez. Khoro seslerinin yerine kulağımızı kitabenin, Norden'in³⁶ tabiri ile "bu mensur dithyrambos" un, ahenkli cümleleri çalıyor ve Milâttan önceki birinci asrın ihtirash, azametli, asianik üslubuna misli bulunmaz bir

³⁵ Bericht über eine dritte Reise in Lydien nr. 28 ve 55.- İmparator mülkleri hakkındaki meseleye dair en esaslı eser M. Rostovtzeff, Studien zur Geschichte des römischen Kolonates (Archiv für Papyrus-Forschung, Beiheft I, 1910) dir. Rostovtzeff'in nazariyesini Kornemann RE Suppl. IV s. 545 v. m. hülâsa etmiştir. Rostovtzeff'in bu mesele hakkında son beyanatı Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich adlı eserinde II s. 278 v. s. bulunmaktadır. T. R. S. Broughton (Trans. of the American Phil. Assoc. LXV, 1934, s. 207 v. m.) tarafından yapılan son münakaşası maalesef elime geçmemiştir; bu eseri J. G. Anderson'un An imperial estate in Galatia adlı Journal of Roman Studies'te (XXVII, 1937, s. 18 v. m.) çıkan makalesinden tanyorum.

³⁶ Die antike Kunstprosa I 145. Norden kitabenin metnini de veriyor. Metin komanter ile birlikte OGIS nr. 383'te okunabilir. Cf. Joseph Waldis, Sprache und Stil der grossen griechischen Inschrift vom Nemrud-Dagh in Kommagene (Nordsyrien), Diss. Zürich, Heidelberg 1920.

örnek teşkil ediyor.

Önemi ve karakteri bakımından bu kitabe ancak meşhur Oinoanda kitabesi ile mukayese edilebilir: Oinoanda kitabesi Diogenes adlı birinin insanlığa olan sevgisinden ilham alarak hemşerileri ve Oinoanda'ya gelen yabancılar için Epikouros'un felsefine dair taşa yazdırdığı uzun metinleri ihtiva eder. Bu kitabeyi de din tarihi bakımından önemli metinler sırasına alabiliriz; çünkü imanını itiraf etmek ve insanları daha bahtiyar kılmak için gayret sarfetmek hususunda dindarca temayüllerdir³⁷.

Saydığımız vesikalar ferdi dindarlığa delildir. Fakat ötedenberi de biliriz ki Anadolu toprakları eski dünyanın din bakımından en faal, en verimli memleketlerindendi. Din tarihi ilmi kurulmadan önce bile Anadolu'nun Hristiyanlığın ilk çağlarında bu kadar önemli bir yer tutmasının sebepleri araştırılmıştı. Hristiyan dininin tarihinde Anadolu şehirlerinin ismi sık sık geçer. Meselâ *Montanismus* Hristiyanlığın göze çarpan mezheplerinden biridir ve Anadolu'nun umumî bir temeli ile münasebattedir³⁸. Anadolu'nun kült ve din zenginliği edebî eserlerde iyi muhafaza olunmadığı halde kitabelerde karşımıza çıkar. Bu alanda daha da önemli buluşlar elde edileceği umulabilir³⁹. Kitabelerde edebî metinlerin adlarını bile bilmediği birçok tanrılara raslarız. Bu tanrılara baş-

³⁷ *Diogenis Oenoandensis fragmenta ed. William*, Lipsiae 1907. Cf. Philippson RE Suppl. V s. 153 v. m.

³⁸ *Montanus*'un hristiyan dinini kabul etmeden evvel Kybele veya Apollon'un rahibi olduğu iddiasına binaen doğmuş haber gibi, *Montanismus* üzerinde yazılmış eski eserlerde bulunan mübalâgalı fikirlerden sakınmalı. *Montanismus* mezhebinin tamamiyle hristiyan akidelerinden çıkmış olduğu şüphe götürmez. *Montanismus* ile Phrygia kültleri arasında görülen bağ ayinlere münhasırdır; fakat bu alanda bağlar besbellidir. Mesele son olarak Wilhelm Schepelern'in *Der Montanismus und die phrygischen Kulte* (Tübingen 1929) adlı eserinde din tarihine ait bütün malzemenin yardımıyla etraflıca etüd edilmiştir. Bu kitap Anadolu'nun din tarihini aydınlatmak hususunda çok değerlidir. *Montanismus*'a bir bakış: H. G. Opitz RE XVI 206 v. m.

³⁹ Bithynia'nın üç altarı üzerinde *Preietos* tanrısının tasvirlerinin meydana çıkarılması bu sahada son ve isabetli bir buluş teşkil etmektedir: F. K. Dörner, *Inschriften und Denkmäler aus Bithynien* (Istanbul Forschungen, Band 14), Berlin 1941, s. 37 v. m.; n. 39-42. Bu tanrıya edebiyatta da raslanır, fakat edebî eserlerde umumiyetle *Priapos* ile karıştırılır. Bu son buluş sayesinde *Preietos* ile *Priapos*'un birbirinden ayrı oldukları meydana çıkmıştır. Dörner'in fikrinece *Preietos* *Ares* ile münasebetli olan bir harp tanrısıdır.

langıçtan beri küçük bir azlık tapmışsa da, onlar okadar canlı ve sağlamdırlar ki muhtelif kültür tabakalarının altında bile yaşayabilmişlerdir; imparatorluk devrinde dinin bu yeraltı akışı yeryüzüne çıkmıştır. Bu tanrılar önceleri kabilelerin veya kabile bölümlerinin tanrılarıdır, sonraları millî karakterlerini kaybetmişlerdir. Muayyen bir kabilenin yerine kendi tanrılarının üstünlüğüne inanan, mucizelerini anlatan, sözlerini sezen ve başkalarını da bu kuvvete tapmaya teşvik eden mutaassıp cemiyetler kurulmuştur. Eski ırk veya mahal tanrıları ferdi dindarlığın tanrıları olmuşlardır. Epigrafi bu zengin din hayatını aydınlatmak yönünde en başta gelir. Kitabeler olmasaydı Eskişehir etrafında "*hosios kai dikaios*," adı ile ibâdet gören tanrıyı tanımazdık ve ismi Yunan olduğu halde eski Anadolu tanrılarında biri olduğunu bilemezdik, Phrygia tanrısı *Zeus Bronton* bir isimden ibaret kalırdı⁴⁰, âyinlerinde günah çıkarma usulünün önemli bir yer tuttuğu *Apollon Lairbenos*'u tanıyamazdık⁴¹. Bu tanrıların eski tanrılar olduğunu hem bazı umumî deliller, hem de meselâ "çift balta," gibi eski timsallerin mevcudiyeti ispat eder.

Kitabelerde de kültlerinin yayılma sahalarına veya teferruatına dair malûmat bulduğumuz taktirde müelliflerin zikrettiği tanrılar bize daha canlı olarak görünürler. Meselâ tanrıça *Angdistis* çoktan beri Pausanias ile Arnobius'un eserlerinden tanınmıştı;⁴² bu eserlerde tanrıçaya dair gayet acaip hatta ikrah verici bir efsane anlatılır. Bu efsaneye göre *Angdistis* Anadolu'nun Tanrıçası Büyük Ana'nın biraz farklı bir tipi idi. Bir zamanlar gerçekten böyle olduğuna da şüphe yoktur. Fakat *Angdistis*'e tapanların ona ne göz ile baktıkları ancak 1911 yılında üçüncü Lydia seyahatleri esnasında Keil ile Premerstein'in buldukları bir

⁴⁰ *Zeus Bronton*'a adanmış kitabelerin bir listesi MAMA V s. 172 v. m. bulunur. Bu listeye şu kitabeler ilâve edilmelidir: Prof. Remzi Oğuz Arık'ın Karalardan Ankaraya getirdiği adak kitabesi; Jacopi, Dalla P-flagonia alla Commagene (Roma 1936) s. 4, fig. 7'de neşredilmiş Kastamonuda bulunmuş kitabe; TTAED IV s. 60/71 de neşrettiğim Meset'te bulunmuş kitabe. — Roma'da şark tanrılarına vakfedilmiş bir tapınakta bulunmuş, *Iuppiter Bronton*'a adanmış birkaç kitabe: Annibaldi, Notizie degli scavi XI s. 98 v. m.

⁴¹ *Apollon Lairbenos*'a dair, bak: Oppermann RE Suppl. V s. 521 - 535; not 37 de adı geçen Schepelern'in eseri s. 92 v. s.

⁴² Paus. VII 17, 9. Arnob. V 5.

kitabeden belli olmuştur⁴³. Kitabe Lydia şehri Philadelpheia'da hususî bir tapı yerinin bağışlanmasını tasdik eden bir vesikadır. Dionysios adında biri rüyasında tanrı sözü duyar, bundan böyle evinde birkaç tanrıya bir arada bir tapı yeri yaptırmıya karar verir; tanrılar arasında *Angdistis*de evin çok mukaddes bekçisi ve sahibi sayılır. Tapı yerine girenlerin mutak veçhile yalnız vücutlarının değil, vicdanlarının da tertemiz olması lâzımdır; bu vicdan temizliğini *Angdistis*, kadın, erkek, hür veya kul her insana bağışlasın. Bu tanrıça simasının ne şekilde inkişaf ettiği anlaşılıyor: önceleri bir tabiat tanrıçası iken burada ahlakî kıymetlerin mümessili olarak karşımıza çıkıyor. Böyle bir kitabenin meydana çıkarılması ilim için büyük bir nimettir. Fakat kitabeler bize bu tanrıçaya hangi hudutlar dahilinde tapıldığını bildirmekle kalsaydı, Tanrıça'ya dair bilgilerimiz gene de genişlemiş olurdu. Son zamanlar Arvallı'da bir, Midas şehrinde on tane⁴⁴ yeni *Angdistis* kitabesinin bulunması ilmi zenginleştirmiştir. Enstitümüz Arvallı kitabesinin kopyasını memleketinin tarihine derin bir ilgi besliyen bir öğretmene medyundur⁴⁵.

Anadolu kültürlerinin coğrafyasını yapmak, ancak epigrafi'nin yardımı ile vücade getirilebilecek büyük vazifelerden biridir. Anadolu toprağının kâfi derecede tetkik edilmiş olduğu bir gün bu plânın tahakkuk edeceğini umarız.

Bu konferansta ne olduğunu anlatmıya çalıştığım Anadolu kitabeleri ne kadar zengin ve değerli ise, onlarla uğraşan ilim şubesi de okadar eski ve önemlidir; yarım binyılı doldurmuştur⁴⁶.

⁴³ Keil und von Premerstein, Bericht über eine dritte Reise in Lydien und den angrenzenden Gebieten Ioniens (Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, 57. Band, 1. Abhandlung), Wien 1914, nr. 18, s. 18. İzahlı tabı: Weinreich, Stiftung und Kultsatzungen eines Privatheiligtums in Philadelphia in Lydien (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften 1919, 16). Cf. v. Wilamowitz-Moellendorff, Der Glaube der Hellenen II 369.

⁴⁴ MAMA VI nr. 390 - 399. Bu kitabeler 1936 yılında R. Jestin tarafından Midas şehri akropolis'inin şimal-batı kenarlarında Fransız Arkeoloji Enstitüsünün hesabına yapılmış sondajlarda bulunmuştur; MAMA VI hakkında F. K. Dörner'in Gnomon XVI s. 344 v. s. de neşrettiği rapora bak.

⁴⁵ Bu kitabe yakında neşredilecektir.

⁴⁶ Malûmdur ki Anadolunun epigrafik araştırmaları Anconalı Cyriacus ile başlar.

Geçirdiği merhalelerin bazıları klâsik eski çağ ilminin de büyük merhalelerini teşkil eder; meselâ 1555 yılında Busbecq ile Dernschwamm *Monumentum Ancyranum*'u keşfetmişlerdir; 1705 te Tournefort aynı kitabenin Yunanca metnini, 1709 da İzmir'in İngiliz konsolosu Sherard Eskihisarda Diocletianus'un azamî fiyat tarifesini, 1800 de Leake Phrygia dilinde yazılmış ilk kitabeleri, 1838 den sonraki yıllarda Fellows Lykia dil anıtlarını meydana çıkarmışlardır. On beş, on altı, on yedi ve on sekizinci asırların çalışmaları Boeckh ve haleflerinin çıkardıkları *Corpus Inscriptionum Graecarum*'un ikinci ve üçüncü cildinde ve Mommsen'in nezareti altında çıkan *Corpus Inscriptionum Latinarum*'un üçüncü cildinde neşredilmiştir. Boeckh'ün *Corpus*'u bilhassa tasnif metodu bakımından çok ehemmiyetli bir eserdir: önceleri kitabe koleksiyonlarının neşrinde Yunan-Roma hayatının muhtelif sahalarını canlandırmak gayesi güdüldüğünden dolayı malzeme muhtevaya göre tasnif edilmişti. Boeckh zamanının tarihe olan temayüllerine uygun tek metodu, yani coğrafi tasnifi esas tutmuştur. 1883 ten beri *Inscriptiones Graecae* adı ile bastırılan Boeckh *Corpus*'unun yeni tablaları da bu prensibi muhafaza eder⁴⁷.

Fakat bu eserde Anadolu kitabeleri zikredilmez. Bunların araştırılma ve basılma işini Viyana akademisi üzerine almıştır⁴⁸. Önceleri yalnız Lykia kitabelerinin toplanıp basılması düşünülüyordu. Sonraları Ephesos kazılarında ün kazanan arkeolog Benndorf 1881 de bu planı Liechtenstein düküne arzetmiş, dük de tetkik seyahatleri için tahsisat ayırmıştı. 1891 de Viyana akademisi bu tetkikleri Yunan, Latin veya yerli dilde yazılmış bütün Anadolu kitabelerine teşmil etmiye karar vermişti. Liechtenstein dükünün Viyana Akademisine verdiği senelik tahsisat Anadolu'da sistemli bir şekilde seyahat edilmesine imkân vermiştir. Bin sekiz yüz doksan yıllarından beri Avusturya âlimleri memleketi dolaştılar. Tetkik sahasına sınır olarak Asya eyaletlerinin imparatorluk devrindeki hudutları seçilmiştir. Ana-

⁴⁷ *Inscriptiones Graecae* adlı eserin tarihi, ilim tarihinin başlı başına önemli bir faslını teşkil eder. E. Ziebarth'ın *Philologische Wochenschrift* mecmuasında (61, 1941, s. 490 v. m.) verdiği haberler bu bakımdan ilgi vericidir.

⁴⁸ Bu kısım için bana cömertçe dağıttığı bilgiler ve makalenin son kısmı için kendisiyle fikir teatisinden edindiğim değerli istifadeden dolayı İstanbul Alman Asarı Atika Enstitüsü Direktörü Dr. Kurt Bittel'e teşekkür etmeği bir borç bilirim.

dolu'nun cenubunda ve cenup batısında bulunan adalar, Suriye ve Ermenistan tetkik mıntakasının haricinde kalıyordu. Zaman ve durumun müsait olmaması, birinci cihan harbi ve Avusturyanın harpten sonraki düşkünlüğü Viyana akademisinin çalışmalarına engel olmuştur. Plânın kabulünden sonra yarım asır geçtiği halde *Tituli Asiae Minoris*'in ancak dört fasikül'ü çıkabilmiştir⁴⁹. Son fasikül'ü bu yılda çıkmıştır. Fakat Viyana Akademisinin gördüğü işe dair hüküm vermek için yalnız bastırıldığı tam ciltlerini göz önünde tutmak doğru olmaz. Viyana Akademisinin yıllardan beri topladığı zengin hazırlık etüdleri ve seyahat raporları ilim dünyasına verilmiş değerli bir malzeme teşkil eder. Viyana Akademisinin yıllardan beri hazırladığı yardım vasıtaları da o derecede değerlidir. Muhtelif kitabeler hakkında mevcut neşriyatın fişlerini çıkarmış, yeni basılan kitapları dikkatle tetkik ve tenkit etmiştir. Bu çalışmalar neticesi meşhur Viyana fişleri (*Wiener Schedenapparat*) meydana gelmiştir. Her hangi bir ilim sahasını inhisar altına almak ilmi çalışmaların gelişmesine zararlı olabilir. Viyana Akademisi gibi bir müessesenin malzeme bakımından kendilerinden herhalde üstün olacağını düşünen bilginler bu sahaya atılmaktan çekinebilirler. Mamafih Viyana Akademisinin çalışmaları bu neticeyi doğurmamış, aksine Anadolu epigrafisi alanında merkezi Viyana olan milletlerarası geniş bir işbirliği kurulmuştur. Kitabe neşreden eserlerin hemen hemen hepsinde müellifleri ister İngiliz, ister Amerikan, ister Fransız olsun, daima Viyana Akademisinin adına raslarız. Viyana Akademisinin kendini ileri sürmeden çalıştığı son eserinde, birinci cildi 1928 yılında intişar eden altı cilt *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*'da da görülmektedir. 1881 den beri Ame-

⁴⁹ *Tituli Asiae Minoris, collecti et editi auspiciis Academiae litterarum Vindobonensis.*

Vol. I: *Tituli Lyciae lingua Lycia conscripti. Enarravit Ernestus Kalinka. Vindobonae 1901.*

Vol. II: *Tituli Lyciae linguis Graeca et Latina conscripti.*

Fasc. 1. *Pars Lyciae occidentalis cum Xantho oppido. Enarravit Ernestus Kalinka. Vindobonae 1920.*

Fasc. 2: *Regio quae ad Xanthum flumen pertinet praeter Xanthum oppidum. Enarravit Ernestus Kalinka. Vindobonae 1930.*

Vol. III: *Tituli Pisidiae linguis Graeca et Latina conscripti.*

Fasc. 1: *Tituli Termessi et agri Termessensis. Enarravit Rudolfus Heberdey. Vindobonae 1941.*

rikalı âlimler de Amerikanın muhtelif ilim müesseseleri hesabına Anadolu'yu gezmişlerdir. W. M. Ramsay ve yetiştirdiği genç âlimler bu alanda en başta gelirler. Ramsay'ın kitabeler hakkında neşrettiği etüdler Anadolu epigrafisi için büyük kıymeti haizdir. Ephesos'ta, Milet, Menderes kıyısında bulunan Manisa'da, Bergama ve Priene'de yapılan kazıların da kitabe araştırmalarına yardımcı dokunmuştur. Anadolu epigrafisi üzerinde yazılmış bütün makale, etüd, seyahat raporlarını saymak tabii imkânsızdır⁵⁰. Yalnız Louis Robert'in değerli neşriyatına işaret etmeden geçmiyelim⁵¹.

Yüzlerce yıldan beri Anadolu epigrafisi ile uğraşan bu araştırmalardan sonra Türk ilmine ne kalıyor? suali belki bu konferans başlıyalı beri zihninizi kurcalamaktadır. Yunan-Roma çağlarına ve Anadolu'nun o devirdeki tarihine ilgi, Türkiye'de ancak son zamanlarda önem kazanmıştır. Türkiye bu alanda milletlerarası faaliyete ancak bugün iştirak edebilecek vaziyettedir. Fakat önemli bütün işler görülmedi mi? geç kalmadık mı?

Böyle endişeler yersizdir. Bilakis daha görülmesi gereken işler çok geniş bir saha kaplamaktadır. Memleketin birçok yerleri epigrafi bakımından halâ kâfi derecede araştırılmamıştır. Bu yerlerde bulunan kitabeleri tanımak için daha birçok seyahatlere ihtiyaç vardır. Diğer taraftan da mevcut malzemeden ilmi etüdler için istifade etmek herkesin olduğu gibi bizim de hakkımızdır. Fakat bu iki noktadan bahsetmiyelim. Ancak bu kadar zengin hazinelere malik olmanın Türkiye için doğurduğu vazifeleri ele alalım.

Birinci vazife sahibi olduğumuz kitabeleri tespit etmektir. İlimin tanıdığı kitabelerden hangilerinin hâlâ memlekette bulunduğunu ve nerede bulunduğunu bilmemiz lâzımdır. Mevcut kitabelerin nelerde keşfedildiği de bilinmelidir. Bu şekilde yeni bulunan kitabeleri tasnif edebilmek için sağlam bir temel kurmuş oluruz. Şimdiye kadar elimizdeki vasıtalarla bulunduğu haber verilen bir kitabenin henüz neşredilip edilmediğini tespit etmek mümkün değil-

⁵⁰ Hondius, *Saxa loquuntur* s. 82—94 te bunların bir listesini verir.

⁵¹ Villes d'Asie Mineure. Etude de géographie antique. Paris 1935. Etudes Anatoliennes. Recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure. Paris 1937. Bundan başka Bulletin de correspondance hellénique, Revue des Etudes grecques, Revue de Philologie mecmualarında Robert'in birçok makalesi vardır.

di. Mevcutlar tasnif edildikten sonra kaybolmuş kitabeleri de aramaya koyulabileceğiz.

İkinci vazifemiz memleketin bazı yerlerinde kitabe müzelerinin kurulması için temel olacak planın katiyetle çizilmesi ve mevcut kitabelerin ilmî görüşlere uyararak ayrılmasıdır. Sonra gerek kitabelerin gerekse tablet veya sikkelerin bir araya getirilmesi ve memleketin birçok yerlerinde bulunan depoların büyük şehirlere nakli temenni edilir. Kitabeler katı olarak tasnif edildikten sonra kataloglar yapılmalıdır. Bu kataloglar sadece bir kitabe listesi değil, ilmî tetkikler için lüzumlu olan bütün malûmatı verecek mahiyette olmalıdırlar; her şeyden evvel kitabenin nerede keşfedildiğini, hangi eserlerde neşredildiğini bildirmelidir. Katalog işinden başka yeni bulunan kitabeler hakkında çok vakit geçmeden muntazaman raporlar verilmelidir.

Bugünkü şartlar içinde bu işler ancak bir merkezden görülebilir. Bu merkez şimdilik Maarif Vekilliğinin Antikitele ve Müzeler Direktörlüğüdür. Fakat bir idare merkezinin bir ilmî enstitüye tahvili pek mümkün değildir; bundan dolayı bir de ilmî merkez kurulmalıdır. Epigrafi çalışmaları ancak bir plan ve itina ile tahdit edilmiş bir saha dahilinde verimli olabilir; bu şartlar içinde ferdi çalışmaların da değeri yükselir. Bahsettiğimiz ilmî merkezde lüzumlu bütün yardım vasıtalarının el altında bulunması lâzımdır. Türkiye Hükümetinin sahip olduğu kitabeler hakkında izahat verebilmek için bütün malzemenin bir araya getirilmesi gerektir. Önemli bütün kitabelerin stampaalarını toplamak da faydalı olur. Böyle bir merkezin kurulması için Türk Tarih Kurumu ile Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin Eski Tarih, Arkeoloji ve Klâsik Filoloji enstitüleri arasında sıkı bir iş birliğinin teessüs etmesi faydalı olur. Bu enstitülerin üyelerinden müteşekkil bir heyet epigrafi araştırmalarına önyak olabilir.

Aynı zamanda Ankara'da taşradaki koleksiyonlara temel ve örnek olabilecek bir kitabe müzesi kurmak iyi olur. Bu projeleri fiil mevkiine koymak zamanı gelmiştir. Uygun yerlerde bulundurulmadıkları için mevcut kitabelerin zarar görmesi ihtimali çoktur. Diğer taraftan da bu işlerin başlanmasına yardım edebilecek unsurlarımız olduğu gibi birkaç yıl sonra daha geniş ölçüde iş görmek için yetişmiş unsurlarımız da bulunacaktır.

Notlarda kullanılan kısaltmaların izahı:

TAM = *Tituli Asiae minoris*.

MAMA = *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*.

SIG = *Sylloge inscriptionum Graecarum a Guilelmo Dittenber-gero condita et aucta, nunc tertium edita*. Lipsiae 1915-1921.

OGIS = *Orientis Graeci inscriptiones selectae, ed. Wilhelmus Dittenberger*. Lipsiae 1893/95.

WELLES = *The Royal Correspondence in the Hellenistic Period*, New Haven 1934.

RE = *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertums-wissenschaft. Neue Bearbeitung*. Stuttgart 1894—.

TTAED = *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*.

NEŞRÎ TARİHİ ÜZERİNDE YAPILAN ÇALIŞMALARA TOPLU BİR BAKIŞ *

FAİK REŞİT UNAT

MF. V. Talim ve Terbiye Heyeti ve Türk Tarih Kurumu Üyelerinden

Osmanlı tarihinin ilk asırlarına ait olarak, zamanında telif edilmiş türkçe tarihler pek sayılıdır. Bunların arasında, on beşinci asırda yaşamış bir Türk müverrih tarafından açık ve canlı bir uslûpla, öz türkçe sözlerle yazılmış bir eser olan **Neşri Tarihi** nin hususî bir değer taşıdığı da malûmdur.

İkinci Meşrutiyetin ilânından sonra, Osmanlı tarihi üzerinde başlayan çalışmalar sırasında, birkaç defa neşri temenni olunduğu ve kararlaştırıldığı halde, bugüne kadar henüz basılmamış olan bu eser üzerinde şimdiye kadar yapılmış olan çalışmalar, burada bir konferansın kadrosu içinde, gözden geçirilecektir. Bununla hem bu eser üzerinde durmuş ve çalışmış olanların değerli mesailerinin muhassalasını bir araya toplamaya, hem de Osmanlı Türk tarihinin ilk devirlerini aydınlatmaya yarar bir ışığın daha, umumî istifadeye konulması gereğini belirtmeğe çalışacağım.

Esas konuya girmeden önce Neşri'nin şahsiyeti ve eserinin mahiyeti hakkında kısaca şu malûmatın gözden geçirilmesi faydeli olacaktır.

Neşri'nin hayatı ve şahsiyeti :

Müverrih Neşri'nin isminin *Mehmet* olduğunda, bu ismi zikreden kaynaklar, ittifak etmektedirler. Babasının adının Mustafa olduğunu da Riyazi'nin *Tezkiret-ül şuarasında* görüyoruz¹. Bunu diğer bir kısım kaynaklar da teyit etmektedirler. **Neşri**, mevlâna Mehmed'in şairlik mahlâsıdır ki tarihine de alem olmuştur. Bunu,

* Bu konferans, Türk Tarih kurumunun 6 Haziran 1942 tarihli ilmi toplantısında verilmiştir.

¹ *Tezkire-i Riyazi*. Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine kitapları, No. 1276, V. 89 r.

kitabını Beyazıd'a takdim ederken, eserin sonuna ilâve ettiği manzum methiyede kullanmış olduğu görülmektedir². Şuara tezkireleri de kendisinden hep **Neşrî** ismiyle bahsetmektedirler. Bununla beraber şairliğine pek değer verilmediği anlaşılmaktadır³. Neşrî hakkındaki tetkiklerinden açığıda bahsedeceğim Fahriye Arık ve Sabahat Fuad Atlan'ın, kendisinin Mehmed adını ilk defa ortaya koyanın Kâtip Çelebi olduğu hakkında vermiş oldukları hüküm⁴, *Künhülahbar*'ın henüz basılmamış kısmı tamamen incelenmeden yazılmış olsa gerektir. Çünkü Âlî, Yavuz Selim devri şairlerinden bahsederken bu zatı *Mevlâna Mehmed Bin Neşrî* adıyla kaydetmektedir⁵.

Neşrî'nin doğduğu şehir hakkında kaynakların verdikleri malûmat birbirinin aynı değildir. Muhtelif rivayetlerden her hangi birine kuvvetle doğru dedirtecek yeni bir delil ortaya konuluncaya kadar müverrih Âlî'nin dediği gibi, kendisinin "Anadolu vilâyetindeki kasabatın birinde,, doğduğunu kabul etmek muvafık olur. Fakat Bursa'da yetiştiğinden ve yaşadığından şüphe edilemez⁶. Neşrî'nin doğduğu tarih hakkında ise, elimizde hiç bir malûmat yoktur. Yalnız kendisinin kitabının mukaddemesinde tül-ü ömründen bahsetmesi ve umumiyetle vefat tarihi olarak H. 926 (M. 1520) üzerinde ittifak edilmesi, oldukça ihtiyar bir yaşta kitabını yazdığını gösterir. Ölüm tarihi hakkında da, hemen bir şey bilinmemekle beraber, bazı Şuara tezkireleriyle tarihlerin, kendisini Selim devri meşahiri arasında saymaları ve ondan sonraki devirlerde kendin-

² Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi nüshası No. 479, s. 433.

³ *Tezkire-i Latifi*, Topkapı Sarayı Müzesi, Revan, No. 1449 V. 134 r.

Tezkire-i Aşık Çelebi, Topkapı Sarayı Müzesi,, Hazine No. 1269 V. 147 r, Atıf Efendi, No. 2017, V. 100 r.

Tezkire-i Riyazi, Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine No. 1276 V. 89 r.

⁴ *Neşrî'nin hayatı ve eserleri*. Fahriye Arık, s. 4 - *Neşrî'nin Cihannüma adlı tarihinde Murad I. devrinin tahlili* - Sabat Fuat Atlan, s. 2

⁵ *Künh-ül-ahbar*. Üniversite (Yıldız) yazmaları, No. 2292 s. 33: Mevlâna Mehmed Bin Neşrî—Anadolu vilâyetindeki kasabatın birindedir. Amma mahrusa-i Bursa'da neşvünema bulmuştur.

Hususa tevarih-i Âl-i Osman yazıp hak budur ki tetebbu kılmıştır.....

⁶ *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*. Topkapı Sarayı (Bağdat Köşkü) kütüphanesi, Yazma No. 304, c. I. s. 101 b, satır 27.

den bahsedilmeyişi sebebiyle 1512 ile 1520 arasında ölmüş bulunduğunu kabul etmek lâzım gelir. Bu itibarla 70-80 sene yaşamış demektir.

Müverrihin ailesi ve bu aileden yetişmiş diğer tanınmış kişiler hakkında da hiç bir malûmat bulunmamaktadır.

Neşrî'nin hayatı da tamamen karanlıktır denebilir. Kendisinin Bursa'da büyüdüğünü ve medrese tahsilini orada yaptığını kabul mümkündür. Kendisinin uzun bir ömrü, bir tarih kitabı vucuda getirmek arzusu ile mütalââ içinde gecirdiğine ve eserinin bazı kısımlarını Bursa şehrinde yazdığına delâlet eden ifadelere kitabının mukaddemesinde ve içinde tesadüf etmekteyiz⁷. Kendisinin arabi ve farisiyi de iyi bilmekte olduğuna hükmedebiliriz⁸. Bazı kaynaklar bu zatın Bursa'da Sultaniye medresesinde müderrislik ettiğinde ittifak ettiklerine göre ilmiye mesleğinden olduğunu kabul etmek lâzım gelir. Fırsat buldukça da yazmak istediği tarih kitabını kısım kısım telif ile meşğul olmuş⁹ demektir.

Müverrih Neşrî, Yıldırım Beyazıd'ın esaretinden bahsettiği sırada¹⁰ Yıldırım'ın o zaman solakları arasında bulunan ve beraber esir düşen ve Murad II. devrinde ve ihtiyarlık zamanında Bursa'da naib olan **Koca naib** adıyla meşhur zattan, esaret hadisesini ne suretle dinlediğini anlatmakta ve bu suretle kendisinin gençlik yaşında da olsa, Murad II. devrinde Bursa'da yaşamış ve Koca Naib'in sohbet meclislerinde yer almış bulunduğunu tevsik etmektedir.

Bundan başka 1480 (H. 885) yılında vefat eden ve Murad II. devri meşayihinin şöhretlilerinden biri olan, *Mevlâna Mehmed Bin Kutb-üd-Din İzniki*'nin de Yıldırım'la muasır olan babasından naklen, bahsettiği diğer bir rivayeti de¹¹ kaydetmektedir ki, bu da Neşrî'nin Murad II. devrinde bu zatın meclisinde de bulunacak bir yaşta ve seviyede olduğunu göstermektedir.

⁷ Tül-ü ömrümde ben dahi sevda ettim ki alâ kaderuttaka ekseriyet ilmi tarihten bir kitap cemedip *Neşrî Tarihi*, Veliyüddin nüshası, v. 1, 175, 176

⁸ Hiç bir tarihte dahi mevkiinde vâki olmamış hususa Türk lisanında (v. 1) bazı tevarih-i acemde zikrolunur... (s. 14), *Neşrî Tarihi*, Veliyüddin nüshası.

⁹ İptida-i âlemden nakli müsaade ettikçe tesvid edüp... *Neşrî Tarihi* v, 1 Veliyüddin nüshası.

¹⁰ Veliyüddin nüshası, V. 102.

¹¹ Veliyüddin nüshası, V. 104 r.

Neşri'nin Eseri :

Bugün *Neşri tarihi* adıyla elimizde mevcut bulunan eser, baş tarafında kısaca Oğuzlar ve Selçuk Tarihi ile Karaman Oğulları hakkında malûmat vermekte ve Bayazid II. devrine kadar Osmanlı tarihinden bahsetmektedir.

Neşri'den bahseden bir kısım kaynaklar, onun ya *Cihannüma* adlı umumî bir tarih veva sadece *Tevarih-i Âl-i Osman* yazdığını kaydetmektedirler. Esasen kendisi de eserinin mukaddemesinde bunu teyit etmektedir.

Yalnız bugün ortada mevcut olan bu kitabın tamamı değil, esasını ilk sekiz padişahın zamanındaki vekayi teşkil eden ve bütün eserin altıncı kısmı olan, Osmanlı Tarihidir. Kitabın ilk beş kısmına henüz tesadüf olunmamıştır. Yalnız Sabahat Fuad Atlan, Prof. Wittke'nin Rus'yada bulduğu ve bahsi geçen *Cihannüma* olduğunu tahmin ettiği bir nüshayı Prof. Menzel'e vermiş olduğunu söylediği rivayetini kaydetmekte ise de, bunun mahiyetini Prof. Wittke'den bugünkü şartlar içerisinde tahkik mümkün olamamıştır.

Bununla beraber Topkapı Sarayı Revan Köşkü kütüphanesindeki *Keşf-el-zunun* nushasının¹² kenarına bizzat Kâtip Çelebi'nin kendi eliyle Neşri'nin eseri hakkında kaydetmiş olduğu

“Tarihten de bir Cihannüma vardır. Ebulfetih Sultan Mehmed zamanında telif edilmiştir. Bunun kısmı sadisi Sultan Bayazid asrında telif edildi. Bu kısım sırf Osmanlı ve Selçuk devletleri zikrindedir., şeklindeki not, Neşri'nin eserinin henüz ele geçmiyen ilk kısımlarının on yedinci asırda bilindiğini ve mevcut olduğunu teyit edici bir vesika sayılabilir.

Esasen mevzuumuzu teşkil eden ve bugüne kadar yapılan çalışmalar, çevresinde toplanan eser, Neşri'nin yer yer *Tevarih-i Âl-i Osman* adını da alan, *Cihannümasının* altıncı kısmıdır. Bunun Bayazid II. devrinde, yazılmasının sona ermiş olduğunu mukaddemesinden¹³ ve H. 890 (M. 1485) tarihine kadar olan vekayii

¹² No. 2059, s. 254 haşiye

¹³ Kitabın mukaddemesi.

Tûl-i ömrümde ben dahi sevda ettim ki alâ kaderuttaka ekseri ilmi tarihten bir kitap cemedip tezekkür dilde mümkün oldukça mülûkü maziyeninin ahvalin bilkülliye cemedem. Zira gördüm ki sair ulûmda musannefatı kesire tasnif ve

ihtiva ettiğini Beyazıd II. ye ait manzum ithafiyeye ile sona eren nüshalarının en son bahislerinden ve (898/1492) den önce bitirilmiş ve Beyazıd II. ye sunulmuş olduğunu da *Menzel nüshasının* istinsah tarihinden öğrenmekteyiz¹⁴.

Neşri Tarihinin ehemmiyeti :

Osmanlı devrinin ilk asırlarına ait tarih kaynakları arasında bu kitabın, muhakkak ki bir ehemmiyeti ve hususî bir değeri vardır. Bununla beraber bir tarih kaynağı olabilmek bakımından haiz olduğu değerın derecesini kesin olarak söyleyebilmek için, eserin her bakımdan sıkı bir tenkitten geçirilmiş olması da çok lâzımdır.

Bu eserde birçok orijinal kısımlar olduğu gibi, kendisinden önce yazılmış, adı ve mahiyeti kat'iyetle bilinmeyen eserlerden aynen iktibas veya istinsah olunmuş kısımlar da vardır.

Bununla beraber, kendi tercüme-i hali ve eserinin mevzuu, muhteviyatı, yazılmasındaki maksat ve yazılmasında istifade ettiği kaynaklar hakkında verdiği malûmatla bizzat, şahidi olduğu veka-yi ve hâdisat hakkında yazdıkları, başka malûm veya meçhul kaynaklardan naklen aldığı kısımlar yanında, esere ehemmiyetinden bir şey kaybettirecek bir durumda değildir. Umumiyetle bir komp-lasyon karakteri arz etmekle beraber canlı tasvirleri, tafsilâtlı izah-ları, sade üslûbu ve kendisinden sonra yazılan birçok tarihlere mehaz oluşu¹⁵ dolayısıyla XV. asrın gerek tarihî, gerek edebî

tekit olunmuş ki her biri şafi ve kâfidir. Ve emma ilmi tevarihde olan kütübü müteferrikayı gayrı müctemi buldum ve hiçbir tarih dahi mevkiinde vâki olma-mış. Hususa Türki lisanda pes iptida-i âlemden nakl-i, müsaade ettikçe ilâ yev-mina tesvid edüp cemi' âleme vukuf verdiğiçün işbu kitaba *Kitab'ı Cihannüma* deyu ad verdim. Bihamdülillâh velminneki sultanı azâm ve hakânı muazzam, mefharülmülûk el-arab-ül-acem, zıllullah-i fi âlem, es-sultan İbni Sultan Sultan Bayezid Han Gazi İbni Sultan Mehmed Hanı Gazinin eyyamı devletinde ve sayei madeletinde beyaza gelip kitab-ı fahir oldu. Andan Sultan Bayazid Han Gazi'nin ebbedalâhu devletuhu eedadı Âl-i Osmanın tarihini bu kitabı Cihannüma'da tâ Oguz Handan beri ve anın ahfadın ve evlâdın kısmı sadisde ifraz ettim.

(Veliyüddin nüshası, V. 2 r. 2 v.)

¹⁴ *Neşrinin hayatı ve eserleri*, Fahriye Arık, İstanbul, 1936, s. 29.

¹⁵ Âli, *Künh-ül-ahbar*'ın beşinci cildinin 19, 22, 38, 117 ve 199 uncu sahife-lerinde Neşri'yi kaynak olarak göstermektedir. Hoca Sadettin Efendi (*Tacüt-Te-varih* s. 10, 14), Solakzade ve Müneccim başı, hatta İdris-i Bitlisi kaynakları arasında Neşri'yi saymaktadırlar.

mahsulleri arasında kendisine daima hususî bir yer saklıyacak olan bu eserin, elde mevcut bütün yazmalardan istifade suretiyle tam ve doğru bir metninin tesis edilip, ilmi tenkitten geçirildikten sonra Türk harfleriyle basılmış olarak millî irfan kütüphanemize maledilmesi, Türk Tarih Kurumumuz için yapagelmekte olduğu şeref verici hizmetlere bir yenisini katmak olacaktır.

Neşri Tarihinin bugün elde mevcut nüshaları :

Neşri Tarihi üzerinde bugüne kadar toplu incelemeler yapmış veya mevcut nüshalarından bahsetmiş olanlardan :

Bursa'lı Tahir Bey (1922) 2 nüsha,

Babinger (1927) de Neşri Tarihi olarak 4 nüsha,
Rüstem Paşa Tarihi olarak 3 nüsha,

Niyazi Tevfik (1932) 3 nüsha,

Akdes Nimet Kurat (1935) 8 nüsha,

Fahriye Arık (1936) Rüstem Paşa'ya atfedilen nüshalarla birlikte 12 nüsha,

Sabahat Fuad Atlan (1936) Rüstem Paşa'ya atfedilen nüshalarla birlikte 12 nüshanın

mevcudiyetinden bahsetmektedirler.

Bu eser üzerinde çalışılırken bunların, doğrudan doğruya *Neşri* metni olarak 13 ve Rüstem Paşa'ya izafe edilen nüshaların aynı olarak da 8 olmak üzere 21 nüshayı bulmakta olduğu görülmüştür.

Asıl *Neşri* nüshaları şunlardır :

1 — *Prof. Menzel nüshası :*

Profesörün vakitsiz ölümü dolayısıyla üzerinde yaptığı çalışmaların neticelerinden şimdilik mahrum kaldığımız nüshadır. H. 898 (M. 1492) tarihinde istinsah edilmiş olduğu ve Bayazıd II. devrine kadar olan vekayii ihtiva ettiği Fahriye Arık'ın kitabına eklemiş olduğu, son sayfelerinin fotokopisinden anlaşılan bu nüsha, malûm *Neşri* nüshalarının en eskisini teşkil etmektedir. Hatimenin şekline bakılarak bunun Arkeoloji Müzesi (No. 479) nüshasının aynı olduğuna hükmedebiliriz.

2 — *Viyana nüshası :*

Viyana millî kütüphanesinde 986 numarada kayıtlıdır. 250 varaktır.

İstanbul Arkeoloji Müzesi nüshası gibi Hierî 890 a kadar gelir. Sonunda medhiye aynen vardır. Fakat içinde manzum parçalar ve İstanbul'un tarih-çesi yoktur. H. 966 (M. 1559) da Hüseyn bin Hasan adında biri tarafından istinsah olunmuştur. Fotoğrafisi üzerinden tetkik edilmiştir.

3 — İstanbul Arkeoloji Müzesi nüshası :

479 uumarada *Neşri Tarihi* adıyla kayıtlıdır. 20.X514.5 boyunda 433 sahifeden mürekkeptir.

Ali bin Abdullah adında bir müstensih tarafından hierî 969 (M. 1561) da yazılmıştır. Bayazid II. ye ait manzum bir medhiye ile sona erer ve kendisinden üç sene önce yazılmış bulunan Viyana nüshasının hemen hemen aynıdır. Fakat yer yer zayıf nazımlı bazı manzum parçalar vardır. Bunların aynı zamanda şair olduğu da bilinen *Neşri*'ye ait olup olmadığı ayrıca incelenmek gerektir.

4 — Fatih Millet Kütüphanesi nüshası :

Ali Emîri Efendi yazmaları arasında 220 numarada *Tarihi Cihannüma-yi Neşri* adıyla kayıtlıdır. 18.5X28 boyuuda 212 varaklıdır. Hierî 890 (M. 1485) yılı vekayüine kadar Bayazid II. devrinde biter. Sonunda medhiye yoktur.

İstinsah tarihl belli değildir. Az yıprandığı için ya son zamanlarda yazıldığına veya az okunduğuna hükümlenabilir.

5 — Süleymaniye nüshası I.

Esad Efendi kısmında 2080 numarada *Tevarih-i Âli Osman* adıyla kayıtlıdır. 13, 4X19 boyundadır. Sonu kısmen eksiktir. İstinsah tarihi ve müstensihi belli değildir. İsmine bakarak birçok kimseler Anonim Tevarih-i Âli Osman'lardan sanmışlardır. İlk defa Neşri'ye yakınlığından 1921 de bahseden Hüseyn Namık Orkun'dur. Fahriye Arık metnini tetkik ederek Neşri nüshalarından biri olduğunu tespit etmiştir. Prof. Bamberger, adına ve katalog kayıtlarına bakarak Anonimler arasında göstermiştir.

(Niyazi Tefvik de 1932 tarihli tezinde bunu, *Neşri* nüshaları arasında saymıştır).

6 — Süleymaniye nüshası II.

Süleymaniye kütüphanesinin Bağdat'lı Vehbi Efendi kitapları arasında 1233 numarada kayıtlıdır. Doğrudan doğruya Osmanlı tarihiyle ilgili bahisleri ihtiva etmektedir.

7 — Velîüddin nüshası :

2351 numarada *Cihannüma* (Kıt'a min Tarih-i Âli Osman) adı ile kayıtlıdır. 14X20 boyundadır. 335 varaktır. Neşri'nin 890 Hierîye kadar yazdığı kısmı, hatimedeki kayda nazaran — Evliya Çelebi'nin bahsettiği 360 ciltlik *Süleymannâme* müellifi olması akla gelen — Firdavsî'nin 1066 ya (M. 1655) kadar tamamlamış olduğu tahmin edilebilir

8 — *Türk Tarih Kurumu nüshası :*

Mülga Türk Tarih Encümeninden devredilen yazmalar arasında 17 numarada *Neşri Tarihi* adıyla kayıtlıdır. 15X21.5 boyunda 231 varaktır. 890 vekayüinden sonra ilâve edilmiş olan ve 1066 hicriye kadar devam eden kısmı da ihtiva ekmekte ve Veliyüddin Efendi nüshası gibi sona ermektedir. Hatimesine müstensihin ilave ettiği beyit, ilâve kısmın *Firdevsî* tarafından yazılmış olduğunu teyit etmektedir ¹⁶.

9 — *Mükrimin Halil Yinanç nüshası :*

Profesörün hususî kütüphanesindedir. 21.5X27.5 boyunda 294 sahifedir. 1931 de Türk Tarih Kurumu nüshasından istinsah olunmuştur.

10 — *Paris nüshası I.*

Paris milli kütüphanesinin Türkçe yazmaları arasında ilâve No. 253 de kayıtlıdır. 13.5X21 boyunda 244 varaktır ¹⁷.

Beyazıd devrine kadar olan kısımları ihtiva ettiği hakkında, Blochet kataloğunun verdiği malûmata nazaran katıksız bir *Neşri* metni olduğu anlaşılmakta ve sonuna ilâve edilmiş olan Hükümdarlar listesinin de 1648 e kadar gelişinden bu tarihlerde istinsah edilmiş bulunduğu öğrenilmektedir.

11 — *Paris nüshası II.*

Paris milli kütüphanesinin Türkçe yazmaları arasında ilâve 1183 numarada kayıtlıdır. 19X32 boyunda 88 varaktır. Blochet, kataloğunda verdiği izahatta ¹⁸ bu nüshanın Selim I. devrinin başına kadar olan vekayii (H. 922 — M. 1519) ihtiva ettiğini ve *Neşri* tarafından Selim I. e ithaf olduğunu (varak 2 r) kaydetmektedir.

12 — *Manisa nüshası :*

1373 numarada *Tevarih-i Âli Osman* adıyla kayıtlıdır. İlk sahifenin en üstünde « Mehmed-ün-Neşri'nindir » şeklinde okunabilen kısmen eksik ve silinmiş bir yazı vardır. 13X18,5 boyunda 139 varaklıdır. *Beyazıd*

¹⁶ *Fahriye Arık*'ın ve *Sabahat Fuad Atlan*'ın bu nüshanın *Abdülmecid* devrinde istinsah olunduğu hakkındaki mütalâaları hatalıdır. Bu, o tarihte kitabı okuyan bir zatın yer yer koyduğu notların, yaptığı bir şaşırtmadır. Yoksa kitabın H. 1144 de istinsah olunduğuna delâlet edecek bir tarih hatimesinde 144 şeklinde mevcuttur. Bundan başka bu nüshanın üzerinde, bir zamanlar sadrı esbak Divitdar Elhaç Mehmed Paşa'nın Anahar Ağası İbrahim Ağa'nın malı olduğuna dair bir kayıt da vardır. Mehmed Paşa Mahmud I. zamanında (M. 1749-1751) sadrazamlık ettiğine ve 1752 de öldüğüne göre İbrahim Ağa'nın bu nüshaya bu sıralarda sahip bulunması ve kitabın bu tarihlerden önce yazılmış olması icap ediyor demektir.

¹⁷ *Catalogue des Manuscrits Turcs*, E. Blochet t. I. p. 237

¹⁸ *Catalogue des Manuscrits Turcs*, E. Blochet. t. II, p. 190

II. devrine kadar olan vekayii ihtiva eder. Yazısına nazaran oldukça eskiden yazılmış bir nüshadır.

İstiklâl-i Osmanî'den Orhan Gazi'nin padişahlığına ait olan kısmı (takriben 25 sahife), Murad Hüdavendigâr devrinde Niş'in fethinden sultanın Tavuslu'ya vusulüne kadar olan kısım (takriben 20-25 sahife) noksandır. Baş taraflarında serlevhalar umumiyetle Farsçadır. 92 nci yapraktan itibaren bahis başları sadece «hikâye» şeklini almağa başlıyor. Son kısımlarda ise serlevhalar hiç yazılmamış ve yerleri boş bırakılmıştır. Veliyüddin nüshasına göre, ifade ve şive itibarıyla başka bir nüshadan istinsah olduğu anlaşılıyor. Yıldırım'ın ölümü hakkındaki ikinci rivayet, şair ve tabip Şeyhî ve Çelebi'nin hastalığı, İstanbul'un kadim tarihi bahisleri noksandır.

13 — Topkapı Sarayı nüshası :

Hazine kitapları arasında 1361 numarada «*Kitab-ı Tevârih-i Âli Osman-ül meşhur benam-ı Cihannüma*» adıyla kayıtlıdır. 21X31.5 boyunda 329 varaktır. Tamam bir nüsha değildir. H. 1131 (M. 1718) de istinsah olduğu sonundaki kayıttan anlaşılmaktadır.

Rüstem Paşa Tarihi olduğu söylenen nüshalar da şunlardır :

1 — Yozgat nüshası :

Lagvedilen İmam ve hatip okulunun kütüphanesindeki kitahlarla birlikte Yozgat umumî kütüphanesine devredilen bu kitap, bu kütüphanede *Tevârih-i Oğuzyrn ve Cengizyan ve Selçukyan ve Osmanıyan* adıyla 1451 sayıda kayıtlıdır. 590 sahifedir. H. 955 (M. 1548) tarihine kadar olan vekayii ihtiva etmekte ve «bu tarihin bu cildi de bu aralıkta itmama erişti inşaallahülrahman şimden sonra gelecek cilde şuru' edelim» diye sona ermektedir. H. 1021 (M. 1612) tarihinde istinsah edilmiş olduğu sonundaki kayıttan anlaşılmaktadır.

2 — Üniversite kütüphanesi nüshası :

Halis Efendi yazmaları arasında 3741 numarada *Tarih-i Osmanî-i Türki* adıyla kayıtlıdır. Ufak bir yazıyla da ayrıca Neşri Tarihi kaydı vardır, 16.5X25 boyunda 296 varaktır. H. 968 (M. 1560) yılı vekayiiine kadar olan malûmatı ihtiva etmektedir.

3 — Arkeoloji Müzesi nüshası :

480 numarada *Tarih-i Neşri-Cihannüma* adıyla kayıtlıdır. Üstünde ayrıca «Oğuz Han ve Evlâdi ve Al-i Cengiz ve Selçukıyan ve Osmanıyan Tarihi» diye yazılıdır. 10. 5X29. 5 boyunda 426 varaktır. H. 966 (M. 1559) tarihine kadar olan vekayii ihtiva eder.

4 — Osman Ferid Sağlam nüshası :

Ankara Etnografya Müzesi Müdürü Sayın Osman Ferid Sağlam'ın hususî kitaplarındandır. Gayet güzel bir nesihle yazılmıştır. 18.5X29 bo-

yuunda 458 sahifedir. H. 954 (M. 1547) yılı vekayiine kadar bahsetmektedir.

5 — *Muallim M. Cevdet nüshası :*

Merhum öğretmen M. Cevdet İnançalp'ın İstanbul şehir ve İnkılâp Müzesi kütüphanesine vakfettiği kitapların yazmaları arasında 106 numarada kayıtlıdır. 20X30 boyunda 224 varaklıdır.

6 — *Viyana nüshası :*

Milli kütüphanede 1012 numarada kayıtlıdır. H. 968 M. 1590 yılına kadar olan vekayii anlatır. (Flügel, Katal. II. 233)

7 — *Cambridge nüshası :*

Üniversite kütüphanesinde 167 numarada kayıtlıdır. H. 955 M. 1549 yılına kadar olan vekayii alır.

8 — *Paris nüshası :*

Milli kütüphanede 24 numarada kayıtlıdır. Başından ve sonundan ikişer sahifesi noksan olduğu için adı ve müellif adı yoktur. 19X28 boyunda 159 varaktır. 1526 yılına kadar olan vekayii ihtiva eder. Blochet, kataloğunda bunun R ü s t e m Paşa'nın yazdığı Tarihi hatırlamakta olduğunu, bazı ilâvelerle *Neşri* metnini tekrar etmekte bulunduğunu kaydetmektedir.¹⁹

Doğrudan doğruya *Neşri*'nin eseri olduğu anlaşılan nüshaları da gerek dil ve gerek muhteviyatları bakımından ikiye ayırmak mümkündür.

Dil bakımından sade olan ve İstanbul'un fethinden önceki tarihi, Fazlullah Paşa ve saire gibi bazı bahisleri ihtiva etmeyen nüshalar Bayazıd II. devrine kadar olan vakayii alanlardır. Bunlar: a) *Prof. Menzel*, b) *Viyana*, c) *Arkeoloji*, d) *Manisa*, 5) *Ali Emiri*, 6) *Süleymaniye*, 7) *Paris* nüshalarıdır.

Geri kalan nüshalar da *Firdevsî*'nin Yavuz Selim devriyle Kanunî devri vekayiinin mühim bir kısmını eklediği ve en tipik örneğini *Veliyüddin Efendi nüshasının* teşkii ettiği kitaplardır.

Bir kısmı R ü s t e m Paşa'ya izafe edilen ve bir kısmı *Neşri Tarihi* olarak kayıtlı bulunan nüshalara gelince, gerçi bunların, bilhassa Fatih devrine kadar olan kısımları hemen tamamen denilecek kadar, fakat biraz ihtisar görmüş olarak *Neşri*'ye benzemektedirler ise de

¹⁹ *Catalogue des Manuscrits Turcs*, E. Blochet, t. I. p. 22-23

- a) Baş taraflarında asıl *Neşri* metinlerinde mevcut mukadde-
menin olmayışı,
- b) *Neşri*'den alınmış yerlerin kısaltılmış olması ve bazı ilâve-
ler yapılmış bulunması,
- c) *Neşri*'nin müşahedeye müstenit olarak bahsettiği kısımların
gayri şahsî yazılmış bulunması,
- d) Kanunî devri sonlarına yakın tarihlere kadar olan vekayii de
ihtiva etmekte olmaları,
- e) Baş taraflarında Osmanlılardan önceki tarihe tahsis edilen
kısmın daha mufassal oluşu
sebepleriyle bunların ayrıca ve sonradan başka birisi tarafından
yazılmış bir eser olmaları çok varit görülmektedir. Bu hüviyeti
meçhul müellifin *Velîyüddin Efendi nüshası*'nın sonunda adına
rastlanan ve Evliya Çelebi'ye göre yüzlerce ciltten müteşekkil
bir *Süleymanâme*'nin müellifi bulunan Firdevsî olması ihti-
mali de akla gelmektedir.

Viyana nüshasının Almanca bir tercümesini yaparak 1923 de
Laypzig'de neşretmiş bulunan Ludvig Forrer'in eseri hakkında
Prof. Mordtmann'ın, Cemal Köprülü tarafından çevrilen
Türkçesi, *Türkiyat mecmuasının* birinci sayısında neşredilen²⁰ ten-
kidî makalesinde, "Rüstem Paşa'nın asıl müellif olarak nazarı
dikkate alınmayacağını, elyevm ismini taşıyan eserin yalnız malze-
mesinin Rüstem Paşa tarafından toplanmış olduğunu, bizzat ken-
disi için saklamış olduğu eserinin tertibi ile son kısmını vefatı
dolayısıyla yazamadığını,, n Forrer tarafından ileri sürülmüş oldu-
ğunu da görmekteyiz.

Neşri ve eseri hakkında bugüne kadar yapılmış olan tetkiklere toplu bir bakış:

Neşri ve tarihi hakkında bugüne kadar yapıldığı bilinen veya
neşredilen incelemeleri gözden geçirecek olursak bu konudaki
çalışmaların 19 uncu asırdan daha geriye gitmediğini görürüz.
Garpta yapıldığına muttali olduğumuz incelemeler ve neşriyat
şunlardır:

1 — Neşri'den ilk defa kitabında bahseden müverrih Ham-

²⁰ *Türkiyat Mecmuası*, Rüstem Paşanın Osmanlı Tarihi. Ludvig Forrer

mer'dir²¹. Kitabının birinci devre ait kaynaklarından olan umumi Osmanlı tarihleri arasında, Neşri'nin Beyzıd II. devrinde yaşadığını ve eserinin zarafetten mahrum bir uslûpla yazılmış olduğunu kaydeder. Hammer, bunun Lewenklaue ve Amelbeuern tarafından görüldüğünü ve "Murad'ın tercümanı Haniwald'ın tarihi," adı altında tanınmış olan ve 1591 de Frankfurtta almanca ve lâtince olarak neşredilmiş bulunan tercümeğe esas teşkil etmiş olduğunu da söyler.

2 — Türk vesikalarından Sırp tarihine kaynaklar adı altında 1857 de Viyana'da neşrettiği eserinde de, Bernhauer'in Neşri'yi kaynakları arasında kullandığı ve bazı kısımlarını iktibas ettiği anlaşılmaktadır²².

3 — 1859-1861 de Nöldeke, *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft* mecmuasında "Neşri tarihinden iktibaslar," adıyla çıkan makalelerinde, eseri dil bakımından incelemekte, Osman ve Orhan devirlerini gözden geçirmekte, Neşri'nin hayatiyle ilgili olan muhtelif bölümlerini tercüme ve neşretmektedir²³.

Nöldeke bu makalelerin mukaddemesinde Neşri'nin hayat ve eseri hakkında malûmat vermiş, Neşri'nin *Cihannüma* adıyla yazdığı büyük tarihin baş taraflarının çok eski zamanlarda kaybolarak yalnız Osmanlılara ait altıncı kısmının elde kalmış olduğunu kaydetmiştir. Muharrir bu makalelerinde Osmanlı tarihinin ilk devirleri bakımından çok mühim olan eserinde birçok şifahî rivayetlere istinat etmekle beraber hiç bir yazılı kaynak zikretmediğini, fakat menbalarından gayet iyi faydalandığını ve sade bir türkçe ile yazılan bu tarihin o zamanki Osmanlı içtimâi seviyesini ve fikrî tekâmülünü göstermekte olduğunu, zamanın modasına aykırı olarak öz türkçe kelimelerle eserini yazmaya çalıştığını ve bu kitaptan, sonraki Osmanlı tarihçilerinin menba olarak istifade etmiş olduklarını da yazmıştır. Nöldeke bu tetkiklerine Viyana nüshasını esas tutmuş bulunmaktadır.

4 — G. Flügel 1865 de neşrettiği katalogda²⁴ Neşri'nin

²¹ *Hammer Tarihi*, Ata Bey tercumesi, c. I. s. 27-28.

²² W. T. A. Bernhauer. *Quellen für Serbische Geschichte aus Türk Urkunden* Wien, 1857

²³ Th. Nöldeke. ZDMG. XIII. 176-218. 1859 Leip. XV. 333-380 1861 Leip.

²⁴ G. Flügel. *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften der Kaiserlich Königlichen Hofbibliothek zu Wien* 1865, c. II.

hayatı ve eseri hakkında da pek derin olmıyan malûmat vermiş ve Neşri'nin Bursa'da müderris olduğunu eserinin bir yerinde zikretmekte bulunduğunu da kaydetmiştir.

5 — Macar Thury Jozsef, 1893 de neşrolunan Türk Tarih ve tarihçilerine ait eserinde²⁵ Türk Şuara tezkirelerindeki malûmata atfen Neşri'nin biyografisinden bahsetmekte ve tarihi hakkında malûmat vermektedir. Mamafih bunda daha önce veya daha sonra başkaları tarafından yazılanlardan farklı veya fazla birşey yoktur.

6 — 1903 de de Smirnov'un *Osmanlı Edebiyatı antolojisi* adlı eserinde *Cihannüma-Eser-i Mevlâna Mehmed Neşri* başlığı altında ayırdığı kısma Neşri'den bazı parçalar almış olduğunu ve bu eserin 1481-1512 yılları arasında yazılmış olması icap ettiğini kaydederek, Âşık Paşazade'nin eserinden istifade etmiş olduğu fikrini de ileri sürdüğünü öğrenmekteyiz.

7 — Prof. Babinger, 1921 de *Der İslâm* mecmuasında Simavnalı Şeyh Bedrettin hakkında yazdığı makalede muhtelif Türk kaynaklarının bu meseleye dair yazdıklarını bir araya toplamış ve Evliya Çelebi'ye atfen Germiyanlı olduğunu kaydettiği Neşri'den de alâkadar kısımları makalesine almıştır²⁶.

8 — 1921-1922 yıllarında Prof. Wittek, *En eski Osmanlı kaynakları meselesine müteallik Neşri'den iktibaslar* adıyla neşrettiği makalesinde²⁷ Babinger'in bahsi geçen *Şeyh Bedrettin* etüdünü tenkit ederken, Neşri ve kitabı hakkındaki fikirlerini de söylemekte ve Nöldeke'nin dediği gibi bu eserin 1485-1495 yılları arasında yazılamıyacağını çünkü Beyazıd II. den merhum diye bahsolunmuş bulunduğunu iddia etmekte ve Viyana nüshalarını esas alarak *Âşık Paşazade* ile *Neşri* arasında yaptığı karşılaştırmalarda pek yakın benzerlikler gördüğünü ileri sürmektedir. Prof. Wittek'in fikrine göre gerek *Âşık Paşazade* gerek *Neşri* henüz bilinmiyen müşterek bir kaynaktan istifade etmişlerdir. Haniwald'in tercümesiyle yaptığı mukabelede *Neşri* ile aynı

²⁵ Thury Jozsef, Török Történetörök t. I, 1893, s. 29-31

²⁶ F. Babinger, *Der Islam*, sayı XI. s. 38. 1921.

Bu makalenin Cemal Köprülü tarafından yapılan tercümesi *Dergâh* mecmuasının 13-34 üncü sayılarında neşrolunmuştur. 1921-22

²⁷ *Mitteilungen der Osmanischen Geschichte*, 1921-22, 1. yıl.

Bu makalenin Ragıp Hulûsi Erdem tarafından yapılan tercümesi *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, seine II., sayı IV de neşrolunmuştur, 1922

olan kısımların mevcut olduğunu fakat bu iştirâkin İstanbul'un zaptına kadar olan kısımlarda göze çarptığını ve bunun Ham-mer'i *Haniwald'in tercümesini*, *Neşri'nin* aynı sanmak yanlısına düşürdüğünü söylemektedir.

9 — 1923 de J. H. Mordtmann, P. Wittek'in makalesine dair yazdığı tenkitte *Neşri'nin Âli'de* bahsi geçmediğini ve fakat *Murad II. devri uleması* arasında bir *Mehmet Bin Neşri'nin* zikredilmiş olduğunu ve bunun Müverrih *Neşri'nin* babası olabileceğini ileri sürmektedir²⁸.

10 — Prof. F. Babinger, 1927 de Leipzig'de neşrettiği *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri* kitabının *Neşri'ye* tahsis ettiği bahsinde²⁹ Mordtmann ve Wittek'in *Neşri* hakkındaki görüşlerini zikretmekte ve *Neşri'nin Âli'de* bahis mevzuu olan Murad II. ulemasından müderris Mehmed bin Neşri ile arasında bir yakınlık münasebetini muhakkak görmektedir. Wittek'in fikirlerine iştirâk edip, eldeki eseri altı kısımdan ibaret bir komplâsyon olan cihan tarihinin altıncı kısmı olarak bize intikal eden Osmanlılara ait cilt kabul etmekte ve bunda Bihişti vekayinamesini hatırlatan benzerlikler bulunduğunu ve *Neşri'nin* yüksek üslûpla yazılmış *Tarih-i Bihişti'yi* vülgarize mi ettiği, yoksa üslûpçu Bihişti'nin *Neşri'nin* eserini edebî bir ifade ile yeniden mi yazmış olduğu meselesinin tetkike değer olduğu fikrini ortaya koymaktadır. *Neşri'nin* kendinden sonraki Türk müverrihlerinden kimlere kaynak olduğunu da tespitte çalışmıştır. Eserin mevcut yazma nüshaları hakkında verdiği malûmat da, yalnız Vivana, Paris ve İstanbul'da Veliyüddin Efendi nüshalarına inhisar etmektedir.

İslâm Ansiklopedisi'ne Babinger tarafından yazılan *Neşri* maddesinde de bu malûmat hemen aynen tekrar olunmuştur.

11 — Kiel Üniversitesinde doçentken memleketimizde ele geçirdiği³⁰ ve bilinenlerin en eski tarihli olan bir nüsha üzerinde başladığı çalışmaları bitirip neşredmeden 1939 da ölen, Prof. Menzel'i³¹ de bu vesile ile anmak, çalışmalarının bu günlük

²⁸ J. H. Mordtman, *Der Islam*. XIII. 1923, s. 166-168

²⁹ F. Babinger. *Die Geschitsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927.

³⁰ Sayın Prof. Fuad Köprülü, bu nüshanın Menzel tarafından Kastamonuda ele geçirilmiş olduğunu söylediler.

³¹ T. Menzel (1878-1939), 1921 de Odesa Arkeoloji Enstitüsünde profesör-

verimi velev eldeki nüshanın son sahifisine ait fotoğrafın neşrine müsaade ederek, Neşri tarihinin sadece yazıldığı tarihi tespiti bile münhasır kalsa, Türk tarihine hizmet etmğe çalışan bir bilginin hatırasına hürmet vazifesi olduğu şüphesizdir. Kendisinin yarım da olsa, herhalde, bıraktığı çalışmaların ailesi veya arkadaşları tarafından neşrini temenni etmek de çok yerinde olur.

12 — Prof. F. Babinger'in de, Veliyüddin Ffendi nüshasını faksimile olarak Almanya'da bastırmağa teşebbüs ettiği de, kendisiyle neşir iştirâki yapmış bulunan İstanbul'da Zaman kütüphanesi sahibi tâbi Misak Balamutçu'nun elinde gördüğümüz ilk formalardan anlaşılmaktadır.

Neşri hakkında memleketimizde bugüne kadar yapılmış olan tetkiklere ve neşriyata gelince, bunun gereği kadar çok olmadığını görmekteyiz. *Sicill-i Osmanî*, *Kamus-ul alâm* gibi biyografya lûgatleriyle şüara tezkirelerindeki küçük malûmat bir tarafa bırakılacak olursa bu konudaki çalışma ve neşriyattan başlıcaları şunlardır.

1 — Müverrih Âli'nin, Hoca Sadettin Efendi'nin, Solakzade'nin, Müneccim Başî'nin eserlerinde yer yer mehz olarak bahsettikleri Molla Neşri'nin adına, Osmanlı tarihleri ve müverrihleri hakkında memleketimizde XIX. asır ortalarında neşredilmiş ilk toplu bir kitap olan, *Ayine-i Zürafa*'da tesadüf etmediğimize göre, bu eserin o tarihlerde memlekette az çok unutulmuş olduğuna hükmetmek caiz olsa gerektir.

2 — Merhum Prof. Necip Asım, 1910 da *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'nın ilk sayısında neşre başladığı *Osmanlı Tarih-nüvisleri ve Müverrihleri* adlı makalesinde, Neşri'nin *Cihan-nüma*'sından, dolayısıyla bahsetmekte ve Neşri'nin zikrettiği kaynaklar arasında bahsi geçen Mevlâna *Ayas*'ın, bir tarih yazmış bulunması ihtimalini ileri sürmekle beraber bunun bulunup meydana çıkırılıncıya kadar varıldığından şüphe caiz görülen en eski iki Osmanlı tarihinden biri olabileceğini kabul etmektedir.

3 — Bursa'lı Tahir Bey de, *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinin 1922 de basılan üçüncü cildinin müverrihlere tahsis olunan kıs-

lûk etmiş, 1924 te Kiel üniversitesinde doçent, 1926 da profesör ve 1929 da Ord. profesör olmuştur. Tanınmış Türkologlardandı. Eserleri arasında yeniçeriler ve modern Türk Edebiyatı hakkında bir etüt vardır.

mında (s. 150) menba göstermeksizin Neşri Mehmed Efendi'nin Bayazid II. tarafından Tarih-i Osmani zapt ve tahririne memur olarak eserini yazdığını söylemekte ve *Kühülâhbar*'ın henüz basılmamış kısmında da Bursa'ya gelerek Sultaniye medresesine müderris tayin edildiğinin ve burada öldüğünün yazılı olduğunu kaydetmektedir.

4 — Yine 1922 de Hüseyin Namık Orkun, İstanbul'da *Dergâh* mecmuasında³² *Osmanlılar ve Kayıhan kabilesi* başlığı altında neşrettiği üç makalede, Neşri'nin, Osmanlı şeceresi, Süleyman Şah ve Osmanlıların Kayılarla münasebeti hakkında vermiş olduğu malûmatla, bazan istinat ettiği metnin Neşri'ye ait bulunduğunu tesbit etmeksizin, zikrederek bu, kaynaktan da müddeasını tevsik için istifadeye çalışmıştır.

5 — 1932 de İstanbul Üniversitesi tarih zümresinden mezun olan Niyazi Tevfik'in *Onbeşinci Asır Tarihçileri* başlıklı tezinin bir bahsini de Neşri Mehmet Efendi teşkil etmektedir.

Burada müellifin biyografisi ve eseri hakkında kısaca izahat verilmiş. Eserinin İstanbul kütüphanelerinde bulunan üç nüshasından bahsedilmiş (*Veliyüddin, Ali Emiri, Süleymaniye*) ve "Eserin mahiyeti," başlığı altında *Veliyüddin Efendi nüshası*'nın bahis başlarının bazı atlama ve zuhûller de yapılmak suretiyle bir listesi sıralanmıştır.

6 — Doçent Akdes Nimet Kurat da, 1935 de *Türkiyat Mecmuası*'nın üçüncü sayısında (s. 186, 191-192) *Bizans'ın son ve Osmanlıların ilk tarihçileri*, başlığı altında yazdığı makalede kısaca Neşri'den de bahsetmekte ve yaptığı metin karşılaştırmaları arasında Neşri'den aldığı bir kısma ilâve ettiği notta, tetkik edebildiği Neşri nüshalarını yazmaktadır.

7 — Neşri hakkında yapılmış olan esaslı tetkiklerden biri ve 1935 de bir kitap halinde neşredilmiş bulunması dolayısıyla de en ehemmiyetlisi ve toplusu, öğretmen Fahriye Arık'ın *Onbeşinci asır tarihçilerinden Neşri'nin hayatı ve eserleri* hakkındaki eseridir.

Müellif, kitabın ön sözünde, Neşri'yi neden tetkike lüzum bulunduğu hakkındaki düşüncelerini kaydettikten sonra Neşri'ye dair olan etütlerin kısa bir izahını yapmakta ve eserini şu bahislere ayırmaktadır:

³² *Dergâh*, sayı 34 (s. 153), sayı 35 (s. 172), sayı 37 (s. 498).

مذوق عالی ما ان خلاصه نامه بعد از این

سلطان
بسم الله الرحمن الرحیم

بعد از عرض عامی چون بدو خلعت در ثوبا بکار بیاورد
وزیر ایشان عالی شان صاحب ملک رتبه جلالت شان بکسی از لطیفان ایمن
نام گوید آنکه چون قسری بی قیود عوانه بره از از انسا و اولیا اموات واجه در این فترت اوقا ایجا رسیدند
موجب اثر بر حیرت حد و اندکاهی که درین دعا عیاش سفار فرمود بدین مضمون در طاهر کرار بزرگان کن
لبس عطا میغام و مفرم که موقع ایست عوانه دعا اندا و عروضا و جیس علق و جامع آن خدو انکار سلاطین عالی رتبه
جرا که فضل منزل انبیا و کاتبان سید صوفی در این فترت در سنان حقین مویخت و عسیر روی کار قدر تا ایاز در کسب عیاش
اعظم بود او فواید مسلم کرد ابراهیم در فترت استماع سلطانی عانه زاریست الله اعلم بود زاری چون خدو انسا
حدیثه بود نزد خدو انسا سلطانی عانه زاریست الله اعلم بود زاری چون خدو انسا
در آن بار کا بود در کجیل آن خانان کوشیده و اکنون باندگ مرتی چند بود از آن که مرشدیست در راه اول مالک انشا و شمار
خوشدین شید اندوز بر چند نماینده در حد و کار بر شاد خرم حرم کن بود اما در برابر ایجان حدیثی است ایاز در حضور
عاشی که در این بخش نامه و سایر مجازا و آسنان النبی بکار زار باشد طوق و برود عیاش و بکار که اربابی و جایی در انسا است
امید و لرزه اندیشه که در هیچ گونه موعود محمود و خاصه بود که رسید که صد از تمام خان النبی در عرض دو سال زمانه انسا و کانی
بار خدو انسا که خدو انسا معنی فترت بعضی فترت خدو انسا بکار بیاورد و در این فترت خدو انسا بکار بیاورد
واضلاح بعضی از ایکان و در که تمتع و بدخواه دولت در عمل کرد اصل النبی از جزو انسا فترت قبول کرده بود
و ایاز از نظر عانی انداختند و هیچم از رضونان که بر و از انستم خدو انسا چسبها آوردند و عمل نموده از انست که عمل
باید باشند فالحکم بینا بجز و مخر حکاکس و سایر برلی النعی انشان ابرو درستی اندازد دیباچه گشته باشد که در این حکای
دره الناحیه هسته تخانه ادشاه بود بی قیود باشد و یاد که عرار و صلوات و جوی ملاطفا و صلوات معروض
غباران

کر بروج واقع قوم مکن لانقان خدو انسا خلاصه مروت مسنود و ما زد انکه حضرت مدعا و کار بی بطور عینی طایفه و الدنایست
تعدی که بر فخر گذشته بود متبیه و منکر کشته لمطع مبارک خود او از مظلومیت فخر کرد و مذوق و در راه عظام خدو انسا خدو انسا
که بزرگ خدو انسا و انکار سلاطین محمی که عیاش رقیه بود و خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا
انستم خلعت عاید که گذشته بود و در کار نام مگر بر فترت تاریخ بیست و یک روز از سلاطین عیاش و در تمام
بی قیود محض فرمودند مای که منکس سایه شرف مرکز در آن بار که طوطی کم از عرضی باشد و در سن که عیاش
اجازه هیچ از مود و بی قیود منده دعا که در انسا و مندر و باز کردند که بر یادانی حساب و انسا خدو انسا خدو انسا
و رسوم همچنان عطار قطع کرد و با وجود فترت که در انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا
بعد از شش روز در فترت استر و در بنار و اقطاع فخر کشته و محمولات که شرعاً در وقت انسا خدو انسا خدو انسا
کرده بود بدین مضمون شید اندوز در م فترت از حق و موعود و موعود و انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا
صرف احیاء کرد و انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا
قطع فترت و انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا
روز در آن سن سد باب فترت فخر کشته در کار ملک و انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا
ما انفسهم لحوم العلماء مسومه اکنون چون انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا
فخر در موعود و انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا
کتاب بر وجه گذشته بود و تمام جمیع سلاطین و انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا
خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا
در موعود بعضی نامه هم فخر و خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا
خواهشند که حال آنکه آید کار و یاد کار و کار باشد حول انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا
معدود فترت که بر موعود و انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا
روزان و مصلحت فترت که فخر انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا
انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا
انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا
انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا
انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا خدو انسا

- a) Neşri'nin hayatı
- b) Eserleri
- c) Osman ve Orhan devirlerini tetkik
- d) Neşri tarihinin nüshaları (10 nüsha)
- e) Neşri tarihine benzeyen ve onunla karıştırılan tarihler (2 nüsha)
- f) Bibliyografya

8 — Fahriye Arık, Osman ve Orhan devirlerini esas alarak *Neşri* üzerinde çalışırken Sabahat Fuad Atlan adında diğer bir bayan arkadaşının da, Tarih Doçenti Akdes Ni-met Kurat'ın direktifleriyle, Murad I. devrini esas tutarak, yine *Neşri* üzerinde çalışmış olduğunu, bir nüshasını İstanbul Üniversitesi kütüphanesinde tetkike fırsat bulduğumuz tezinden anlamaktayız.

Sabahat Fuat Atlan'ın, çalışması bu konuda yapılan uğraşmaların en geniş kadrolusudur. 100 den fazla sahife tutan bu etüt bu mevzu ile ilgili zengin bir bibliyografyadan sonra başlıca şu bahisleri ihtiva eder:

- 1 — Neşri'nin şahsiyeti ve hayatı
- 2 — Neşri ve tarihi
 - a) Kitabın nasıl tertip olunduğu
 - b) İsmi
 - c) Kitabın mahiyeti ve kıymeti
 - d) Şairliği
- 3 — Neşri tarihinin muhtelif kütüphanelerdeki nüshaları (12 nüsha)
- 4 — Neşri hakkında yapılan etüt ve iktibaslar.
- 5 — Murad I. devrine umumî bir bakış.
- 6 — Neşri'de Murad I. devrinin tahlili.
- 7 — "Umumî netice,, başlığı altında Neşri tarihi hakkındaki hüküm.

Bu çalışmanın en enteresan ve orijinal tarafı Murad I. devrine umumî bir bakış başlığı altında, *Neşri tarihi* esas tutularak o devre ait diğer eski tarih metinleriyle yapılan karşılaştırmalar ve bunların birbiri üzerindeki müessirlik derecelerini tayin için ya-

pılan tetkiklerdir.

a) Dr. Şükür Akkaya'nın *Bitlisli İdris'in Heşt Bihişt* adlı eserine göre tenkidî araştırma adı altındaki almanca doktora tezinin *Osmanlı Devletinin kuruluşu* adı altında 1934 de neşredilen türkçe tercümesini;

b) Nihat Sami Banarlı'nın *Ahmedî ve Dâstan-ı Tevarih-i Mülûk-i Âli Osman* adıyla 1939 da *Türkiyat Mecmuası*'nın VI. cildinde çıkan ve ayrıca kitap halinde de neşrolunan, Ahmedî'nin Osmanlı tarihi hakkındaki, etüdünü de doğrudan doğruya olmakla beraber, *Neşri Tarihi* konusunu aydınlatacak bir kısım malûmatı ve mukayeseleri ihtiva etmeleri dolayısıyla, bu konuda çalışılırken hatırdan çıkmaması gereken kitaplar olarak kaydetmek de lâzımdır.

Bütün bu yazılar ve tetkikler bir araya toplanınca bir konuyu tamamlamak ve aydınlatmak bakımından ehemmiyeti küçümseyecek işler görülmüş olduğu hükmüne varmak mümkündür. Bütün bunları bu suretle kısaca hatırlattıktan sonra, bu konu ile uğraştığımız sırada daha önce aynı mevzua temas etmiş bulunanların zuhûl ettikleri veya eksik bıraktıkları bir kaç noktayı şimdi tetkik ve teakidimize arz etmeğe çalışacağım.

1 — Flügel'in, kataloğunda, Viyana nüshasının 250 nci sahifesinde Neşri'nin Bursa'da müderris olduğuna dair sarih bir kaydın mevcut olduğu hakkında ileri sürdüğü iddianın doğruluğunu teyit edecek bir kayda, Viyana nüshasının baştan aşağı tetkik edilen fotoğraf kopyesinde rastlanmamıştır.

Yalnız, Murad II. ve Fatih Mehmed devri ulemasından bahsederken bunlarla beraber yaşamış olduğunu gösteren bir ifade tarzı kullanmış olduğu görülmektedir³³.

³³ Veliyüddin nüshası V. 253 r.

* Ulemadan Mevlâna Şerefeddin Kırîmî ve Mevlâna Ahmed Gürânî ki Mısır'da dersin tamam edip bunda geldi ve Alâüddini Rumî kaçan geldi ve Acemden dahi Tusi geldi bunda olanlardan Hızır Şah Efendi vâki oldu.. Bunlar dahi müstecap-üd-dave azizlerdi. Ve Sultan Mehmed Bin Murad Han zamanında bu azizlerin bazıları hayattaydı. Padişahlığının evvelinde Mevlâna Yegân ve Mevlâna Mehmed Husrev ve Mevlâna Mehmed Zeyrek ve Hocazade zahir oldu. Sultan Mehmed'in ulemaya rağbeti ziyade olmağın saltanatının evasitinde ve evahirinde çok danışmentler zahir oldu kim her biri feridi dehr ve vahîd-i asrdır...

..... bunların ekseri Sultan Bayazıd Han zamanında dahi hayattadır *

2 — Prof. Wittek'in, *Neşri Tarihi*'nin Beyazıd'ın ölümünden sonra yazılmış olduğu hakkındaki iddiası, şüphesiz yalnız Beyazıd'ın ölümünden sonra yazılmış nüshaları tetkik etmiş olmasından ve bu nüshalarda Beyazıd'ın ölümünden sonra istinsah etmiş olan hattatın Beyazıd'tan bahsederken hürmeten (merhum) kaydını ilâve etmiş olmasından ileri gelmektedir. Eğer kendisi Prof. Menzel'in eline geçen ve Beyazıd'ın tahta çıkışından 11 ve ölümünden 20 yıl önce istinsah edilerek padişaha sunulmuş olan nüshayı (?) görseydi bu iddiada bulunmazdı. Menzel nüshası bu suretle *Neşri Tarihi*'nin yazılış zamanını hemen kat'iliğe yakın bir isabetle tayin etmiş bulunuyor demektir.

3 — Neşri'nin ve muasırı Âşık Paşazade'nin birbirinden daha çok aynı kaynaklardan istifade etmiş olduklarını ve bunlardan Yahşi Fakih'e ait bulunanının şüphesiz olarak yazılı bulunduğunu teyit eden bir kaydı da Prof. Giese tarafından neşredilmiş *Âşık Paşazade* metninde ³⁴ "İshak Fakih oğlu Yahşi Fakih'den kim ol Sultan Bayezid Han'a gelince bu menakıbı ol Yahşi Fakih'te yazılmış buldum ki . . .", şeklinde görmekteyiz.

4 — Prof. Wittek'in Haniwald'ın tarihini *Neşri* tercümesi sanmak suretiyle Hammer'in yanlış olduğu hakkındaki görüşünün üstünde durulmak icap eden bir nokta olduğuna ve Wittek'in verdiği izahata göre bu tercümenin daha çok Rüstem Paşa'ya izafe edilen ve ekseriyetle memleketimizde dahi *Neşri Tarihi*'le karıştırılmış bulunan metne ait bulunabileceği zannı üzerine dikkati çekmek isterim.

5 — Prof. Mordtman tarafından, Beyazıd II. devrinde Bursa'da yaşamış olduğu Âli'nin *Kühülâhbar*'ında görülen müderris molla Neşri'nin, müverrih Neşri'nin babası olabileceği hakkında ileri sürülen ve Prof. Babinger'le Fahriye Arık ve Sabahat Fuad Atlan tarafından da bu iki zatın arasında bir akrabalık bulunduğu hakkında benimsenen fikrin de, tetkik ve tenkidi gereken tarafları bulunduğu kaniim.

Şöyle ki :

Müverrih Neşri ile *Şakayık-ı Numaiyenin* ³⁵ Murad II. devri

³⁴ *Âşık Paşazade Tarihi*. Giese neşri, s. 3

³⁵ *Şakayık-ün-Nunaniye fi ulema-il devlet-il-Osmaniye*. Topkapı Sarayı (Emanat hazinesi) Kütüphanesi, No. 1209 s. 21 a.

uleması arasında gösterdiği Mevlâna Mehmed bin Beşir (*Neşri* değil) arasında bir akrabalık bulunduğunu ihtimal dahilinde görmek ve bu zatın müverrihin büyük babası olmasını kuvvetle tahmin etmek³⁶ zahiren akla yakın görünüyorsa da bunu kabul etmeğe imkân yoktur. *Şakayık-ı Numaniye*'yi mehz tutarak eserinde muhtelif devirlerin ulema ve şuarası hakkında malûmat veren Âli'nin *Künh-ülâhbar*'ında da Murad II. devri uleması arasında bir Mehmed bin Neşri'ye tesadûf olunmaktadır³⁷. Yine bu hususta aynı kaynaktan faydalanması çok mümkün bulunan Hoca Sadeddin Efendi de *Tac-üt-Tevarih*'inde³⁸ ise, bu ismi Mehmed bin Beşir diye zikretmektedir. Âli eserini (1593—1598) tarihinde ve Hoca Sadeddin Efendi (1590) tarihlerinde yazdığına göre ve *Şakayık-ı Numaniye* müellifi 1560 tarihinde vefat etmiş olduğuna nazaran, Taşköprülüzade'nin ölümünden üç yıl evvel istinsah edilmiş bir *Şakayık-ı Numaniye*³⁹ nüshasında adı (El-âlim-ül-fazıl-ül-Mevlâ Mehmed bin Beşir) şeklinde zikrolunan zatın mahlasının Neşri yazılacağı yerde Beşir şeklinde kopye edilmiş olduğunu iddia etmek pek zayıf düşer. Esasen İstanbul umumî kütüphanelerinde bulunan arapça *Şakayık* nüshalarının⁴⁰ hemen hepsinde bu isim Mehmed bin Beşir şeklindedir. Tercüme-i halinin benzerliği dolayısıyla Âli'ye sehven Neşri şeklinde geçmiş olması daha çok muhtemeldir. Bununla beraber yalnız Âli'nin *Künh-ül-âhbar*'ının henüz basılmamış kısmında⁴¹ Murad II. devri ulemasından olarak gösterilen Mevlâna Mehmed Neşri ile Yavuz Selim devri şairlerinden Mevlâna Mehmed bin Neşri hakkında verilen malûmatın⁴² benzerliği bu iki zatın aynı şahıs olabilmesi ihtimalini düşündürürse de, *Şakayık-ı Numaniye* müellifi Taşköprülüzade Usameddin Ahmed Efendi'nin 1495—1560 (H. 901—960) yılları arasında yaşadığını ve biyografisini kaydettiği

³⁶ *Osmanlı tarih ve müverrihleri*. Babinger, s. 38

³⁷ *Künh-ül-ahbar*, Âli. Arkeoloji müzesi kütüphanesi yazma No. 361, s. 228

³⁸ *Tac-üt-tevarih* - matbu, c. 2, s. 439 - Yazma *Tac-üt-tevarih* - Nurosmaniye kütüphanesi, No. 3109 ve 3110

³⁹ Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine No. 1208. V. 21 r.

⁴⁰ Süleymaniye Esad Ef. No. 2308, Âşir Ef. No. 665, Ayasofya No. 3273, 3274, Köprülü No. 1098, Veliyüddin Efendi No. 1208, 2435, 2436, 2438. Topkapı Sarayı Müzesi: Hazine, No. 1208, 1209, Revan No. 1435, 1595, 1596, 1597.

⁴¹ *Künh-ül-ahbar* — Âli. Süleymaniye Esad Ef. nüshası, No. 2162.

⁴² Aynı eser, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Yıldız yazmaları, No. 2292/33.

Mevlâna Mehmed bin Beşir'in haftada altı gün muhakkak tedrisat ile iştilal ettiğini söyleyecek kadar hayatının teferruatına girdiğine⁴³ bakacak ve kendisinin, ne Ahmedî için bahsettiği gibi⁴⁴ şiirle iştilalini ve ne de İbni Arapşah hakkında olduğu gibi⁴⁵ tarih yazdığını kaydetmeyişi düşünecek olursak, bahse mevzu olan zat ile Müverrih Neşri arasında hiç bir münasebet olmayacağı neticesine varmak mümkündür sanırım.

Tarihi, ellerde dolaşması sebebiyle daha çok tanınmış bulunan Neşri ile Murad devri ulemasından diğer bir Neşriyi Âli'nin karıştırması ve onu da kitabına müverrih ve şair Neşri olarak geçirmesi imkân içinde ise de, arapça *Şakayık* metinleri bizi aksi kanaate sevk etmemiş olsaydı, Neşri'nin daha biraz uzun yaşadığını kabul ederek Murad II. devrinde Bursa kadısı Koca Naip ve aynı devir ricalinden Kara Timurtaş Paşa oğlu Umur Beylerin sohbet meclislerinde bulunabilen Neşri'yi, Saltaniye medresesinin genç ve âlim müderrisi olarak da kabul etmek akla daha yakın gelebilirdi.

6 — Bu eserin, İdris-i Bitlisi'nin *Heşt Bihişt'i* ile olan münasebetine veya kaynak olarak bunların birbirlerinden istifade edip etmediklerine ve *Âşık Paşazade tarihi* ile olan benzerliklerinin esasına gelince, bu konuda Sabahat Fuad Atlan'ın yaptığı metin karşılaştırmalarıyla İdris'in aleyhine vardığı neticeyi, teyit edecek diğer bir vesikayı bu vesile ile âlakadarlara tanıtmak isterim.

İdris'in eserini 1502 de yazmağa başladığı ve 1506 yılı içinde (Hicrî 912) tamamladığı malûmdur. Hoca Neşri'nin ise eserini en fazla H. 898 (M. 1492) tarihinde tamamlayarak Beyazıd II. ye sunmuş olduğu görülmektedir⁴⁶. Halbuki İdris'in Osmanlı payitahtına ilticası 1501 de (H. 907) olmuştur. Buna nazaran Hoca Neşri'nin İdris'in İstanbul'a gelmesinden sekiz dokuz sene önce eserini bitirip zamanın hükümdarına sunmuş olduğu anlaşılmaktadır. Bu itibarla Neşri'nin, İdrisi Bitlisi'nin eserinden

⁴³ Âli'nin *Küh-ül-ahbar*'da Mevlâna Mehmed Neşri'den bahsederken "... Cuma ile idden gayri tatil itibarın etmezdi..." demesi isim başka olmakla beraber aynı kimsenin bahis mevzuu olduğunu akla yakın getirmektedir.

⁴⁴ *Şakayık-ı Numaniye* tercümesi, s. 70.

⁴⁵ Aynı eser, c. I, s. 73.

⁴⁶ Prof. Menzel'in nüshasının sonundaki ithafiye ve tarih.

faydalanması bahis mevzuu olamaz. Bununla beraber Topkapı Sarayı arşivinde gördüğümüz, o zaman Mekke'de menfi bulunan İdris tarafından padişaha gönderilmiş olan ve Kütüphaneler Müdürü merhum Hasan Fehmi Turgal tarafından yapılan tercümesini aşağıya aynen aldığımız Farsça bir mektup⁴⁷, Bitlisli'nin bu konudaki şikâyetlerini, eserini ne şekilde ve ne suretle yazdığını, uğradığı muameleleri ve Türkler hakkındaki duygularını kendi kalemiyle bize nakletmektedir:

Mukaddimeden sonra :

Cenab-ı hakkın tevfiğiyle enbiya ve evliya mezarlarına uğrayarak diri ve ölüler ziyaret olunarak şifahen buyurduklarınız tamamıyla ifa olunmuş, bahusus duaların behemhal kabul olduğu Kâbei muazzamada hümayunu hüdavendigârın ömrü afiyetleri, devletü saltanatınızın ilâkıyam-üs-sâa devamı hakkında dualar edilmiştir. (İnnel-'ahda kâne mes'ûlâ) fehvasınca ahitlerimi yerine getirdim. Çünkü hukukun unutulması Allahın gadebini muciptir. Şunu, ikinci olarak arz edeyim ki: büyük vezirleriniz ve naipeleriniz bilmelidir ki ben Kâbei muazzamayı ziyaret vesilesile hakipaye yüz sürdüğüm sultanların tarihlerini kıyamete kadar yaşatacak bir tarihin te'lifine memur oldum. Hamdolsun o hizmeti az müddet içinde yerine getirdim. *Heşt Bihişt* ciltleri etrafa münteşir oldu. Ve şöret buldu. Her ne kadar bunun mükâfatı olarak bana şabane caizeler vaid edildiyse de mal ve rütbe hususundaki vaidler ve ümitler ifa olunamadı. Çünkü bütün mu-karriblerinizin haset ve gıbtasına maruzdum. Yalnız bununla kalmadı. İki yıl ve yedi ay süren sa'yim ihanetlerle, hakaretlerle mukabele gördü. Fakire mev'ud olan nimetler teceziye uğratıldı. Ayrıca hesapsız hakaretler yapıldı. Bu devletin düşman ve bedhahları olan bir takım erkân-ı devlet eserimi elimden aldılar ve beni red eylediler, nazarınızdan düşürdüler (ve iza huyiytüm) ayetiyle hiç ilgilenmediler. Bunun için ben de eserin hakikatte bir taç incisi sayılan mukaddimesini nezdimde muhafaza eyledim. Bu mukaddime hamdüsena ve selâtiselamla beraber memduha ait medihleri havi idi. Bu yapılan şeyler bu hanedana, hilâfet şanına lâıyk şeyler değildi. Mamafih bir takım ilâhî şiveler neticesi olarak zatı şahaneniz fakire olan bu zahmu taaddilerin yerine cebrimafat eyleyecek şeyler icrasını emreylediniz, fakirin mazlumiyetine kanaat getirerek hakkımı helâl ettirmeleri hususunda kendilerine fermanlarda bulundunuz, müsmir olmadı. Sultan Mehmed'e ait olup beyaza çekilmiş olan kısmı Tatar Hanı Mengri'ye hediye ettiler. Ben şiddetli bir hastalığa tutulduğumda o eski muhalefet ve zulümlerinden vaz geçmediler bilakis benim kitabımı bir takım belagat ve fesahattan habersiz Türklere, yüksek ihсанlarla mal ettiler. Beyit :

Ey Hüma kuşu şeref gölgesini Tutinin karga sayıldığı yerlere düşürme.

İşte bu hal ve vaziyet içerisinde ilhah ve ricalarım üzerine haccı şerife azimetime müsaade alabildim. Bu def'a da hakaret ve istihfaf gördüm, bir

⁴⁷ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. N. 5675.

takım erazili eimme ve hutabaya yapılan şekil ve tertipte yola çıkarıldım. Ulemaya yapılan mutad merasim ve hazırlık bana reva görülmedi. Senelerce süren fakru ihtiyaçtan sonra bu yoksullukla hac seferine çıktım. Allahın ve resulünün evine yöneldim. Bundan birkaç gün geçince bana verilen ikta' ve timar da geri alındı, her sene aldığım cüz'i varidat başkalarına bahşedildi. Ben fakir kendi hukukumdan mahrum edildim. Kıymetli ömrümün bir kısmını henedanınızın neşri-î âsarına vakfetmenin mükâfatı bu mu olmalı idi? Bu hangi kanunda hangi şeriatte görülmüştür. Hamdolsun o kuttâi tarikler benim mukadder rızkımı da kesmeğe muktedir değildirlere. Âyet: *Allah kullarına lütfihsan edicidir, istediği gibi onlar azıktandırır. İbret göziyle görmiyorlar mı ki kapanan bir kapı yerine hemen Cenabı Hak başka bir kapı açmaktadır.* Saltanat umurunda ve divan hususunda vukubulmuş olan son tagayyürlere çok taaccübe şayan şeylerdir. Âyet: *Allah bir kavmin işlerini o kavim kendilerini bozduğundan sonra ancak bozar.* Hâdis: *Ulemanın etleri zehirlidir.* (Yani bu tagayyürlere bana yapılan münasebetsizliklerin mintarafillah bir mukabelesidir demek istiyor.)

Mintarafillah ulemaya ve fukaraya tahsis olunan hazinelerin sultanlar ve hükümdarlar ancak anahtarlarıdır. İşte bu fakir maişet zarureti ile bütün mülükü ümeranın son derecede takdir ve rağbet eylediği bu eseri dibaceleyerek ve sonuna da yapılanları dizerek neşredeceğim. Adamlarınızın gönülleri kalmasın. Mekke'de bile bazı Hindli vesair yerli zevat suretlerini aldılar. Kitap henüz dibacesiz ve hatimesizdir.

Hazinei hümâyunda olan müsveddeler de öyledir. Böylece zamanın bir yadigârı olarak eksik kalsın. Mademki bana bu hakaretleri ve ezaları yaptılar, benim bu hakaretler karşısında menfur olduğum o mahalle de avdetime imkân yoktur. Orada bulunan aile ve evlâtlarımın bana gelmeleri için adamlarınızın müsaadelerini diliyorum. Eğer buna müsaade etmezlerse bu dergâhta onlar için lânet ve kargışa başlayacağım. Evlâtlarımın bana ulaşmasına mâni olanlar lânete lâyıktırlar.

Hâdisi sahih malûmdur. *Silai rahmi katedenler maktu olsunlar* demmiştir. Mazlûmun duasından sakınmalıdır ki onunla Allah arasında artık perde kalkmıştır.

Allah doğruya ve hayre muvaffak kılıcıdır.

Dönüş ancak ona

Mamafi İdris'in bu az çok iğbirar ve tehdit taşıyan mektubu yazmakla beraber, İstanbul'a dönmek istediği ve bunda ümitsiz olmadığı eserinin sekizinci cildinin 173 ve 176 ncı sahifesindeki şu kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Ehli Mekke arasında münadinin Sultan Selim Halife oldu nidası meserretle bir gürültü kopardı. Bu lâtif haberden herkes memnun oldu. Ben köşemden şahın zaferini duydum ve canabı hakka şükranlarımı arttırdım. Bu muradına ermekle kanaat getirdim. Cenabı hak bu isteğimi olsun yaptı diyordum. Müjde, haberi yaydıktan sonra Rum halkının ziyareti Beyti Ha-

ram için ihrama girdiklerini de müjdeledi. Şah-ı Cedidin ehl-i Mekke dilhahına göre mebzul ihsanları da anlaşıldı. Ben kendi hesabıma sen artık unutulmuşundur diyordum. Mamafih bütün bütün de na ümit değildim. Benim için de Şah tarafından bu dai için de ferman irsâl olunmuştu . . . , Şahın emriyle kâtibin kalemi menşurun sonunda adım ile ey İdrisi hizmetine dön, dergâha memursun diyordu.

Bize oldukça geniş bir istidrat yaptıran bu mesele, hem İdris'in, Yavuz'la daha şehzadeliginde anlaşmış bulunduğunu öğretmekte, hem de o devirde yazılan Tarih kitapları bakımından tetkike ve aydınlatılmağa mühtaç bir çok noktalar bulunduğunu göstermekte, *Neşri'nin Heşt Bihişt* ile bir ilgisi olamayacağını belirtmektedir.

7 — Merhum Necip Asım'ın *Neşri'*ye ve *Âşık Paşa'*ya kaynaklık etmiş daha eski devir Osmanlı tarihleri üzerindeki ihtimali görüşlerini 1921 de *Dergâh'*ta çıkan bir makalesiyle⁴⁸ külliye reddeden ve *Yahşi Fâkih* adındaki zatın ancak bir ravi olabileceğini, yazılı bir eseri bulunmadığını ileri süren Hüseyin Namık Orkun'un Giese'nin neşrettiği *Âşık Paşazade* metnini gördükten sonra, bu hususta Necip Asım merhumun bu konuda meşgul olanlarda uyandırdığı şüpheyi iştirâk etmiş olduğu şüphesizdir sanırım.

8 — *Neşri'nin Beyazıd II.* tarafından Osmanlı tarihi yazmaya memur edilmiş olduğu hakkında Bursalı Tahir Beyin kitabında görülen ve Hammer tarihindeki kayıttan istihraç edilmiş olması çok muhtemel bulunan malûmatı tevsik edici bir kayda rastlamak kabil olmadı. Aksine olarak *Neşri'nin* mukaddemesi ve ithafiyesi bu ihtimali uzaklaştıracak durumdadır.

9 — *Neşri* üzerinde en esaslı bir şekilde ve uzun müddet süren takdire değer çalışmalarıyla, bu konuda daima istifade olunacak iki etüd vücuda getirmiş olan Bayan Fahriye Arık ve Sabahat Fuad Atlan'ın sayın profesörleri Mükrimin Halil Yın'a c'nin mütalâasını ileri sürerek *Rüstem Paşa Tarihi* diye adlandırılmasını doğru buldukları *Neşri'*ye benzer tarihler hakkındaki görüşlerine iştirâke imkân göremediğimi de kaydederek bu konudaki sözlerime son vermek isterim.

Çünkü bu nüshaların Rüstem Paşa'ya izafesinin doğru ol-

⁴⁸ *Yahşi Fâkih ve Eseri*, Hüseyin Namık Orkun, *Dergâh*, No. 7, 1921.

mıyacağı kanaatine sevkedici bazı delilleri de aynı eserin metni arasında bulmaktayız.

Şöyle ki:

Üniversite *Halis Efendi nüshası*'nın 284 üncü sahifesinde 960 hicride (1552) Şehzade Sultan Mustafa'nın katli hakkındaki kısmında:

“Takdiri ilâhi ve hükmü şehinşahi behasb-ez zahir Rüstem Paşanın fitne ve keydiyle vücut bulub sair vüzeranın bu hususta rızaları olmamağın . . . ”

Diyerek Rüstem Paşa'nın aleyhinde ifadelerde bulunmakta ve bütün eserde Rüstem Paşa'dan bahseden kısımlar sekiz satırı geçmemektedir. Bu itibarla bu eser, söylendiği gibi Rüstem Paşa için veya tarafından yazılmış olsaydı herhalde yazan kendisinden veya yazdırandan bu şekilde bahsetmezdi. Binaenaleyh bu kitabı adlandırmak için bir kısmının taşıdığı umumî başlığa bakarak:

Tarih-i Oguziyan ve Cengiziyan ve Selçukiyan ve Osmaniyan demek ve bunu on altıncı asırda yazılmış Umumî Türk tarihlerinden biri saymak daha doğru olur sanırım.

BİBLİYOGRAFYA

Namık Kemal Hakkında : *Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı neşriyatı II; Büyük Şairin 100 üncü doğum yıldönümü münasebetiyle Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Profesör ve Doçentleri tarafından hazırlanmıştır (İstanbul - Vakıf Matbaası 1942, 421 sayfa, 210 kuruş).*

Memleketimizde, gerek yaşadığı devirde, gerek onu takip eden yıllarda vatanî yazılarıyla kuvvetli bir tesir ve alâka uyandıran N. Kemal'in, 21 I. Kânun 1940 tarihi doğumunun 100 üncü yıldönümüne rastlıyordu. Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi de, 30 II. Kânun 1940 da, Fakülte Konferans salonu'nda ve Tahsin Banguoğlu'nun konferansı ile bu yıl dönümünü kutladı. Fakültemizin, Profesör ve Doçentleri, N. Kemal'in şahsiyetini muhtelif bakımdan tebarüz ettirecek tetkiklerinden ibaret bir eseri, yine bu yıldönümünde neşretmekle vazifelendirilmişlerdi. İşte, üzerinde duracağımız *N. Kemal Hakkında* adlı eser, bu münasebetle meydana getirilmiş olup, bu yıldönümünden iki sene sonra, yani 1942 sonlarında neşredilmiş bulunuyor.

Önsöz'de, «bu eserin, N. Kemal hakkında duyduğumuz derin saygı ve onun tesiri karşısında yapmakla mükellef olduğumuz vazife bakımlarından da cılız olduğumu biliyoruz. Arzumuz, bir taraftan N. Kemal'in bütün eserlerini tenkitli bir şekilde neşretmek ve diğer taraftan bütün vesikalardan faydalanarak onun şahsiyetini aydınlatan

kusuru az bir eser ortaya koymaktır. Fakülte'nin neşriyat programında, bu maksat esaslı bir madde halindedir. Biz ancak bunda muvaffak olduğumuz zamandır ki bu büyük insana karşı vazifemizi yapmış olacağız» denilmektedir. Bu mütevâzî satırlardan anlaşılana, N. Kemal'in eserlerinin tenkitli basımları yapılmadıkça, eseri ve hayatı ile alâkalı bütün vesikalardan faydalanılmadıkça şahsiyetinin aydınlatılamayacağıdır. Bu sebepten, «Dergi'nin hedefi, N. Kemal'in şahsiyetini bir bütün halinde aydınlatmak, onun bütün eserlerindeki ruhu göstererek ve derin tesirlerini belirterek şahsiyetini hakıy-kate yakın surette ortaya koymak» değil, «büyük Türk şairini ve mütefekkirini sadece bazı yönlerden tetkik» olduğu tasrih edilmiştir.

Eser, Tahsin Banguoğlu'nun yukarıda bahsettiğimiz konferansı ile başlıyor. Bundan sonra *N. Kemal'in şiirleri, romancılığı ve romanları N. Kemal ve Fransız Edebiyatı, N. Kemal'in gazeteciliği, N. Kemal'e göre Avrupa ve biz, N. Kemal'in fikri, te-kâmülü, Sosyal fikirleri, N. Kemal ve Şark meselesi, Rus Edebiyatı'nda N. Kemal* mevzulu dokuz makale ile ve şairimizin muhtelif sahadaki neşriyatıyla, hakkındaki tetkiklere dair bir Bibliyografya'ya yer verilmiştir.

Biz bu yazımızla bu makalelerin N. Kemal'e dair bilgilerimize neler ilâve ettiğini izah edecek ve dolayısıyla eserin kıymetini belirtmeye çalışacağız.

Tahsin Banguoğlu tarafın-

dan Fakülte'de verilen konferans, umumî malûmata dayanan bir müshahededir (s. 3-10). Bu konuşmada, senelerdenberi devam edüp gelen malûmat, - yanlışlarıyla hatta bazen bu yanlışlar da tahrif edilerek - tekrarlanmıştır. N. Kemal'in, hayatında dönüm noktaları teşkil eden meselelere dair bulunan bu hatalara örnek olarak, şairin, Abdülaziz'in 1871 de siyasi mahkûmları afvı üzerine Avrupa'dan döndüğü, Midilli'de, beş sene sürgün, üç sene mutasarrıf kaldığı, Rodos'a 1885 de gittiği hakkındaki kayıtları gösterebiliriz. N. Kemal'den bahseden hemen bütün eserlerde, Avrupa'dan, umumî af üzerine döndüğü yazılıdır; fakat, Zaptıye Nazırı Hüsnü Paşa'nın 28 Temmuz 1869 tarihli mektubunda, bir takım kargaşalıklara meydan veren arkadaşlarından artık ayrıldığından afvedildiği, yol masrafı için de, 3000 frank verilmesine dair tahriratın - o zaman Paris Sefiri bulunan Cemil Paşa'ya - gönderildiği müjdelenmiştir. Bu mektupta, İstanbul'a gelirken, ileride afvolunmak üzere mahkûm olanlar hariç, arzu eden arkadaşlarını da birlikte getirebileceği kayıtlıdır (S. Nazif, *İki Dost*, İstanbul, Kanaat Basımevi 1925, s. 69 v. d.). Bu vesikadan, N. Kemal'in, hususî bir teveccüh üzerine Avrupa'dan döndüğü ve umumî afvın ileride ilân olunacağı anlaşılmaktadır. Midilli'de kaldığı müddet, oğlu Ali Ekrem'in eseri de dahil, yanlış ve mütenakızdır. Ali Ekrem, N. Kemal'in, Midilli'de iki buçuk sene kadar zabıta nezaretinde kaldığını beş buçuk sene kadar da Mutasarrıflık ettiğini yazar (*Namık Kemal*, İst. Devlet Matbaası 1930, s. 54). S. Nüzhet Ergun, bu eserden faydalandığı halde, göz hapsinde bulunduğu iki buçuk seneyi nazar-ı itibara almaksızın, *Midilli'de beş buçuk sene kalmıştı* diyor (N.

Kemal Hayatı ve Eserleri, İst. Ekspres Matbaası 1933, s. 67). Halbuki N. Kemal'in bir yazısındaki, *iki buçuk sene kadar Midilli'de ikamete memur idim. Beş seneye yakın da Mutasarrıflık ettim* cümlesi, yukarıdaki yanlışları düzeltmektedir. Tahsin Banguoğlu ise, esasen yanlış malûmatı bir de alt üst ederek, beş sene ikamete memur olduğunu, üç sene de Mutasarrıflık ettiğini söylemektedir. Rados Mutasarrıflığına tayini ise 1885 değil, 1884 tedir (Bk. *Tarık* gazetesi, No. 207 21 Teşrinievvel 1884).

I. — Bu Konferastan sonra gelen makalelerden ilki, Abdülkadir Gölpınarlı tarafından incelenen *N. Kemal'in Şiirleri*'dir. Müellif, Türk Edebiyatı'nın XIII. asırdan N. Kemal'e kadar geçirdiği safhaları ana hatlarıyla izah eden *Girişi* müteakip, makalesini, I) N. Kemal zamanındaki şairler ve N. Kemal'in bunlarla münasebeti, II) N. Kemal devrindeki edebî cereyan ve nazirecilik, III) N. Kemal'in nazireyeciliği ve nazireler, IV) N. Kemal'in mazmunları, Kemal'de tasavvuf, Kemal'in şairliği kısımlarına ayırmıştır (s. 11-75).

N. Kemal'in Eşref Paşa, Leskofçalı Galip, Hersekli Ârif Hikmet, Hâlet, Kâzım Paşa v. s. Divan Edebiyatı'nı devam ettiren şairlerle münasebeti, gerek Sadettin Nüzhet Ergun'un, *Namık Kemal, Hayatı ve Şiirleri*'nde, gerek İbnül-emin Mahmud Kemal'in *Son Asır Türk Şiirleri*'nin adı geçen şairlerden bahsettiği kısımlarında, esasen izah edilmiştir. Makalenin I ve II nci bölümleri, bu hususta mevcut tetkiklere yeni bir şey ilâve etmemektedir. N. Kemal'in. bu şairler kadar, Avrupaî tarzda şiirler yazan diğer edebî şahsiyetlerle münasebeti ve karşılıklı tesir-

leri de çok mühimdir. Şairin, yaşadığı devirdeki mevki ve ehemmiyetini tayin için, her şeyden evvel, Şinasî, Ziya Paşa, Recaiâzade Mahmud Ekrem, Hâmid, hatta Muallim Naci gibi şairlerle münasebetini aydınlatmak lâzımdır. Şimdiye kadar bu hususta bir tetkik neşredilmediği gibi, Abdülkadir Gölpinarlı'nın da bu meseleye ehemmiyet vermediği, Kemal'in, Şinasî, Ziya Paşa, Ekrem ve Hâmid ile münasebetlerini ise, söylemeye hacet yoktur sanırız» cümleleri gösteriyor (s. 25).

Makalenin en ziyade emek harcanan kısmı, N. Kemal'in *Nazireciliği ve Nazireleri*'dir. Müellif, esas olarak Rıza Nur neşrini almış, burada bulunan gazelleri, alfabe sırasıyla ve Divan ve Tanzimat devrinin eskiyi devam ettiren muhtelif şairleriyle karşılaştırmıştır. S. N. Ergun da, N. Kemal'in şiirlerini topladığı eserinin muhtelif tab'larında, bu mesele üzerinde aynı tarzda çalışmış, vezin ve kafiyece müşterek bulduğu şiirlerin matlâlarını -notlar halinde - kaydetmişti. Abdülkadir Gölpinarlı, S. Nüzhet Ergun'un bu çalışmalarından nedense faydalanmamıştır. Tetkikinde, bazan S. N. Ergun'un gözünden kaçan nazireler bulunmakla beraber, bazan da S. N. Ergun'a nazaran eksikler vardır. Bu tetkikte bizi, müellifin, vezin ve kafiyece aynı bulduğu şiirleri nazire olarak kabul etmesi düşündürmektedir. Çünkü Divan Edebiyatı'ndaki şekillerin tek kafiye'ye ırcanın ve kullanılan veznin de az çok muayyen bulunmasının tabii bir neticesi olarak tesadüfen aynı vezin ve kafiyece birçok şiirlere sık sık rastlarız: N. Kemal'in de nazire diye gösterilen bu şiirlerinin çoğu, tesadüfen aynı vezin ve kafiyece olabilir. Bunların nazire olup olmadığını kestirmek için, aynı zamanda, bütün muhtevasını-

da gözden geçirmek lâzımdır. Diğer taraftan, bu tasfiyeyi yaparken, yalnız Divanlar'dan değil, bu hususta mevcut diğer vesikalardan da faydalanmak mecburiyetindeyiz. Müellif, tetkikinde bu gibi meseleleri nazar-ı itibara almadığı için, N. Kemal'in,

Sanâ senden gelir bir işde ancak dâd
lâzımsa

Ümidin kes zaferden gayrdan imdâd
lâzımsa

§

Tarıyk-ı Hak'da cân-ü- tenden olmak
yâd lâzımsa

Benî hâzır bulursun herçibâd âbâd
lâzımsa

beyti ile başlayan iki gazelini, Yenişehirli Avnî'nin,

Mürîd-i-pîr-i-çân ol neş'e-i-irşâd
lâzımsa

Sadâ-yı-kulkul-i-minâ yeter evrâd
lâzımsa

matlâlî gazeline pek benzer buluyor (s. 63, 72). Müellif, her halde N. Kemal ile Avnî Bey arasındaki açıklığı düşündüğünden, naziredir demiyor. S. N. Ergun ile Rıza Nur neşirlerinde de nazire olup olmadığı işaret edilmeyen bu iki gazelden ilki 23 beyittir. N. Kemal bu yüzden *gazel azmanı kaside cücesi* dediği bu şiirini, Avnî Bey'e bilhassa nazire yazmıştır. Aynı gazele, Nâzım Paşa, Hersekli Ârif Hikmet, Ziya Paşa, Recaiâzade Ekrem v. s. birçok şairlerin de nazireleri vardır. Fakat N. Kemal, bunlardan en ziyade Recaiâzade Ekrem'in naziresini beğenir.. Aynı kafiyedeki ikinci şiirini, işte bu münasebetle Recaiâzade Ekrem'e nazire yazdı (Nâzım Paşa, *Bir Devri Tarihi*, Cumhuriyet gazetesi 2, 3 ve 25 Şubat 1938; Z. Reşid, *Edebiyat Kumkuması* s. 28). Verdiğimiz bu misalle, bu şiirin diğer bir şiire nazire olduğu hükmünü vere-

bilmek için, yalnız aynı vezin ve kafiyeyi taşımasının kâfi gelmediği, bu husustaki diğer kayıtlardan faydalanmak zorunda bulunduğumuz, açıkça anlaşılmaktadır. Bununla beraber, Abdülbaki Gölpınarlı'nın tetkikinin faidesini unutmamak gerektir. Çünkü N. Kemal'in hakikî nazirelerinin tayini ancak, müellifce tesbit edilen aynı vezin ve kafiyedeki bu şiirlerin tasfiyesiyle mümkün olacaktır.

Makalede, N. Kemal'in basılmış şiirleri arasında bulunmadığı kaydedilen iki şiir de mevcuttur. Bunlardan biri Galip, Hikmet ve Memduh Paşa ile müşterek söylenmiş olup, sonuncunun Divan'ından alınmıştır (s. 61), fakat bu gazel daha önce, S. N. Ergun'un dikkatini çekmiş ve neşredilmiştir (*Namık Kemal'in Şiirleri*, s. 104, No. 119); diğeri.

Sâkıy yetişir uyan aman gel
Elvermedi mi zaman aman gel
Âh ile tükendi can aman gel
Öldürdü henî figan aman gel
Bir bâde getir aman aman gel

kıtasıyla başlayan şarkıdır. Müellifin, İstanbul-Millet kütüphanesi memurlarından Suud Ebussuudoğlu'ndan aldığı ve «Hacı Ârif Bey tarafından Uşsak makamında bestelenmiş olan ve şimdiye kadar bir yerde tab'edilmemiş bulunan bir şarkısı» diye kaydettiği (s. 76) bu metnin, gerek tam seçli, gerek bazı kıtaları birçok defa basılmıştır (Bk. *Şark* mec. sayı 3, 1297; R. Ekrem, *Zemzeme III. mukaddime'si* İst. 1301, s. 5; Muallim Naci, *Şöyle böyle*, İst. 1302, s. 47; *Mecmua-i Ebuzziya*, sayı 16, 1298).

II. — İbrahim Necmi Dilmen, *N. Kemal'in romancılığı ve romanları'nı* mevzu almıştır. N. Kemal'den önce, garpten, roman yolunda yapılan bazı tercümelere misal teşkil eden,

Yusuf Kâmil Paşa'nın *Télémaque*'i ile Teoder Kassa b'in *Monte Cristo*'sunu zikirden sonra, Ahmed Midhat'ın Alexandre Dumas'ı N. Kemal'in de Victor Hugo'yu örnek aldığı kaydediyor. N. Kemal'in roman hakkında düşüncelerini izah için de, *Celâl mukaddimesi*'nde bu hususta mevcut bilgi - bazı notlar ilâvesiyle - naklolunmuştur. Makalede en çok yer tutan, *İntibâh* ve *Gezmi* romanlarının hulâsası ve tiplerin klâsik bir tarzda tahlilidir. Müellif, *İntibâh* romanında şu hususiyetleri görmektedir: «Eserin bağlantısı olarak ileri sürülen sevgilisi yerine kendini katillerin silâh'ına arz eden genç kadın fikri Victor Hugo'nun *Le Roi Samuse*'ünden alınmıştır. Hugo'nun tiyatrosunda sebeplerin ve neticelerin sımsıkı bağlanmasına mukabil, Kemal'in romanında sebeplerle neticeler arasındaki ilgi, adetâ zaif görünüyor»; *İntibâh*'in «tasvirlerinde ve umumî ifadesinde, lisan pek açık değildir. Fakat konuşmalar oldukça tabii ve canlı yapılmıştır».

Zikredilen bu noktalardan birincisi, yani sevgilisi yerine kendini feda etme mes'alesi, birçok aşk hikâyelerinde rastlanılan bir motif mahiyetindedir. İkinci hususiyet, bizde - hatta her milletin edebiyatında - bu nev'in henüz inkişaf etmediği devirlerde yazılan bütün iptidai romanlarda göze çarpar. N. Kemal'in *İntibâh*'ında dilin, tasvirlerde ağır, konuşmalarda hafif olduğuna gelince, bu, Türk Edebiyatı'nın her devrinde, gerek manzum, gerek mensur heman bütün eserlerde mevcut bir hususiyettir: Fuzulî'nin *Şikâyetnâme*'sinde de tasvirler ağır, konuşmalar sadedir. Recaîzade Ekrem ve Sezaî'de de bu hususiyetler görülür. Halid Ziya'nın romanları da böyledir. Hatta T. Fikret'in ve *Servet-i fûnun*'un diğer şairlerinin

manzumelerinde de aynı şeyi şahit olu-
ruz. Fikret'in *Balıkçılar* adlı meşhur
manzumesinde, balıkçı ve ailesi konu-
şurlarken çok sade olan lisan, tasvir
kısmı gelince derhal ağırlaşır; aynı
hususiyetler, Ali Ekrem'in meşhur
vasiyet manzumesinde de vardır.

Pecevi'de Âdil Giray'a,
Naim'a'da Cezmi'ye dair verilen bil-
giyi nakleden müellif, bu romanın ya-
zılmamış bulunan ikinci cildine dair
mülâhazalar ileri sürmektedir (?!).
Makalesinin sonunda *N. Kemal'in ro-
mancılığı* hakkında verdiği netice, —
esas hatları itibariyle — N. Kemal'in
bu sahada, Victor Hugo'nun ve Fransız
romatizminin tesirinde kaldığıdır.

Bu makalenin, şimdiye kadar bili-
nen şeylere hiç bir şey ilâve etmedi-
ği görülüyor.

III. — Cevdet Perin'in meka-
lesi *N. Kemal ve Fransız Edebiyatı*'dır-
ki şimdiye kadar bu hususta derli top-
lu hiç bir şey yazılmış değildir. Müellif
mevzuu çok mühim olan bu makalesine
gayet çürük bir esasa dayanarak gir-
mektedir. Şairin, Sofya'da tertip ettiği
söylenilen divanında mevcut ve

Refâh-i-millet için terk-i-râhat
eyleyelim
Vatan yolunda yürü azm-i
gurbet eyleyelim

matlâli gazeli hakkında, İsmail Ha-
bib'in, «bu son gazelin arkasındaki say-
fada acemce bir yazı ile, fransızca bazı
kitap ve müellif isimleri vardır. Bu
fransızca yazı ile o başka ruhlu gazel
(?!) 19 yaşındaki N. Kemal. *artık*
o acemi yazı ile yeni bir âleme, garbın
hududsuz ufuklu engin âlemine bakacak;
o başka ruhlu gazel ile de, yeni bir
yola, vatan ve millet yoluna atılacaktır»
cümlelerini *Edebi Yeniliğimiz* adlı
lise ders kitabından naklediyor (s. 131)
Halbuki N. Kemal'in bu divanı Sof-

ya'da tertip etmediği birçok delilleriyle
sabittir (Bk. Rıza Nur, *Türk Bilik*
Revusu, İskenderiye 1936, s. 547 v. d.).
Diğer taraftan, muhteviyatına bakılarak
N. Kemal'de garba temayülün nasıl
başladığı neticeleri çıkarılan bu gaze-
lin, şaire aidiyeti de şüphelidir. Müellifin
yazısını ihtiva eden bu Dergi'deki bir
diğer makalede de, bu gazelin Adanalı
Ziya namına kaydedildiği tasrih edil-
miştir (s. 30). Müellif, N. Kemal'in,
Avrupa'da, hukukçulardan Emil Ac-
colas ile tanıştığını da yine İsmail
Habib'ten öğrendiğimizi söylüyorsa da,
bu Ebüzziya Tefvik'in eserinde
mevcut ve tevsik edilmeyen bir kayıttır
(*Namık Kemal Bey'in Tercüme-i Hali*,
İst. 1326, s. 20).

Müellif bu tafsilattan sonra, esas
mevzuuna Victor Hugo'nun *Cromwell*
Mukaddimesi ile N. Kemal'in *Gelâl*
Mukaddimesi'nin karşılaştırılmasına ge-
çiyor. Bu mukayeseden, N. Kemal'in
Celâl mukaddimesi'ni yazarken, Vic-
tor Hugo'nun bahsettiğimiz eser mu-
kaddimesini örnek tuttuğu anlaşılma-
ktadır. *Celâl Mukaddimesi*'ni, *Celâleddin*
Hârzemşah için olmaktan ziyade,
alelumum Tiyatro Edebiyatı için bir
beyannâme mahiyetinde» addeden C.
Perin'i, mukaddimenin 1300 de Midilli-
de yazıldığı halde piyesin 1292 de
Kahire'de tab'i meselesi, düşündürmek-
tedir. Bu münasebetle, mukaddime ve
piyesin neşri hakkında biraz izahat
vermeyi faydalı buluyoruz:

Celâl Mukaddimesi, ilk önce,
Ebüzziya tarafından neşredildi
(*Mecmua-i Ebüzziya*, c. IV, s. 38-44, 15
Muharrem 1302 - 15 Rebiülahar 1302),
tâbi' «Kemal Bey'in *Celâleddin Ha-
rezmi* namıyla tertip ve mukaddema
Hakipay-i Hazret-i-Padişahiye arz ve
taksim etmiş olduğu tiyatroya yazdığı
mukaddimedir» demektedir. Bu kayıttan

piyesin ne zaman yazıldığı anlaşılama-yorsa da, neşri tarihinden tepyi önce yazılıp. Abdülhamid'e takdim edildiği göze çarpar. N. Kemal, Abdülhak Hâmid'e yazdığı 15 Raceb 1296 tarihli mektupta, mevzuu din üzerine olan bu piyesin neşredilemeyeceğinden bahseder. Yine bu mektuptan, Hâmid'in piyesi yazma bir nüshasından okumuş olduğunu da öğreniyoruz (*Mecmua-i Ebüzziya*, s. 13-14, 1880 1298). Yazma nüshaları, elden ele dolaşan piyesin, baştan çok az bir kısmı, mukaddimeyi müteakip tefrika edildiyse de devam etmedi (*Aynı Mecmua*, s. 49 - 50, 1303). N. Kemal Rados Mutasarrıfı iken de eser henüz basılmamıştı. Bunu, Hüseyin Cahid Yalçın'ın bir notundan anlarız: Abdülhamid'in Midhat Paşa'yı Avrupa'ya nefyi üzerine bu hareketin aleyhinde neşriyat yapan Harbiye talebesinden bir çoğu Rados'a sürülmüştü. N. Kemal'in, bir evlad gibi kabul ettiği, fikri terbiyelerinin inkişafına çalıştığı bu gençler arasında Hüseyin Cahid'in dayısı da bulunuyordu. Müellif, «Kemal Bey'in gayri matbu *Celâl*'inin yazma bir nüshasını bana dayım verdi» demektedir (*Edebi Hatıralar*, s. 36). Tevfik Fikret'in, *Celâleddin Hârzemşah*'ı Ali Ekrem'le beraber, yine yazma bir nüshasından okuduğu kaydına dayanarak piyesin, 1307 (1889-1890) tarihinde henüz neşredilmediğini söyleyebiliriz (*Mualim*, sayı 14, 1 Eylül 1333, s. 452 d. v.). Bütün bunlardan çıkarılacak netice, *Celâleddin Hârzemşah* piyesinin en aşağı 1880 denberi, yazma nüshalar halinde (ki bugün sahaflarda da halâ birçok yazmaları mevcuttur), elden ele dolaştığı, 1889-1890 da henüz basılmadığıdır. Abdülhamid devrinde neşriyat sahasındaki baskı yüzünden, birçok eserlerin, bilhassa N. Kemal'in yazılarının, İstanbul'da Acemler tara-

fından eski bir tarihte basılmış gibi gösterilerek satışa çıkarıldığı malumdur. *Celâleddin Hârzemşah* piyesinin de 1890 dan sonra intişar eden bu tarz bir tabı bulunduğunu, üzerindeki 1292 tarihinin hatta Kahire kaydının da uydurma olduğunu sanıyoruz.

Makalenin bundan sonraki kısmında N. Kemal'in diğer dramlarında Fransız tesiri olup olmadığı araştırılmıştır. 1912 de Rus müsteşriklerinden Gordlevski tarafından N. Kemal'in *Zavallı Çocuk* adlı eserinin Alexandr Duma'sının *La Dame Aux Gamelias*'sı tesirinde yazıldığı, bu Fransız dramındaki verimli Margueritte Gautier tipinin santimental Osmanlı muharrirlerinin duygularını okşamış olduğu hükmü ileri sürülmüştü (*Namık Kemal Hakkında* s. 299). Her iki tipin, birbirini hatırlattığını misalleriyle izaheden Cevdet Perin, N. Kemal'in diğer dramlarında da Fransız Edebiyatı'nın tesirleri göze çarpmaktadır» demekle beraber, bu fikrini tevsik etmiyor. Yalnız bir Rus muharririnin, Victorien Sardou'nun *Patrie*'si ile N. Kemal'in *Vatan* piyesini karşılaştırdığını, bir delil gibi gösteriyor: Mevzuca aralarında hiç bir benzerlik bulunmayan ve Rus münekidi tarafından teknik cihetinden mukayese edildiği malûm olan bu iki eserin hulâsasını veren C. Perinde, N. Kemal'in Fransız muharririnin eserinden mülhem veya müteessir olduğunu iddia etmek doğru olmaz» kanaatine varmakla, ilk fikriyle sonuncu arasında tenakuza düşmüştür. Müellif diğer taraftan, N. Kemal'in, Garb Edebiyatı'ndan ne dereceye kadar müteessir olduğunu aşağıdaki tarzda izah etmektedir: «Hâmid'in *Nesteren*'i ve *Eşber*'i Corneille'in *Le Cid*'inden ve *Horace*'ından, *Sardanapal*'i de Byron'

un *Sardanapal*'inden mülhem olarak, hatta mevzularını dahi aşağı yukarı aynen almak suretiyle Trajediler yazdığı gibi, Kemal dramaları yazarken herhangi yabancı bir muharririn eserinin mevzuunu aşırıya teşebbüs etmemiştir». «Esasen bu tarz eserlerde muvaffakiyet imkânı pek azdır. Hâmid'in Shakespeare'in ve Byron'un fevkına çıkamadığı gibi ..» (s. 152-53). C. Perin'in bu satırları yazarken, Byron ile Hâmid'in eserlerinin yalnız isimlerine bakarak bu hükmü verdiği muhakkaktır. Çünkü her iki eser arasında mevzuca hiç bir yakınlık yoktur ve *Byron*, *Hâmid*'in nefretle bahsettiği bir şairdir (Hâmid, *Mektuplar*, c. I s. 24). Hâmid *Sardanapal* mukaddimesinde de, bu eserinin, Byron'un *Sardanapal*'i ile hiç bir münasebeti olmadığını anlatmak için «*Sardanapal*'i yazdığım zaman, Üstad-ı muhteremimiz atüfetlu Kemal Bey Efendi Hazretleri'ne haber vermiş olduğumdan, kendileri cevaben Lord Byron'un Fransızcaya mütercim bu namda bir eseri bulunduğunu ihtar ile mutalaasını tavsiye buyurmuşlar idi. Okudum, tatbik ettim. Byron'un yazdığını bittabi güzel, benim yazdığımı fena, fakat başka buldum. Erbab-ı mutaleadan bu iki eseri tatbik buyurmak isteyenler dahi, zannederim ki dediğim adem-i mutabakatı tasdik ederler» izahatını verir (İstanbul Matbaa-i Âmire tabı, 1333, s. 5); aynı meseleye diğer bir makalesinde temas etmiştir (*Resimli Ay Mecmuası*, Temmuz-Ağustos 1928, *Eserlerimi Nasıl Yazdım*).

Makalenin son kısmını, N. Kemal'in, Fransızca ile ne dereceye kadar alâkadar olduğunu anlatmsk için, Fransızcadan dilimize çevirdiği eserler teşkil ediyor. Müellif bu tercümelelerin mevcudiyetini, «birçok vesikalar ve bilhassa

Kemal'in mektuplarında bu hususta yazılmış bazı cümlelerle tesbit» ettiğini kaydediyor. Biz N. Kemal'in matbu mektuplarında, hangi eserlerini kimlerden tercüme ettiğine dair malûmata henüz rastlamış değiliz. Esasen C. Perinde yukarıdaki ifadesini tevsik etmemiştir. Gösterdiği tercüme listesi ise, Ebuzziya Tevfik'in eserindeki tercümelere bir şey ilâve etmiyor (*Namik Kemal Bey'in Tercüme-i-hali*, s. 21 v. d.). Ebuzziya'nın kaydettiği bu tercümeleler listesi neşri tarihindenberi aynen tekrarlanmaktadır, bunların hakikaten mevcut olup olmadığı ve nerelerde neşredildiğinden bahsedilmemiştir. Biz bu tercümelelerden yalnız ikisinden, Montesquieu ile Volnay'den yaptığı tercümelelerden mevsuk olarak haberdarız: birincisi, N. Kemal'in yakın arkadaşlarından Refik Bey'in çıkardığı *Mir'at* mecmuasında ve ilki, *Romalılar'ın Esbab-i İktal ve zevâli hakkında mülâhazat*, sonuncusu, *Roma Tarihi Muhakemenâmesi* başlığıyla, iki nushada tefrika edildi (sayı 2-3), N. Kemal, tercüme odasında çalıştığı sırada (1862-63) ve «bu kitap 1734 senesi telif olunmuş ve o esnada müellifi kırk beş yaşında bulunmuştur» notunu kâfi görerek neşretti; 22-23 yaşlarında yaptığı ve yarıda kalmış olan bu tercüme, her halde, bu çeşit denemelerin ilki sayabiliriz. Volnay'den yaptığı tercüme ise *Kabristan* serlevhalı bir iki sayfalık metinden ibarettir (*Mecmua-i Ebuzziya* No. 9, Muharrem 1298 s. 280-1).

IV. — N. Kemal'in *Gazeteciliği*'ni ele alan P. Nailî Boratav hangi gazetelerde çalıştığını Ebuzziya Tevfik'in malûm eserine dayanarak izahattan sonra, bu sahada en ziyade 1863-73 yılları arasında meşgûl olduğunu yazıyor. Makaleleri, mevzularının hususiyetlerine göre dört kısımda top-

layan müellif, en ziyade, matbuata, Gazete ve kitap meselelerine ait yazılar» ile, «Edebiyat, Dil ve Sanate dair makaleler» üzerinde durmuştur. Müellifin gayesi N. Kemal'in gazeteci hüviyetini ana hatlarıyla tesbitdir. Gazetecilikten ne anladığı, efkârı umumiyeden neyi kasdettiği, Gazeteciliği bir meslek addedtiği meselelerine de temas etmiştir. Gerek bu, gerek bundan sonra gelen üç makale, herkesce malûm olan bir iki vesika hariç - N. Kemal'in, *Makalat-ı Siyastye ve Edebtye*'deki makaleleri ile Mustafa Nihad Özön'ün nesrettiği *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*'ne istinaden yazılmıştır.

V. — Bekir Sıtkı Baykal, *N. Kemal'e göre Avrupa ve Biz* başlıklı yazısında, N. Kemal'in makalelerinde bu hususta mevcut fikirlerini, sadece sıraya koyarak nakletmiştir. Müellifin tahlil ve mutalaalarına bile yer verilmeyen bu makale galiba Dergi'deki yazıların içinde en az emek sarfiyle kaleme alınmış olanıdır.

VI. — Niyazi Berkes'in yazdığı *N. Kemal'in fikri tekâmülü* başlıklı makale, mevzu bakımından, çok çetin bir işe girilmiş tesiri bırakıyor. Fakat müellifin, «bu hususta başlıca iki kaynak, N. Kemal'in oğlu Ali Ekrem'in neşrettiği *Külliyat-ı Kemal'in Makalat-ı Edebtye ve Siyastye* adlı cildi ile Mustafa Nihad'ın *Namık Kemal ve İbret Gazetesi* adlı eseridir» dediğini okuyunca, işin basitleştirildiği anlaşılıyor. Müellif, makalesinin birinci kısmında, N. Kemal'in nasıl yetiştiğini, ikinci ve üçüncü kısmında İnkılapçılığı ile İslâhatçılığı, son kısmında ise Ütopistliğini izah etmektedir. Bu makalede yeni bulduğumuz yegâne şey, N. Kemal'in, makalelerini nasıl terptiği hakkında verilen bilgidir. Şimdiye kadar, N. Kemal'in makalelerindeki bu hususiyet, kimsenin

dikkatini celbetmiş değildi

VII. — *N. Kemal'in Sosyal Fikirleri*'ni tetkik eden Behice Boran malûm iki kaynaktaki fikirleri, No. V. de gösterdiğimiz makaledeki tarzda sadece tasnifle iktifa etmemiş, bunların tenkidli bir tarzda güzel bir tahlilini de yapmıştır.

VIII. — Enver Ziya Karal'ın, *N. Kemal ve Şark Meselesi* makalesi, Şark meselesi hakkındaki tarihi malûmattan sonra şairimizin bazı makalelerinde bu hususta mevcut fikirlerine münhasırdır.

IX. — Dergi'nin en derli toplu ve bize yeni malûmat veren makalesinin Abdülkadir İnan tarafından yazılan *Rusya Matbuatında N. Kemal ve Eserleri* olduğunu söyleyebiliriz. Tenkidli bir bibliyografya mahiyetindeki bu makalede, N. Kemal'in Rus efkâr-ı umumiyesine ilk defa ne zaman ve hangi vasıtalarla tanıtıldığı, henüz talebe iken N. Kemal'le alâkadar olan V. D. Smirnov'un yetiştiği muhit ve N. Kemal'e ait yazıları, makalenin ilk kısımlarını teşkil ediyor. V. D. Smirnov'u müteakip diğer Rus müelliflerinin N. Kemal hakkındaki makale ve eserlerinden de tenkidli bir tarzda bahsedilmiştir. N. Kemal'in *Vatan yahut Silistre*, *Zavallı Çocuk*, ve *Gülnihal* adlı piyesleriyle, Rus müelliflerinden Dimitriy Donskoy'un eserlerinin mukayesesine dair verilen malûmat bilhassa kayda değer.

X. — Kitapta, mevzu itibariyle çok faydalı yazılardan biri de, Şerif Hulusi'nin *N. Kemal'in Eserleri*'ne dair hazırladığı Bibliyografya'dır (s. 303-421). Müellif, *mukaddime*'de, *N. Kemal*'in eserlerinin tablolarından ve bunların mahiyetinden, hakkındaki tetkiklerin bu günkü vaziyetinden bahsediyor.

Tertip ettiği Bibliyografya'nın birinci kısmında, N. Kemal'in eserlerini çeşitlerine göre ve kronolojik bir tarzda tertiplemiş olup eserlerin sadece ilk ve son tabılarından bahsetmiştir. N. Kemal'e ait tetkikler ve vesikalar ise, ikinci kısımda yer almaktadır. Bu tetkike zeyl olarak, N. Kemal'in hayatının kronolojisi, neşriyatta bulunduğu gazete ve mecmualar ile, eserlerinde adı geçen Garp filozoflarının fihrisi verilmiştir. *İlâveler* kısmı, müellifin, yukarıdaki kısımları yazdıktan sonra elde ettiği malûmattan ibarettir. Yalnız, N. Kemal'in her hangi sahadaki eserleri üzerinde tetkik yapacaklar için bir rehber mahiyeti arzeden bu Bibliyografiyi, azami ihtiyatla ve kontrol suretiyle kullanmak lâzımdır. Eserlerin tabı' yıllarında bazı yanlışlıklar olduğu gibi, müellif tarafından ileri sürülen çok isabetsiz hükümler, uydurulmuş eser isimleri ve malûmat, N. Kemal'e ait olmayan yazılar, eksikler ve muhtelif çeşit hatalar vardır. Bunların hepsini tevsiik ederek izah burada çok uzun sürer. Bu yüzden, bunlardan ancak bazılarını işaretle iktifa ediyoruz. A) *Celâleddin Hârzemşah* piyesinin, Kahire'de basılmış gösterilen tabı' tarihsiz değildir (s. 319); hakikaten 1292 tarihini taşımaktadır. B) *Bâbar-ı Daniş*'in 1303 yılındaki ikinci tabından önce (s. 322) N. Kemal Magosa'da iken basılan bir nushası da vardır. C) *Herkesin maksûdu bir ammâ rivâyet muhtelif* serlevhali yazı, N. Kemal ile Ahmed Midhat arasındaki bir münakaşaya dairdir. Şerif Hulusî bu yazıyı, Devlet işlerinden bahis bu münakaşayı, *Gülşen Saray* ve *Basiret* gazeteleri arasındaki fikir münakaşası diye göstermiştir (s. 324). D) Kâni Paşazade Rifat'ın Pradié Fodéré'den tercüme ettiği *Hukuk-i umumîye*'sinin yalnız ismine bakan Şerif

Hulusî, aslının *Droit Général* olduğunu yazmaktadır (s. 325). Pradié Fodéré'nin bu isimde bir eseri yoktur. Kâni Paşazade Rifat, bu tercümesini müellifin *Prencipes généraux de droit de politique et de Legislation* (Paris 1869) adlı kitabından çevirmiştir. N. Kemal'in bu husustaki tenkidleri eserin tercüme tarzına münhasır olmayıp, mahiyetine de dairdir. E) *Marscillais'e* tercümesi, *Gayret*'ten önce, *Hürriyet*'te basılmıştır (s. 326). *Usul-i Meşveret hakkında mektuplar*'ın yazıldığı şahıs mevhum değildir (s. 330), kim olduğunu, elimizde mevcut birçok vesikalarla biliyoruz. F) *Türkistan'ın Esbab-ı tedennisi* makalesi ile (s. 330) No. 272 de gösterilen iki mektup N. Kemal tarafından yazılmamıştır. 281 No.lu mektup ise, Ziya Paşa'ya değil Zeynülabidin Reşit'e hitabendir. G) *Renan Müdafaaanamesi* (s. 351), H) *Muhlisnâme* (s. 361), I) *Şefiknâme*, *Ravzat-ül-kâmilin* ve *Hikmet-ül-hukuk* adlı eserlere dair verilen bilgi tamamen yanlıştır (s. 362).

Şerif Hulusî, üzerinde çok dikkatle uğraşılmağa muhtaç bir mevzu olan bu tetkikinin eksiklerini tamamlar, hatalarını düzeltirse, N. Kemal üzerinde çalışanlar için, daima bir rehber olarak kullanılacak faydalı bir eser meydana getirmiş olacaktır.

* * *

Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültemiz Profesör ve Doçentlerinin, memleketimizde yazılarıyla derin tesirler yapan N. Kemal'in doğumunun 100 üncü yıldönümünü, onun hakkındaki çalışmalarını bir araya toplayan bu eserle kutlamaları, takdire şayan bir harekettir. Biz, bu düşünce ile meydana konan bir eserle ele alınan mevzularda yepyeni malûmat bulacağımızı ümit ediyorduk. Yukarıda ver-

diğimiz izahattan da anlaşıldığı üzere eserde tetkikleri mevcut müelliflerin, ele aldıkları mevzularda, ötedenberi sistemli bir tarzda çalışmamış oldukları anlaşılıyor. Halbuki bu tarz tetkiklerde, uzun bir mesai neticesinde elde edilen notların tasnifinden sonradır ki mevzu kendiliğinden ortaya çıkar. Eserdeki makalelerin mühim bir kısmında ise, evvelâ mevzu alınmış, müellifi, elinde bu sahaya ait malzeme bulunmadığından, sadece malûm kaynaklara baş vurmaya mecburiyetinde kalmış ve böylece ortaya yeni birşey konulamamıştır. Bunlara örnek olarak kısmen *Namık Kemal'in Gazeteciliği* başlıklı makale ile (s. 161), bilhassa, *Namık Kemal Avrupa ve biz*, (s. 187), *N. Kemal'in fikri tekâmülü* (s. 218), *N. Kemal'in Sosyal fikirleri* (s. 249), *N. Kemal ve Şark meselesi* (s. 279) makalelerini gösterebiliriz. Bu makale sahiplerinin istifade ettikleri yegâne kaynak N. Kemal'in makalelerini muhtevi *Makalât-ı Siyasîye ve Edebîye* ile *İbret Gazetesi ve N. Kemal*'den ibaret gibidir. Kullandıkları kaynakların kifayetsizliği yüzünden, bu müelliflerden ancak bazıları, ihtisas yaptıkları sahadaki bilgilerine rağmen bize, yeni

diyeceğimiz, pekaz şey verebiliyorlar. Ankara Üniversitesi namına basılan ve ilmî bir hüviyet taşıyan bu eserdeki makalelerden bazılarında, liselerde okunan ders kitaplarının me'haz olarak kullanıldığına şahit olduğumuz gibi (Bk. s. 131, 133, 158, 226, v. d.), tevsik edilmeksizin ileri sürülmüş fikirlere, uydurularak yazılmış hükümlere de rastlarıyoruz. Eserin bir yerinde, N. Kemal'e aidiyeti şüpheli bulunduğu bahsedilen bir şiir, diğer bir yerinde en sağlam bir vesika gibi kullanılmıştır. Kitabın neşrinden önce, ilmî otorite sahibi bir naşirin kontrolüyle, bu gibi mahzurlar ve tenakuzlar, ortadan kaldırılabilir.

Bütün bunlara rağmen, faydalı tetkikler de bulunduğunu tekrar edelim: Abdülbaki Gölpınarlı'nın N. Kemal'in nazireleri üzerindeki tetkiki, Cevdet Perin'in *Cromvölle* ve *Celâl* mukaddimelerine ait esaslı karşılaştırması, Abdülkadir İnan'ın, N. Kemal'in Rus matbuatındaki akislerini anlatan tetkikini ve Şerif Hulusi'nin N. Kemal'in eserleri ve hakkındaki neşriyata dair Bibliyografyası bu hususta birer misal olarak gösterilebilir.

Fevziye A. TANSAL

İÇİNDEKİLER

Makaleler, Etüdler :

Sayfa

<i>AKURGAL, Dr. EKREM</i> : Pazarlı'da çıkan eserler üzerinde yeni araştırmalar	1
<i>AKURGAL, Dr. EKREM</i> : Bemerkungen zu den Architektonischen Terrakottareliefs aus Pazarlı in Phrygien	23
<i>RUNCIMAN, THE HON. S.</i> : Orta çağların başlarında Avrupa ve Türkler	45
<i>GÜNALTAI, Prof. M. ŞEMSEDDİN</i> : Selçukluların Horasan'a indikleri zaman islâm dünyasının siyasal, sosyal, ekonomik ve dinî durumu	59
<i>UZUNÇARŞILI, Prof. İ. HAKKI</i> : 1224 (1809) senesinde Rus seferine gidecek olan Kapukulu ocaklarının İstanbul'dan hareketleri esnasında teşrifat mucibince yapılan merasim	101

Konferanslar :

<i>RUBEN, Dr. W.</i> «İşin sonuna bakmalı» Hindli'lerde, Türk'lerde, Boccaccio'da ve Shakespeare'de bir masal	113
<i>RUBEN, Dr. W.</i> : «Ende gut, Alles gut» ein Maerchen bei Indern, Türken, Boccaccio, Shakespeare	135
<i>ROHDE, Dr. G.</i> : Anadolu'nun Yunan ve Roma Epigrafisine dair	157
<i>UNAT, FAİK REŞİT</i> : Neşri Tarihi üzerinde yapılan çalışmalara toplu bir bakış	177

Bibliyografya :

<i>TANSAL, FEVZİYE ABDULLAH</i> : Namık Kemal Hakkında.	203
---	-----

Levhalar :

- I-X — Pazarlı'da çıkan eserler makalesine ait resimler.
XI — Neşri Tarihi Konferansına ait vesika.

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

ABONE VE SATIŞ ŞARTLARI

Sayı : 100 kuruş (yabancı memleketler için
50 Fransız frangı)
Yıllık abonesi : 400 kuruş (yabancı memleketler için
200 Fransız frangı)

Belleten ve Türk Tarih Kurumu neşriyatının satış ve abone işleri için :

Maarif Vekillîği YAYINEVLERİ'ne,
Ankarada: AKBA ve HAŞET Kitapevlerine,
İstanbulda: Ankara caddesinde ÜNİVERSİTE Kitapevine,
Beyoğlu, İstiklâl caddesinde HAŞET Kitapevine ve Ba-
yazıtta MUALLİMLER Kitapevine,

Yazı işleri için :

Ankarada TÜRK TARİH KURUMU'na müracaat edilmelidir.

BELLE TEN

PUBLICATION TRIMESTRIELLE

CONDITIONS D'ABONNEMENT ET DE VENTE

Le Numéro : 100 Piastres (pour l'Etranger 50 frs. fr.)
L'Abonnement annuel : 400 Piastres (pour l'Etranger 200 frs. fr.)

Pour l'achat au numéro et l'abonnement annuel de Belleten et des Publications de la Société d'Histoire Turque, s'adresser:

aux MAISONS DE VENTE du Ministère de l'Instruction Publique,

Ankara :

à AKBA KİTAPEVİ et à la librairie HACHETTE,

Istanbul :

à ÜNİVERSİTE KİTAPEVİ, Ankara Caddesi,

à la librairie HACHETTE, İstiklâl Caddesi, Beyoğlu et

à MUALLİMLER KİTAPEVİ, Beyazıt

Pour la correspondance, au

TÜRK TARİH KURUMU (Société d'Histoire Turque),
Ankara.

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
PUBLICATIONS DE LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

I. Seri

- 1 PİRİ REİS : Amerika haritası
- 2 PİRİ REİS : Kitabı Bahriye
- *) 3 NASUHİSSİLÂHÎ : Irakayn Seferi

II. Seri

- *) 1 CÜVEYNÎ : Tarihi Cihanküşa (3 cilt)
- *) 2 REŞİDEDDİN : Camiüttevarih
- 3 Baypars Tarihi
- *) 4 ISFAHÂNÎ : Selçuk Tarihi
- *) 5 Baburun hatıratı (Baburnâme)
- *) 6 Humayunnâme
- 7 TANBURÎ ARUTİN : Tahmas Kulu Hanın Tevarihi

V. Seri

- 1 REMZİ OĞUZ ARIK : Alacahöyük hafriyatı 1935 raporu (türkçe ve fransızca)
- **) 2 HÂMÎT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 1936 raporu (türkçe ve almanca)
- 3 Dr. Ş. AZİZ KANSU : Etiyokuşu hafriyatı raporu (türkçe ve fransızca)
- 4 HÂMÎT KOŞAY : Pazarlı hafriyatı raporu (türkçe ve fransızca)
- *) 5 HÂMÎT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 1937-39 raporu (türkçe ve fransızca)
- *) 6 HÂMÎT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 1940-41 raporu (türkçe ve fransızca)

VI. Seri

- *) 1 F. KÖPRÜLÜ ve A. GABRIEL : Mimar Sinan

VII. Seri

- 1 İbni Sina : (Makaleler, etüdler mecmuası)
- 2 CEVAT ÜSTÜN : İkinci Viyana muhasarası
- 3 ULUÇ İĞDEMİR : Kuleli vak'ası hakkında bir araştırma
- 4 FEVZİ KURTOĞLU : Türk bayrağı ve ay yıldız
- *) 5 Halil Ethem Hatıra kitabı
- 6 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık oğlu Süleyman ve Alemdar Mustafa Paşa

- *) 7 FALK UNAT : Atatürk Bibliyografyası
 *) 8 " " : Osmanlı Sefaretnâmeleri
 9 W. EBERHARD : Çin'in Şimal komşuları
 10 ENVER ZİYA KARAL : Selim III. ün hattı hümayunları

VIII. Seri

- 1 YUSUF AKÇURA : Osmanlı Devletinin Dağılma Devri
 2 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Anadolu Beylikleri
 3 ŞEMSEDDİN GÜNALTAY : Yakın Şark
 4 YUSUF ZİYA ÖZER : Mısır Tarihi
 5 HALİS BİYİKTAY : Timuriler zamanında Hindistan - Türk
 imparatorluğu
 6 ÂFET İNAN : Aperçu général sur l'Histoire écono-
 mique de l'Empire Turc-Ottoman
 7 Dr. SÜHEYL ÜNVER : Selçuk Tababeti Tarihi
 *) 8 FUAT KÖPRÜLÜ : Osmanlı Devletinin Kuruluşu
 9 Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkılâbı Tarihi I. cilt
 10 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtına
 methal
 11 ZİYA KARAMURSAL : Osmanlı Mâli Tarihi hakkında tetkikler
 *) 12 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapu-
 kulu Ocakları
 13 Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkılâbı Tarihi II. cilt, I. Kısım.
 *) 14 Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkılâbı Tarihi II. cilt II. Kısım.

IX. Seri

- 1 Birinci Türk Tarih Kongresi zabıtları
 *) 2 İkinci Türk Tarih Kongresi zabıtları (Türkçe ve yabancı dillerde)

*) Basılmakta olanlar

**) Türkçesi hasılmıştır, almancaşı basılmaktadır.

BELLETEN

REVUE PUBLIEE PAR LA
SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

Tome: VII

No: 25

Janvier — 1943

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

1 9 4 3